

e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό Δημοσίου Δικαίου

Τεύχος 10 • ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2024

Αφιέρωμα: ΕΣΔΑ

- Η αρχή ne bis in idem στο ποινικό δικονομικό δίκαιο υπό το φως της ΕΣΔΑ
- Η προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων κατά την ΕΣΔΑ και η συνεισφορά του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους
- Το ΕΔΔΑ και το ΣτΕ. Ο διάλογος δύο δικαστηρίων με δικαιοπλαστική εξουσία μεγάλης έντασης
- Η επιρροή της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στις αλλαγές που συντελέστηκαν πρόσφατα στο Ελεγκτικό Συνέδριο
- Όψεις της μοναδικότητας της ΕΣΔΑ με την ευκαιρία της 70^{ης} επετείου από την πρώτη κύρωση της ΕΣΔΑ από την Ελλάδα

Συνταγματικό-Κοινοβουλευτικό Χρονικό

- Ιανουάριος-Μάρτιος 2024

Βιβλιοκρισίες

- Από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό: Ένας δύσκολος, πλην όμως αναγκαίος αναπροσανατολισμός του δικαίου
- Σύνταγμα και Ηθική. Οι κανόνες της ηθικής στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο

Μελέτες

- Data Protection for SMEs
- Αυξημένη υποχρέωση των διοικητικών δικαστηρίων προς αιτιολογία των αποφάσεών τους: Ιδιόμορφη πτυχή της κατά το άρθ. 93 παρ. 3 Σ. υποχρέωσης ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων ή πρακτική ανάγκη;

Σχόλια Νομολογίας

- Η αρμοδιότητα του ΕΣΡ για την επιβολή κυρώσεων σε φορείς που παρέχουν τηλεοπτικές υπηρεσίες αποκλειστικά μέσω διαδικτύου
- ΓΚΠΔ - Δημοσίευση και αρχειοθέτηση επίσημων εγγράφων
- Αντιρρησίες συνείδησης: Μεταξύ σκληρού πυρήνα του Κράτους και σκληρού πυρήνα της συνείδησης

E-journal title: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Issue: April 2024

Copyright © 2024 Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation

ISSN: 2732-9666

This intellectual property work is protected according to the provisions of Greek legislation (L. 2121/1993, as amended and in force today) as well as by international conventions on intellectual property. Copying, photocopying, reproduction, translation, adaptation, retransmission in any form, as well as the exploitation of all or parts of this work without written permission is prohibited in any way or by any means.

Contact:

Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation
43, Akadimias str., 106 72, Athens, Greece | tel: 210 3623506, int. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

The quarterly, open-access peer-reviewed e-journal “e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ” was founded in 2021 and is funded by the Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation.

The Journal publishes articles in the field of Public Law, introducing innovations, such as free access to the full content of the Journal, cutting edge digital standards and double-blind peer review.

The Journal is managed by a board of Public Law Professors in collaboration with the Board of Advisors and the Editorial Committee.

The Journal publishes:

- Articles (length: 4.000 to 12.000 words). In exceptional cases, papers exceeding 12.000 words may be accepted for publication. The journal uses double-blind anonymous peer review. (Peer reviewers include the members of the Board of Advisors)
- Trending topics/commentary (advanced publication on the Journal’s website and subsequently integrated into the Journal’s content).
- Case Comments (length: not exceeding 3.000 words).
- Book Reviews (length: 1.000 και 3.000 words).
- Varia/Comparative Constitutional Law (foreign case law comments, translations, and re-posts from international law – blogs, conference papers).
- Constitutional-Parliamentary chronicle.

Submitted papers must include a short Greek/English abstract. Indexes of papers, authors and case-law Indexes of entries, authors and court decisions shall be included in the year end issue.

CO-EDITORS IN CHIEF

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University
Gogos Constantinos, Professor, AUTH
Remelis Constantinos, Professor, DUTH
Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA
Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA
Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

BOARD OF ACADEMIC ADVISORS

Aimilianides Achilleus, Professor, UNIC
Chrysogonos Constantinos, Professor, AUTH
Contiades Xenophon, Professor, Panteion University
Dellis Georgios, Professor, NKUA
Eleftheriades Pavlos, Professor, University of Oxford
Fortsakis Theodoros, Professor, NKUA
Fontedaki Penelope, Professor, Panteion University
Gogos Constantinos, Professor, AUTH
Gortsos Christos, Professor, NKUA
Iliadou Katerina, Associate Professor, NKUA
Kamtsidou Ifigeneia, Associate Professor, AUTH
Kanellopoulou-Malouchou Maria-Neda, Associate Professor, Panteion University
Koutromanos Athanasios, Honorary President of the Supreme Court
Ktistaki Stavroula, Professor, Panteion University
Ktistakis Ioannis, Judge ECHR
Kyritsis Dimitris, Associate Professor, University of Essex
Lazaratos Panos, Professor, NKUA
Letsas Giorgos, Professor, UCL
Menoudakos Constantinos, President HDPA and Honorary President of the Council of State
Mitrou Lilian, Professor, University of the Aegean

Moustakas Meletis, Professor, Panteion University
Mouzouraki Paraskevi, Associate Professor, NKUA
Papaioannou Thanos, President ASEP
Papasprou Nikos, Associate Professor, NKUA
Papastylianos Christos, Associate Professor, UNIC
Pikramenos Michael, Professor, AUTH and Vice-President of the Council of State
Pottakis Andreas, Greek Ombudsman
Prevedourou Eugenia, Professor, AUTH
Raikos Demetrios, Associate Professor, DUTH
Ramos Christos, President ADAE and Honorary Vice-President of the Council of State
Rantos Athanasios, Advocate General EU Court of Justice
Remelis Constantinos, Professor, DUTH
Sarmas Ioannis, President, HCA
Sicilianos Linos-Alexander, Rector of the Faculty of Law, NKUA, Former President of the European Court of Human Rights
Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA
Stavropoulos Giorgos, President of the Secretariat General for Legal and Parliamentary Affairs, former minister, and Honorary Vice-President of the Council of State
Stratilatis Constantinos, Associate Professor, UNIC
Tassopoulos A. Ioannis, Professor, NKUA
Tsevas Thanassis, Associate Professor, NKUA
Tsiliotis Charalambos, Associate Professor, UoP
Tsimaras Costas, Associate Professor, European University Cyprus
Venzelos Evangelos, Professor, AUTH
Vilaras Michalis, Judge CJEU
Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA
Xiros Thanassis, Associate Professor, HAA
Yannakourou Georgia, Professor, NKUA

EDITORIAL COMMITTEE

Christou Vassiliki, Assistant Professor, NKUA
Fotiadou Alkmene, PhD in Constitutional Law
Karavokyris Giorgos, Assistant Professor, AUTH
Panagopoulou Fereniki, Assistant Professor, Panteion University
Papanikolaou Kyriakos, Lecturer, DUTH
Simantiras Nikolaos, Assistant Professor, NKUA

THEMISTOKLES AND DIMITRIS TSATSOS FOUNDATION

Τίτλος ηλεκτρονικού περιοδικού: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Τεύχος: Απρίλιος 2024

Copyright © 2024 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

ISSN: 2732-9666

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοανατύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Επικοινωνία:

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ακαδημίας 43, Τ.Κ. 10672, Αθήνα, Ελλάδα | τηλ: 210 3623506, εσωτ. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

Το τριμηνιαίο, ηλεκτρονικό περιοδικό ελεύθερης πρόσβασης «e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ» ιδρύθηκε το 2021 και χρηματοδοτείται από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου.

Στο περιοδικό δημοσιεύονται μελέτες στο πεδίο του Δημοσίου Δικαίου, εισφέροντας ορισμένα νέα στοιχεία, όπως ιδίως η ελεύθερη πρόσβαση στην ύλη του περιοδικού, η ηλεκτρονική κυκλοφορία με υψηλές τεχνικές προδιαγραφές και η ανώνυμη αξιολόγηση των κειμένων από κριτές.

Το περιοδικό διευθύνεται από επιτροπή Καθηγητών Δημοσίου Δικαίου, σε συνεργασία με επιστημονική και συντακτική επιτροπή.

Το περιοδικό δημοσιεύει:

- Άρθρα από 4.000 έως 12.000 λέξεις. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις θα δημοσιεύονται μελέτες άνω των 12.000 λέξεων. Τα άρθρα του περιοδικού θα δημοσιεύονται μετά από ανώνυμη αξιολόγηση (peer review), την οποία θα αναλαμβάνουν τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του περιοδικού.
- Επίκαιρα θέματα/Παρεμβάσεις, τα οποία θα προδημοσιεύονται στην ιστοσελίδα και θα ενσωματώνονται στην ύλη του περιοδικού.
- Νομολογία: Τα σχόλια Νομολογίας δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 3.000 λέξεις.
- Βιβλιοκρισίες, οι οποίες θα πρέπει να κυμαίνονται μεταξύ 1.000 και 3.000 λέξεων.
- Varia/Συγκριτικό συνταγματικό (αποφάσεις ξένων δικαστηρίων, μεταφράσεις κειμένων, αναδημοσιεύσεις από ξένα blogs, ανακοινώσεις για συνέδρια και εκδηλώσεις).
- Συνταγματικό/Κοινοβουλευτικό Χρονικό.
Κάθε κείμενο θα πρέπει να συνοδεύεται από περίληψη στα ελληνικά και στα αγγλικά. Στο τελευταίο τεύχος κάθε έτους θα περιλαμβάνονται ευρετήρια λημμάτων, συγγραφέων και δικαστικών αποφάσεων.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Κονιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αιμιλιανίδης Αχιλλέας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Βενιζέλος Ευάγγελος, Καθηγητής ΑΠΘ
Βηλαράς Μιχάλης, Δικαστής στο ΔΕΕ
Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γιαννακούρου Γεωργία, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Γκόρτσιος Χρήστος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Δελλής Γεώργιος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Ελευθεριάδης Παύλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Οξφόρδης
Ηλιάδου Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Καμτσίδου Ιφιγένεια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΠΘ
Κανελλόπουλου-Μαλούκου Μαρία-Νέδα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Κονιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Κουτρομάνος Αθανάσιος, Επίτιμος Πρόεδρος ΑΠ
Κτιστάκη Σταυρούλα, Καθηγήτρια Παντείου
Κτιστάκης Ιωάννης, Δικαστής ΕΔΔΑ
Κυρίτσας Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Essex
Λαζαράτος Πάνος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Λέτσας Γιώργος, Καθηγητής UCL
Μενουδάκος Κωσταντίνος, Πρόεδρος ΑΠΔΠΧ και Επίτιμος Πρόεδρος ΣτΕ
Μήτρου Λίλιαν, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Μουζουράκη Παρασκευή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Μουστάκας Μελέτης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Ξηρός Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων

Παπαϊωάννου Θάνας, Πρόεδρος ΑΣΕΠ
Παπασπύρου Νίκος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Παπαστυλιανός Χρήστος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Πικραμένος Μιχαήλ, Καθηγητής ΑΠΘ και Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ποττάκης Ανδρέας, Συνήγορος του Πολίτη
Πρεβεδούρου Ευγενία, Καθηγήτρια ΑΠΘ
Ράικος Δημήτριος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΔΠΘ
Ράμμος Χρήστος, Πρόεδρος ΑΔΑΕ, Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ράντος Αθανάσιος, Γενικός Εισαγγελέας στο ΔΕΕ
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σαρμάς Ιωάννης, Πρόεδρος Ελεγκτικού Συνεδρίου
Σισιλιάνος Λίνος-Αλέξανδρος, Κοσμητορας Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, π. Πρόεδρος ΕΔΔΑ
Σταυρόπουλος Γιώργος, Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Κωδικοποίησης, π. Υπουργός και Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Στρατηλάτης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσεβάς Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσιλιώτης Χαράλαμπος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Τσιμάρης Κώστας, Αναπληρωτής Καθηγητής European University Cyprus
Φορτσάκης Θεόδωρος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Φουντεδάκη Πηνελόπη, Καθηγήτρια Παντείου
Χρυσόγονος Κωσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καραβοκύρης Γιώργος, Επίκουρος Καθηγητής ΑΠΘ
Παναγοπούλου Φερενίκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου
Παπανικολάου Κυριάκος, Λέκτωρ ΔΠΘ
Σημαντήρας Νικόλαος, Επίκουρος Καθηγητής ΕΚΠΑ
Φωτιάδου Αλκμήνη, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου
Χρήστου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

ΤΕΥΧΟΣ 10

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ 179

ΑΦΙΕΡΩΜΑ – ΕΣΔΑ:

- Η αρχή ne bis in idem στο ποινικό δικονομικό δίκαιο υπό το φως της ΕΣΔΑ..... 180
Ιωάννα Κλάπα
- Η προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων κατά την ΕΣΔΑ και η συνεισφορά του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους..... 188
Νίκη Μαριόλη
- Το ΕΔΔΑ και το ΣτΕ. Ο διάλογος δύο δικαστηρίων με δικαιοπλαστική εξουσία μεγάλης έντασης 190
Μιχάλης Ν. Πικραμένος
- Η επιρροή της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στις αλλαγές που συντελέστηκαν πρόσφατα στο Ελεγκτικό Συνέδριο 214
Ιωάννης Σαρμάς
- Όψεις της μοναδικότητας της ΕΣΔΑ με την ευκαιρία της 70^{ης} επετείου από την πρώτη κύρωση της ΕΣΔΑ από την Ελλάδα..... 223
Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος

ΜΕΛΕΤΕΣ:

- Data Protection for SMEs 236
Fereniki Panagoroulou
- Αυξημένη υποχρέωση των διοικητικών δικαστηρίων προς αιτιολογία των αποφάσεών τους: Ιδιόμορφη πτυχή της κατά το άρθ. 93 παρ. 3 Σ. υποχρέωσης ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων ή πρακτική ανάγκη;..... 247
Κυριακή Τεξακαλίδου

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (Ιανουάριος-Μάρτιος 2024) 271
Θανάσης Γ. Ξηρός

ΣΧΟΛΙΑ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ:

- Η αρμοδιότητα του ΕΣΡ για την επιβολή κυρώσεων σε φορείς που παρέχουν τηλεοπτικές υπηρεσίες αποκλειστικά μέσω διαδικτύου – Σχόλιο στην υπ' αριθμ. 1349/2023 απόφαση ΣτΕ 292
Παναγιώτης Μαντζούφας-Διονυσία Χαϊκάλη
- ΓΚΠΔ - Δημοσίευση και αρχειοθέτηση επίσημων εγγράφων. Σχολιασμός επί της με αριθ. C-231/2022 Απόφασης του ΔΕΕ της 11^{ης} Ιανουαρίου 2024..... 304
Κυριακή Καρακάση
- Αντιρρησίες συνείδησης: Μεταξύ σκληρού πυρήνα του Κράτους και σκληρού πυρήνα της συνείδησης (ΣτΕ 2262/2023 επ.) 311
Διονύσιος Αντωνάτος

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ:

- Από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό: Ένας δύσκολος, πλην όμως αναγκαίος αναπροσανατολισμός του δικαίου..... 314
Αντώνης Γ. Καραμπατζός
- Σύνταγμα και Ηθική. Οι κανόνες της ηθικής στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2024 323
Ευγενία Πρεβεδούρου-Γιώργος Καραβοκύρης

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το δέκατο τεύχος του e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ ανοίγει με ένα πλούσιο αφιέρωμα στα 70 χρόνια της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τα κείμενα των Ι. Κλάππα, Ν. Μαριόλη, Μ. Πικραμένου, Ι. Σαρμά και Λ.-Α. Σισιλιάνου. Το αφιέρωμα αυτό βασίζεται σε εισηγήσεις της εκδήλωσης με θέμα «Η ΕΣΔΑ: 70 χρόνια από την 1η κύρωσή της από την Ελλάδα (1953-2023)» που συνδιοργάνωσαν το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου-Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου και το Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου στις 13 Δεκεμβρίου 2023 στο ΕΚΠΑ, με αφορμή τα 70 χρόνια από την πρώτη κύρωση της ΕΣΔΑ από την Ελλάδα.

Στην ενότητα των μελετών, η Φ. Παναγοπούλου αναλύει την προστασία των δεδομένων στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις και η Κ. Τεξακαλίδου το ζήτημα της αιτιολογίας των αποφάσεων των διοικητικών δικαστηρίων. Στη νομολογία, ο Π. Μαντζούφας και η Δ. Χαϊκάλη σχολιάζουν τη ΣτΕ 1349/2023, για την αρμοδιότητα του ΕΣΡ ως προς την επιβολή κυρώσεων σε φορείς που παρέχουν τηλεοπτικές υπηρεσίες αποκλειστικά μέσω διαδικτύου, η Κ. Καρακάση την απόφαση C-231/2022 του ΔΕΕ στο πεδίο των προσωπικών δεδομένων και ο Δ. Αντωνάτος τη ΣτΕ 2262/2023 για τους αντιρρησίες συνείδησης.

Στις βιβλιοκρισίες, ο Α. Καραμπατζός γράφει για το βιβλίο του Σπ. Βλαχόπουλου, Το «εγωιστικό γονίδιο» του δικαίου και το δίκαιο της τεχνητής νοημοσύνης – Από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό και στους έξυπνους αλγόριθμους (Ευρασία, 2023) και οι Ε. Πρεβεδούρου-Γ. Καραβοκύρης για το βιβλίο του Β. Σκουρή, Σύνταγμα και Ηθική (Σάκκουλας, 2024).

Στο τεύχος θα βρείτε, όπως πάντα, το συνταγματικό και κοινοβουλευτικό μας χρονικό από τον Θ. Ξηρό. Ευχαριστούμε θερμά τους συγγραφείς και αναμένουμε τις συμβολές σας για το επόμενο τεύχος Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 2024 μέχρι την 1^η Ιουνίου 2024.

Καλή ανάγνωση!

Η Συντακτική Επιτροπή

Το Αφιέρωμα αποτυπώνει τις εισηγήσεις σε κοινή εκδήλωση του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου και του Ιδρύματος Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, στις 13 Δεκεμβρίου 2023 στο ΕΚΠΑ, με αφορμή τα 70 χρόνια από την πρώτη κύρωση της ΕΣΔΑ από την Ελλάδα.

Η ΑΡΧΗ NE BIS IN IDEM ΣΤΟ ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΕΣΔΑ

Ιωάννα Κλάπα

Πρόεδρος του Αρείου Πάγου

Στο κείμενο αυτό επιχειρώ να παραθέσω μια καταγραφή των εκφάνσεων της εφαρμογής της αρχής *ne bis in idem* στις εν γένει «ποινικές» διαδικασίες.

Ο Δημοσθένης, του οποίου οι λόγοι αποτελούν σημαντική έκφραση της αθηναϊκής πνευματικής ικανότητας και παρέχουν μια εικόνα για την πολιτική και τον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., διακήρυξε (στον περί της ατέλειας προς Λεπτίνην λόγο του) ότι «Οι νόμοι δεν επιτρέπουν να υπάρχουν δύο φορές κατά του ίδιου προσώπου για τα ίδια πράγματα ούτε δίκες ούτε αγωγές ούτε λογοδοσίες ούτε διαδικασίες ούτε άλλο παρόμοιο».

Την ίδια αρχή του ποινικού δικονομικού δικαίου, γνωστή ως *ne bis in idem* (ή *non bis in idem*, όπως αλλιώς αναφέρεται), της απαγόρευσης, δηλαδή, της διπλής απαξιολόγησης της ίδιας πράξης, η οποία εφαρμόζεται μόνον στις ποινικές διαδικασίες, περιέλαβε:

- α) το άρθρο 4 παρ. 1 του 7^{ου} Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 22^{ης}.11.1984, που κυρώθηκε με τον ν. 1705/1987 και τέθηκε σε ισχύ την 1^η Νοεμβρίου 1988, και
- β) η διάταξη του άρθρου 14 παρ. 7 του Διεθνούς Συμφώνου του ΟΗΕ για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, που υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση

των Ηνωμένων Εθνών στις 16.12.1966 και κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον ν. 2462/1997 που ισχύει από τις 05.08.1997.

Η ισχύς της αρχής *ne bis in idem*, σύμφωνα με τα ως άνω διεθνή κείμενα, περιορίζεται ρητά στο πλαίσιο των εθνικών εννόμων τάξεων, όπως άλλωστε κρίθηκε και με τις αποφάσεις 7/2002 και 1/2011 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου.

Προς τον σκοπό εναρμόνισης του εθνικού δικαίου με τις διατάξεις των συμβατικών κειμένων της αρχής *ne bis in idem*, ο εθνικός νομοθέτης θέσπισε το δεδικασμένο, δηλαδή την αρχή της άπαξ εκδίκασης, ως αρνητική δικονομική προϋπόθεση, που εμποδίζει την άσκηση νέας ποινικής δίωξης, όπως αποτυπώνεται στη διάταξη του άρθρου 57 του ΚΠΔ.

Η ίδια αρχή αποκτά διακρατική-ευρωπαϊκή ισχύ, σύμφωνα με το άρθρο 50 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το οποίο ορίζει ότι «Κανείς δεν διώκεται ούτε τιμωρείται ποινικά για αδίκημα, για το οποίο έχει ήδη αθωωθεί ή καταδικαστεί εντός της Ένωσης με οριστική απόφαση ποινικού Δικαστηρίου σύμφωνα με το νόμο».

Εξάλλου, ένα γνήσιο υπερεθνικό δεδικασμένο καθιερώνεται με το άρθρο 54 της Σύμβασης Εφαρμογής της Συμφωνίας Σένγκεν της 14^{ης}.06.1985, που έχει κυρωθεί στην Ελλάδα με τον ν. 2514/1997 και ορίζει ότι «όποιος δικάστηκε τελεσίδικα από ένα Συμβαλλόμενο Μέρος δεν μπορεί να διωχθεί από ένα άλλο Συμβαλλόμενο Μέρος για τα ίδια πραγματικά περιστατικά, υπό τον όρο όμως ότι, σε περίπτωση καταδίκης, η ποινή έχει ήδη εκτιθεί σύμφωνα με τους νόμους του Συμβαλλόμενου Μέρους που επέβαλε την καταδίκη».

Η χώρα μας (όπως και άλλες ευρωπαϊκές χώρες), ωστόσο, επικαλούμενη το άρθρο 55 της Συμβάσεως, το οποίο παρέχει στα συμβαλλόμενα μέρη τη δυνατότητα να διατυπώσουν δηλώσεις περί μη δεσμεύσεώς τους από το προηγούμενο άρθρο, διατύπωσε με το άρθρο τέταρτο του κυρωτικού νόμου τέτοιες επιφυλάξεις, αποκλείοντας μεταξύ άλλων την εφαρμογή του άρθρου 54 στα εγκλήματα παράνομης διακινήσεως ναρκωτικών και ψυχοτρόπων ουσιών.

Ακολούθησε, όμως, η σύμβαση της Λισσαβώνας, που κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον ν. 3671/2008 και ισχύει από 01.12.2009, με την οποία τροποποιήθηκε η Σύμβαση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Στο άρθρο 6 παρ. 1 της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως αντικαταστάθηκε από τη Σύμβαση της Λισσαβώνας, ορίζεται ότι «Η Ένωση αναγνωρίζει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που περιέχονται στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης της 7^{ης} Δεκεμβρίου 2000, όπως προσαρμόστηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2007 στο Στρασβούργο, ο οποίος έχει το ίδιο νομικό κύρος με τις συνθήκες».

Στα επιτασσόμενα με τη σύμβαση αυτή συμμορφώθηκε η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου με την 1/2011 απόφασή της, με την οποία έγινε δεκτό ότι, μετά τη συνθήκη της Λισσαβώνας, η

αρχή ne bis in idem έχει αποκτήσει διακρατική ισχύ στον χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, συνεπώς, η απόκλιση η οποία αφορούσε στην εξαίρεση του άρθρου 8 του τότε ισχύοντος ΠΚ (εμπορία ναρκωτικών ουσιών) δεν είναι αναγκαία και δεν ανταποκρίνεται πραγματικά σε στόχους γενικού ενδιαφέροντος, διότι ενόψει και της, κατά τα ουσιώδη, ταυτότητας των αξιών και του νομικού πολιτισμού των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο ποινικός κολασμός της εν λόγω πράξεως, σύμφωνα με τους ελληνικούς νόμους και τις ημέτερες αντιλήψεις, δεν μπορεί να αναθεί σε στόχο αναγκαίο και γενικού ενδιαφέροντος, αναγνωριζόμενο από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα ίδια δέχθηκε και η απόφαση 1503/2017 του ΑΠ.

Η παραπάνω αρχή, όπως διαμορφώθηκε, εφαρμόζεται στην εσωτερική έννομη τάξη και συγκεκριμένα στη διαδικασία εκτελέσεως του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, σύμφωνα με το άρθρο 12 του ν. 3251/2004, όπως συμπληρώθηκε με το άρθρο 12 παρ. 2 του ν. 4596/2019.

Ας έρθουμε τώρα στη σημαντική διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 9 του ΠΚ, σύμφωνα με την οποία η ποινική δίωξη αποκλείεται, αν έχει εκδοθεί οριστική απόφαση για την ίδια πράξη από δικαστήριο κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατά την αιτιολογική έκθεση, ως «οριστική» απόφαση νοείται εκείνη που πληροί τα κριτήρια που έχει διαμορφώσει η νομολογία του ΔΕΕ, κατά την ερμηνεία των άρθρων 54 της Σύμβασης Σένγκεν και 50 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ.

Παρά τη φαινομενικά σαφή διατύπωση της διάταξης του ημέτερου ΠΚ, από τις προαναφερόμενες διατάξεις των διεθνών συμβάσεων και την ερμηνεία τους τόσο από το ΔΕΕ όσο και από τα εθνικά δικαστήρια προκύπτει ότι το περιεχόμενο της έννοιας «οριστική απόφαση» και της έννοιας «δικαστήριο» είναι πολύ ευρύτερο και δεν αναφέρεται μόνον στην αμετάκλητη δικαστική απόφαση, που δεν υπόκειται σε τακτικό ένδικο μέσο και μετά την έκδοσή της η έννομη τάξη απεκδύεται της ποινικής εξουσίας της. Αποφασιστικό κριτήριο για την ύπαρξη «απόφασης» δεν είναι η διαδικασία ή η σύμπραξη δικαστή, αλλά το αν περατώνεται οριστικά η ποινική διαδικασία και το κράτος μέλος απεκδύεται της ποινικής αξιώσεώς του, χωρίς να επηρεάζεται από την πρόβλεψη ή τη χρήση έκτακτων ένδικων μέσων ή για παράταση της προθεσμίας άσκησής τους.

Έχει γίνει εξάλλου δεκτό ότι, για να ισχύσει η απαγόρευση της διπλής τιμώρησης, πρέπει η ποινή της αρχικής απόφασης να έχει εκτελεστεί ή να εκτελείται ή, κατά το δίκαιο του κράτους της απόφασης, να μην μπορεί πλέον να εκτελεστεί.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΠΡΑΞΕΩΣ (IDEM)

Σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ, κρίσιμο είναι αν πρόκειται για το αυτό ιστορικό γεγονός, δηλαδή, αν ταυτίζονται τα πραγματικά περιστατικά (idem factum) και όχι οι αξιολογήσεις αυτών από τις εκάστοτε εθνικές έννομες τάξεις τους (δηλαδή ο νομικός χαρακτηρισμός ή το προστατευόμενο αγαθό), το idem crimen.

Αντίθετα, ο διαφορετικός νομικός χαρακτηρισμός των πραγματικών περιστατικών στις έννομες τάξεις των κρατών, που έχουν συντρέχουσα ποινική δικαιοδοσία, δεν κωλύει την εφαρμογή του άρθρου 54 της Σύμβασης Εφαρμογής της Συμφωνίας Σένγκεν. Τα ανωτέρω επιβεβαιώνονται και από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Είναι π.χ. αδιάφορο για την ύπαρξη *idem*, αν η ίδια πράξη, στη μία χώρα χαρακτηρίζεται ως υπεξαίρεση και στην άλλη ως απάτη.

Αν, όμως, τα αυτά πραγματικά περιστατικά πληρούν την αντικειμενική υπόσταση και άλλου εγκλήματος, που συρρέει αληθώς με το εκδικασθέν, τότε, ασφαλώς, δεν απαγορεύεται η ποινική δίωξη, αφού πρόκειται για διαφορετικό έγκλημα (π.χ. βιασμός και σωματική βλάβη). Χαρακτηριστική είναι η απόφαση 422/2012 του ΑΠ, αλλά και η απόφαση της 30.07.1998 του ΕΔΔΑ (*Oliveira κατά Ελβετίας*).

Ενδιαφέρουσα είναι η 1018/2011 απόφαση του ΑΠ: Έλληνας κατηγορούμενος αθώθηκε από Γαλλικό Δικαστήριο για το έγκλημα της απόπειρας μεταφοράς και διακίνησης μαζί με άλλους μη τοξικομανείς μεγάλης ποσότητας κοκαΐνης από τις ακτές της Βενεζουέλας προς την ΕΕ. Ο ίδιος κατηγορούμενος καταδικάστηκε στην Ελλάδα, τελεσιδίκως, για τις πράξεις της οργάνωσης, κατεύθυνσης και εποπτείας της διαμετακόμισης της ίδιας ποσότητας ναρκωτικών. Το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε –απορρίπτοντας τον σχετικό λόγο αναίρεσης του κατηγορουμένου περί παραβίασεως της αρχής *ne bis in idem*, επικυρώνοντας εντεύθεν την αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση του Πενταμελούς Εφετείου– ότι το έγκλημα για το οποίο αθώθηκε δεν ταυτίζεται εννοιολογικώς με τις προαναφερόμενες πράξεις (της οργάνωσης, κατεύθυνσης και εποπτείας της διαμετακόμισης), οι οποίες συνιστούν προπαρασκευαστικές πράξεις τούτου, αντιμετωπίζονται από τον νόμο αυτοτελώς και θεμελιώνονται σε πραγματικά περιστατικά αυτοτελή και ανεξάρτητα προς αυτά, που θεμελιώνουν την πράξη, για την οποία αθώθηκε.

Στην εσωτερική έννομη τάξη, όπως και στις έννομες τάξεις αρκετών ακόμα ευρωπαϊκών χωρών, είναι συχνό το φαινόμενο της σωρευτικής επιβολής για την ίδια παραβατική συμπεριφορά τόσο μιας ποινικής όσο και μιας διοικητικής κύρωσης. Πρόκειται για το λεγόμενο (από τους θεωρητικούς) σύστημα των «δυσδικών κυρώσεων» ή άλλως «σύστημα δυσδικών κυρωτικών διαδικασιών».

Χαρακτηριστικό πεδίο εκδήλωσης του εσωτερικού συστήματος δυσδικών κυρώσεων αποτελούν οι παραβάσεις φοροδιαφυγής και λαθρεμπορίας, στις οποίες ο νομοθέτης αποδίδει ιδιαίτερη απαξία, ενόψει του κινδύνου απώλειας δημοσίων εσόδων. Ωστόσο, η σωρευτική επιβολή κυρώσεων επιλέγεται από τον νομοθέτη στους περισσότερους τομείς της κοινωνικής ζωής, όταν κρίνει ότι μια παράβαση πρέπει να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικότερα, όπως στο δίκαιο προστασίας του ανταγωνισμού, στο δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, στις οδικές παραβάσεις. Σε αντίθεση με την ποινή, που επιβάλλεται από τον ποινικό δικαστή ως ένα κακό με ιδιαίτερα

επώδυνο και στιγματιστικό χαρακτήρα, που ανάγεται στον δια της βίας εξαναγκασμό του παραβάτη να υποστεί την προσβολή των αγαθών του λόγω της τέλεσης μιας άδικης πράξης, η διοικητική κύρωση εκλαμβάνεται από τον νομοθέτη αποκλειστικά ως μέσον εξαναγκασμού του πολίτη να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του και έτσι να εξασφαλίζεται η εύρυθμη λειτουργία της διοίκησης.

Μέχρι το 2016, η νομολογία των δύο ευρωπαϊκών δικαστηρίων (ΕΔΔΑ και ΔΕΕ) εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό ευθυγραμμισμένη ως προς το περιεχόμενο και την έκταση της αρχής ne bis in idem, εξασφαλίζοντας ένα αυξημένο επίπεδο προστασίας έναντι του κινδύνου της διπλής τιμώρησης για την ίδια συμπεριφορά. Ο απόλυτος χαρακτήρας της απαγόρευσης στο πεδίο των δυαδικών κυρώσεων ήρθε σε σύγκρουση με πολλές εθνικές έννομες τάξεις, στις οποίες ρυθμίζονται νομοθετικά τόσο από τις διοικητικές αρχές όσο και από τα ποινικά δικαστήρια.

Ωστόσο, στη συνέχεια, με αφορμή την υπόθεση *A και B κατά Νορβηγίας*, το Δικαστήριο του Στρασβούργου προέβη σε επαναπροσδιορισμό της έννοιας του “bis”, συστέλλοντας εντέλει την προστατευτική εμβέλεια του άρθρου 4 του 7^{ου} Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, στις περιπτώσεις λειτουργίας των δυαδικών κυρωτικών συστημάτων. Δέχθηκε δηλαδή ότι, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, διαδοχικές ή παράλληλες κυρωτικές διαδικασίες, «ποινικής» φύσεως κατά του ίδιου προσώπου, με αντικείμενο την ίδια συμπεριφορά, μπορούν να θεωρούνται ως εκφάνσεις μιας ενιαίας κυρωτικής αντίδρασης του κράτους. Περιορισμό όμως στην ελευθερία του κράτους συνιστά, κατά το ΕΔΔΑ, η υπέρμετρη επιβάρυνση του ατόμου από τη διαδοχική κίνηση δύο κυρωτικών διαδικασιών. Για τη διενέργεια του ελέγχου, το ΕΔΔΑ ανέτρεξε στο κριτήριο του «επαρκώς στενού συνδέσμου ως προς την ουσία και τον χρόνο» ανάμεσα στις δύο κυρωτικές διαδικασίες, ως προς την ερμηνεία του “bis”, προκειμένου να τις θεωρήσει ως ένα ενιαίο συνεκτικό σύνολο. Για την πλήρωση του κριτηρίου αυτού, ως προς τον χρονικό σύνδεσμο των δύο διαδικασιών, το ΕΔΔΑ κατέστησε σαφές ότι δεν απαιτείται η ταυτόχρονη διεξαγωγή των δύο κυρωτικών διαδικασιών από την αρχή μέχρι το τέλος τους, αλλά εναπόκειται σε κάθε Συμβαλλόμενο Κράτος η ευχέρεια να ακολουθήσει μια προοδευτική διεξαγωγή των δύο διαδικασιών.

Χάριν συντομίας δεν θα εκθέσω τη διακύμανση της νομολογίας των δύο ανώτατων ευρωπαϊκών δικαστηρίων (ΕΔΔΑ και ΔΕΕ) και τα κριτήρια που υιοθέτησαν για το επιτρεπτό της σώρευσης των δύο κυρωτικών διαδικασιών (ποινικής και διοικητικής) και θα περιοριστώ στην επιγραμματική παράθεση της νομολογίας των δύο εθνικών ανώτατων δικαστηρίων, του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Αρείου Πάγου.

Τη νεότερη νομολογία του το ΣτΕ εγκαινιάζει με την 359/2020 απόφαση της Ολομέλειάς του. Θα μπορούσε να γίνει λόγος για μια οριστική μετατόπιση της νομολογίας του ΣτΕ υπέρ της ευρωπαϊκής εφαρμογής του ne bis in idem στο πεδίο των δυαδικών κυρώσεων. Η απόφαση αυτή

δεν αφήνει περιθώρια διαφοροποίησης και επιστροφής στην εθνοκεντρική προσέγγιση της 1741/2015 απόφασης της Ολομέλειας του ίδιου Δικαστηρίου. Με την απόφαση αυτή, η Ολομέλεια του ΣτΕ δέχθηκε ότι, κατά την έννοια της διατάξεως του άρθρου 4 παρ. 1 του 7^{ου} Προσθέτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, προκειμένου να ενεργοποιηθεί η προβλεπόμενη σε αυτήν απαγόρευση (*ne bis in idem*), η οποία αποτελεί εκδήλωση των αρχών του κράτους δικαίου και του δεδικασμένου, καθώς και των συναφών, επίσης θεμελιωδών, αρχών της ασφάλειας δικαίου και της σταθερότητας της έννομης κατάστασης των προσώπων, απαιτείται να συντρέχουν οι ακόλουθες προϋποθέσεις: (α) να υπάρχουν περισσότερες της μίας διακεκριμένες διαδικασίες επιβολής κύρωσης, οι οποίες δεν συνδέονται στενά μεταξύ τους, κατ' ουσίαν και κατά χρόνον, (β) οι διαδικασίες αυτές πρέπει να είναι «ποινικές» κατά την αυτόνομη έννοια της ΕΣΔΑ, ήτοι βάσει των κριτηρίων Engel, κατ' εφαρμογή των οποίων μπορούν να θεωρηθούν ως «ποινικές» και κυρώσεις που επιβάλλονται από διοικητικά όργανα, ενόψει της φύσεως των σχετικών παραβάσεων ή/και του είδους και της βαρύτητας των προβλεπόμενων για αυτές διοικητικών κυρώσεων, (γ) η μία από τις εν λόγω διαδικασίες πρέπει να έχει περατωθεί με αμετάκλητη απόφαση (είτε καταδικαστική είτε αθωωτική, υπό τον όρο ότι η αθώωση στηρίζεται σε επαρκή έρευνα και εκτίμηση σχετικά με την ουσία της υποθέσεως, δηλαδή την τέλεση ή μη της παραβάσεως, και (δ) οι διαδικασίες πρέπει να στρέφονται κατά του ίδιου προσώπου και να αφορούν στην ίδια κατ' ουσίαν παραβατική συμπεριφορά, ήτοι στο αυτό σύνολο συγκεκριμένων πραγματικών περιστατικών, τα οποία συνδέονται αναπόσπαστα μεταξύ τους, χρονικά και τοπικά, και η συνδρομή των οποίων είναι απαραίτητη για την επιβολή της κυρώσεως.

Σε αντίθεση με τη διοικητική δικαιοσύνη, η προβληματική των δυαδικών κυρώσεων δεν φαίνεται να έχει απασχολήσει τόσο έντονα –μέχρι πρόσφατα, όπως θα αναφέρω κατωτέρω– τον Άρειο Πάγο. Αυτό οφείλεται, καταρχήν, στο γεγονός ότι στη χώρα μας οι ποινικές διαδικασίες, κατά κανόνα, περατώνονται αμετάκλητα πριν από τις διοικητικές διαδικασίες, με αποτέλεσμα να μην τίθεται θέμα ενεργοποίησης της αρχής *ne bis in idem* ενώπιον του ποινικού δικαστηρίου, αφού ελλείπει η προϋπόθεση του *bis*.

Επομένως, είναι συνήθως το διοικητικό δικαστήριο αυτό που καλείται να διαπιστώσει τη συνδρομή των λοιπών προϋποθέσεων της αρχής και να εφαρμόσει το ερμηνευτικό δεδικασμένο των ευρωπαϊκών δικαστηρίων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της καθυστέρησης περάτωσης της διοικητικής κυρωτικής διαδικασίας αποτελεί η υπόθεση *Καπετάνιος κατά Ελλάδα*, όπου οι επίμαχες διοικητικές διαδικασίες περατώθηκαν εννέα και δεκατέσσερα έτη αντίστοιχα μετά την αμετάκλητη αθώωση των προσφευγόντων.

Ωστόσο, η «απουσία» του Αρείου Πάγου από τον διάλογο με το ΔΕΕ και το ΕΔΔΑ στο πεδίο

των δυαδικών κυρώσεων δεν οφείλεται μόνον στην παραπάνω πραγματολογική παρατήρηση, αλλά και στην ίδια τη στάση του Ανώτατου Ακυρωτικού.

Συγκεκριμένα, ακόμη και όταν η διοικητική κυρωτική διαδικασία περατώνεται αμετάκλητα, πριν από την ποινική και, ως εκ τούτου, θα μπορούσε να τεθεί επ' αυτής ζήτημα εφαρμογής της αρχής ne bis in idem, ο Άρειος Πάγος απορρίπτει τον ποινικό χαρακτήρα της διοικητικής διαδικασίας. Μάλιστα, στην πλειοψηφία των σχετικών αποφάσεων, ο Άρειος Πάγος δεν χρησιμοποιεί καν τα κριτήρια Engel προκειμένου να διαπιστώσει την ποινική ή μη φύση της διαδικασίας.

Έτσι, ο Άρειος Πάγος, με την 357/2019 απόφασή του, έκρινε ότι δεν συντρέχει παραβίαση της αρχής ne bis in idem, λόγω αφαίρεσης της άδειας ικανότητας οδήγησης από τον αστυνομικό σε βάρος του ήδη καταδικασθέντος για το έγκλημα της οδήγησης υπό την επήρεια οινοπνεύματος. Και τούτο, διότι η κύρωση αυτή δεν συνιστά ποινή ούτε εμπίπτει στην έννοια της ποινικής κύρωσης, αλλά αποτελεί μέτρο που επιβάλλεται από τα αρμόδια όργανα και εξυπηρετεί τη διασφάλιση του κοινωνικού συνόλου από την επικίνδυνη οδήγηση, υπό την επήρεια οινοπνεύματος.

Την ίδια αιτιολογία χρησιμοποίησε ο Άρειος Πάγος και στη 1077/2012 απόφασή του, η οποία είχε ως αντικείμενο τη σωρευτική επιβολή διοικητικού προστίμου και ποινικής καταδίκης για την ανέγερση και διατήρηση αυθαίρετου κτίσματος.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να αναφερθεί η απόφαση του ΕΔΔΑ *Γουλανδρής και Βαρδινογιάννη κατά Ελλάδας* της 16.06.2022, με την οποία κρίθηκε ότι παραβιάστηκε η αρχή ne bis in idem σχετικά με την ποινική καταδίκη μετά την επιβολή προστίμου κατασκευής, καθόσον στόχος και των δύο κυρώσεων ήταν η αποτροπή και η τιμωρία (με δεδομένο ότι η ποινική διαδικασία άρχισε μετά ικανό χρονικό διάστημα από τη διαδικασία επιβολής του διοικητικού προστίμου), ενώ έκρινε ότι δεν παραβιάστηκε η αρχή αυτή σχετικά με την ποινική καταδίκη μετά την επιβολή του προστίμου διατήρησης.

Αντίθετη με τη νομολογία του ΕΔΔΑ είναι και η απόφαση 938/2016, στην οποία ο Άρειος Πάγος δέχθηκε ότι το πολλαπλό τέλος λαθρεμπορίας συνιστά αμιγώς διοικητική και όχι ποινική κύρωση, καθώς δεν έχει ως στόχο την αποδοκιμασία του δράστη της παράβασης, αλλά τη διασφάλιση της είσπραξης εθνικών και κοινοτικών πόρων και την τήρηση της ομαλής εφαρμογής της τελωνειακής διαδικασίας (υιοθετώντας το σκεπτικό της 1741/2015 αποφάσεως της Ολ. του ΣτΕ), αγνοώντας την πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ καθώς και την απόφαση *Καπετάνιος κατά Ελλάδας*, η οποία είχε εκδοθεί μόλις ένα έτος νωρίτερα. Με το σκεπτικό αυτό εμμένει στην παραδοσιακή θεώρηση περί αυτοτέλειας της διοικητικής από την ποινική διαδικασία.

Όμοιο σκεπτικό παρέθεσαν οι 386/2018, 589/2022 και 1365/2022 αποφάσεις, με τις οποίες ο ΑΠ αποφάνθηκε ότι η αμετάκλητη αθωωτική ή καταδικαστική απόφαση του ποινικού δικαστηρίου για τη χρονικά πρότερη, αξιόποινη πράξη της λαθρεμπορίας, δεν παράγει δεδικασμένο, κατ'

άρθρο 57 του ΚΠΔ ούτε παραβιάζεται η διακρατικής ισχύος αρχή *ne bis in idem*, για τη χρονικά ύστερη πράξη της μη καταβολής χρεών προς το Δημόσιο, ήτοι των διοικητικώς επιβληθέντων δασμών, φόρων και πολλαπλών τελών, λόγω της λαθρεμπορίας, καθόσον δεν συντρέχει η προϋπόθεση της ταυτότητας πράξεως.

Πρέπει να επισημανθεί ότι παρόμοια είναι η γενική στάση της γαλλικής έννομης τάξης, η οποία έχει περιορίσει δραστικά το ρυθμιστικό πεδίο της αρχής *ne bis in idem*, δεχόμενη αφενός μεν ότι αυτή προϋποθέτει επιβολή κυρώσεων από την ίδια κυρωτική αρχή και αφετέρου ότι η ανεξαρτησία της ποινικής και διοικητικής διαδικασίας αποκλείει την εφαρμογή της.

Μόλις, με την όλως πρόσφατη 1210/26.09.2023 απόφαση του Α' ποινικού τμήματος διακοπών του Αρείου Πάγου κρίθηκε ότι στην περίπτωση των προβλεπόμενων από τον Τελωνειακό Κώδικα ποινών για το αδίκημα της λαθρεμπορίας και των χρηματικών διοικητικών κυρώσεων σε βάρος του δράστη της λαθρεμπορίας ανακύπτει ζήτημα εφαρμογής της αρχής *ne bis in idem*, κατά την έννοια του άρθρου 4 παρ. 1 του 7^{ου} Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ και 50 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, καθόσον οι διοικητικές αυτές κυρώσεις έχουν σαφή ποινικό χαρακτήρα. Δέχθηκε, όμως, ότι η αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση εσφαλμένα, κατ' εφαρμογή της αρχής αυτής, κήρυξε αθώο τον δράστη της λαθρεμπορίας, χωρίς να ερευνήσει την ουσία της υπόθεσης, κατ' εφαρμογή της αρχής *ne bis in idem*, καθόσον η υπόθεση εκκρεμούσε ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων και μέχρι τη συζήτηση της αναίρεσης δεν είχε καταστεί αμετάκλητη. □

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΣΔΑ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Νίκη Μαριόλη

Πρόεδρος του Νομικού
Συμβουλίου του Κράτους

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ένα λακωνικό και στοιχειώδες κείμενο του 1950, αποτύπωσε, λίγα χρόνια μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τις οδυνηρές εμπειρίες και συνέπειές του, την προσήλωση των κρατών της Ευρώπης στις ηθικές και πνευματικές αξίες που αποτελούν την κοινή κληρονομιά των λαών τους, από τις οποίες προέρχονται οι αρχές της ατομικής ελευθερίας και της υπεροχής του δικαίου, επί των οποίων θεμελιώνεται κάθε αληθινή δημοκρατία.

Κατά τα χρόνια που μεσολάβησαν η ΕΣΔΑ κατέλαβε την αρμόζουσα θέση που της ανατέθηκε και διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση και προστασία των κοινών ευρωπαϊκών αξιών της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και του αδιαίρετου και οικουμενικού χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σήμερα, πλέον, παρέχει υψηλό βαθμό προστασίας σε 700 περίπου εκατομμύρια άτομα που διαμένουν στα 46 κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Με δεδομένο ότι τα Ανθρώπινα Δικαιώματα δεν είναι στατικές πολιτικές κατασκευές, η Σύμβαση που τα προστατεύει είναι ένα κείμενο δυναμικό, το οποίο εξελίσσεται και ερμηνεύεται από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) βάσει της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας, υλοποιώντας την επιταγή των ευρωπαϊκών κρατών μέσω του

προοιμίου της ΕΣΔΑ για ανάπτυξη των αναγνωρισμένων από αυτή ατομικών δικαιωμάτων. Είναι αναμφισβήτητο ότι το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) με την πλούσια νομολογία του κατάφερε να εμπλουτίσει το στοιχειώδες κείμενο προστασίας της ΕΣΔΑ, συμβάλλοντας μέσα από τη λεπτομερειακή και ενδελεχή περιπτώσιολογία του στη συμπλήρωση των κενών της και στην αύξηση της νομικής σημασίας της ΕΣΔΑ.

Η ελληνική Πολιτεία κυρώνοντας τη Σύμβαση και τρέποντάς την έτσι σε αναπόσπαστο μέρος της εσωτερικής της έννομης τάξης δεσμεύεται από την υποχρεωτική ισχύ και εκτέλεση της ΕΣΔΑ, όπως αυτή ερμηνεύεται με τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ επί διαφορών στις οποίες ήταν διάδικο μέρος αλλά και επί λοιπών διαφορών, λόγω του «ερμηνευτικού δεδικασμένου» που γεννάζεται εκ των εργασιών του Δικαστηρίου και εξασφαλίζει σε όλα τα πρόσωπα εντός της δικαιοδοσίας της την προστασία των δικαιωμάτων που καθορίζονται σε αυτή.

Το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους, έχοντας αναλάβει από το 1990 τον χειρισμό των υποθέσεων στο ΕΔΔΑ, κατέχει κομβικό ρόλο στο σύστημα προστασίας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, έχει δε διττή αποστολή – τόσο ως δικαστικός παραστάτης της Ελλάδας κατά την εκδίκαση προσφυγών ενώπιον του ΕΔΔΑ όσο και ως εκπρόσωπος του Δικαστηρίου αυτού κατά το στάδιο εκτέλεσης και συμμόρφωσης προς τις καταδικαστικές αποφάσεις.

Ειδικότερα, σημαντική είναι η συνεισφορά του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους τόσο στη διάδοση και διάχυση της ΕΣΔΑ στην εθνική έννομη τάξη, προκειμένου να αποφευχθούν παρόμοιες παραβιάσεις στο μέλλον, όσο και στην εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, έχει δε αναλάβει σημαντικές πρωτοβουλίες και έχει προτείνει τη θέσπιση σειράς διατάξεων νόμου, πολλές από τις οποίες ευδοκίμησαν.

Η 70χρονη διαδρομή από την 1^η κύρωση της Σύμβασης από την Ελλάδα πιστοποιεί ότι, εφόσον υπάρχουν οι κατάλληλες δομές και διαδικασίες και εφόσον υφίσταται το κατάλληλο νομοθετικό πλαίσιο, θεσμοί και υπηρεσίες που σέβονται και προστατεύουν το πλήρες εύρος των ατομικών, πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, όπως η Σύμβαση και ο δικαστικός και ελεγκτικός μηχανισμός που αυτή προβλέπει, μπορούμε να εγγυηθούμε την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη χώρα μας, παράλληλα με το εγχώριο δημοκρατικό και δικαστικό σύστημα.

Το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του θα καταβάλλει συνεχή προσπάθεια, ώστε με μεθοδικότητα να διασφαλίζεται στη χώρα μας η αποτελεσματική άσκηση και προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου όπως επιβάλλει η ΕΣΔΑ. □

ΤΟ ΕΔΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΣΤΕ

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΔΥΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

ΜΕ ΔΙΚΑΙΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

ΜΕΓΑΛΗΣ ΕΝΤΑΣΗΣ

Μιχάλης Ν. Πικραμένος

Αντιπρόεδρος Συμβουλίου της

Επικρατείας

Καθηγητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ

I. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ Η ΔΙΚΑΙΟΠΛΑΣΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗ

Το δίκαιο είναι σύνολο γενικών και αφηρημένων κανόνων που ρυθμίζουν ετερόνομα και επιτακτικά την εξωτερική συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνίας η οποία είναι οργανωμένη σε κράτος. Η ανάγκη της ρύθμισης της ανθρώπινης συμπεριφοράς ανακύπτει από τη στιγμή που περισσότεροι του ενός άνθρωποι συμβιώνουν σε μια κοινωνία¹. Η ρύθμιση της κοινωνικής συμβίωσης με τη θέσπιση κανόνων δικαίου αποτελεί κατάκτηση του ανθρώπου από την αρχαιότητα, στον δε πέμπτο και τέταρτο αιώνα π.Χ. αφθονούν τα κείμενα στον ελλαδικό χώρο στα οποία το γεγονός ότι οι άνθρωποι αποκήρυξαν την άγρια ζωή (θηριωδώς ζήν) παρουσιάζεται ως ο θρίαμβος της ανθρωπότητας, ενώ η ύπαρξη των γραπτών νόμων αποτελεί εγγύηση για την αποφυγή της βίας και των καταχρήσεων στο εσωτερικό των πόλεων και στην επικράτηση πολιτισμένου τρόπου ζωής στις σχέσεις των πολιτών². Η οργανωμένη σε κράτος κοινωνία ξεχωρίζει από άλλες μορφές ανθρώπινης ένωσης, μεταξύ άλλων, κατά το ότι είναι εκείνη που εξασφαλίζει με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο την ομαλότητα και τη διάρκεια της κοινωνικής συμβίωσης. Ομαλότητα και διάρκεια υπάρχουν μόνον όταν οι άνθρωποι μπορούν να έχουν εμπιστοσύνη ο ένας στον

¹ Α. Γεωργιάδης, *Τι είναι δίκαιο*, 2018, σελ. 6.

² J. De Romilly, *Η ηπιότητα στην αρχαία ελληνική σκέψη*, 2007, σελ. 64.

άλλον, τούτο δε επιτυγχάνεται με τη ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων από κανόνες. Ρύθμιση σημαίνει επιβολή ρυθμού, ήτοι ενός μέτρου που περιέχει το στοιχείο της τακτικά και ομοιόμορφα επαναλαμβανόμενης κίνησης, που επιδιώκει όχι μόνο οι πράξεις να είναι ομοιόμορφες κάθε φορά που οι συνθήκες εκδήλωσής τους είναι όμοιες, αλλά και ότι κανένας δεν επιτρέπεται να υπερβεί το προκαθορισμένο μέτρο και να αυθαιρετήσει σε βάρος των υπολοίπων³. Το δίκαιο παρουσιάζεται ως σύνολο κανόνων και πράξεων, ήτοι κανόνων τεθειμένων διά πράξεων, το οποίο έχει πολυδιάστατο και πολύρροπο χαρακτήρα, καθώς επιχειρεί να ρυθμίσει την «*ασυλλήπτως πολύπτυχον σύνθεσιν της ανθρωπίνης κοινωνίας, και δη προς την αφαντάστως πολλαπλήν αλληλεπενέργειαν των συστατικών αυτής ανθρώπων και στάσεων αυτών*»⁴. Οι κανόνες δικαίου εκφέρονται με τρόπο γενικό και αφηρημένο, αυτή δε η μορφή δεν είναι μια τυχαία γλωσσική επιλογή του νομοθέτη, αλλά συμβαδίζει με το πρωταρχικό αίτημα της ισοπολιτείας μεταξύ των ανθρώπων⁵. Περαιτέρω, οι κανόνες δικαίου υποδηλώνουν έννοιες οι οποίες τυποποιούν παραστάσεις της νόησης, είναι δηλαδή προϊόν νοητικής αφαίρεσης και όχι απλώς άμεσης αισθητηριακής αντίληψης⁶.

Η ζωή των ανθρώπινων κοινωνιών υφίσταται με την πάροδο του χρόνου βαθύτατες μεταβολές οι οποίες επιδρούν και επί του δικαίου μιας κοινωνίας. Η διαμόρφωση νέων κοινωνικών συνθηκών διαταράσσει την αρμονία μεταξύ γενικής κοινωνικής κατάστασης και της νομοθεσίας που ρυθμίζει την κοινωνική συμβίωση, με συνέπεια η ανάγκη της βαθμιαίας τροποποίησης και συγχρονισμού της νομοθεσίας να παρίσταται αναπόφευκτη. Η προσαρμογή προς τις νέες απαιτήσεις συντελείται κατά κύριο λόγο από τον νομοθέτη αλλά η ταχύτητα των αλλαγών και η δυσκινησία της νομοθετικής διαδικασίας μπορεί να δημιουργήσει χάσματα μεταξύ των νέων οικονομικών αναγκών της κοινωνίας και των υφισταμένων κανόνων δικαίου. Τα χάσματα αυτά καλύπτονται με τη διαπλαστική εξουσία του δικαστή που έρχεται να λειτουργήσει ως συνεργάτης του νομοθέτη με την πλήρωση των κενών, η οποία μπορεί είτε να καταστήσει περιττή τη νομοθετική παρέμβαση είτε να καθοδηγήσει τον νομοθέτη προς μια ορισμένη κατεύθυνση θέσπισης κανόνων δικαίου⁷. Δικαιοπλαστική εξουσία του δικαστή σημαίνει ότι ο κανόνας εξελίσσεται μέσα στο ερμηνευτικό πλαίσιο χωρίς κατ' ανάγκη να μεταβάλλεται το κείμενο και η περιπτώσιολογία που αναπτύσσεται κατά την εφαρμογή του κανόνα δημιουργεί ένα «επεκτεινόμενο σύμπαν»⁸.

³ Π. Σούρλας, *Justi atque injusti scientia. Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*, 1995, σελ. 29 επ.

⁴ Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Φιλοσοφίας του Δικαίου*, 2004, σελ. 39.

⁵ Κ. Σταμάτης/Α. Τάκης, *Εισαγωγή στην επιστήμη του Δικαίου*, 2018, σελ. 25.

⁶ Κ. Σταμάτης, *Μεθοδολογία του Δικαίου*, 2019, σελ. 58.

⁷ Α. Λυτζερόπουλος, *Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως του ιδιωτικού δικαίου*, 2000, σελ. 19.

⁸ Κ. Παναγούλιας, *Ο δικαστικός έλεγχος της δράσης των ανεξάρτητων αρχών*, 2023, σελ. 20.

II. Ο ΔΙΚΑΙΟΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Τον Μάϊο του 1929, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος στην πανηγυρική ατμόσφαιρα των εγκαινίων του νεοσύστατου Συμβουλίου της Επικρατείας είπε: «Εάν κατορθώσωμεν... να εμπνεύσωμεν και εις τον τελευταίον πολίτην που κατοικεί εις τα απώτατα του κράτους ότι “υπάρχουν δικασταί εις τας Αθήνας”... εγκαινιάζομεν ένα σταθμόν ιστορικόν, τον ιστορικώτερον ίσως σταθμόν της ζωής μας από αιώνος»⁹. Το Συμβούλιο της Επικρατείας άρχισε να λειτουργεί ως δικαστήριο αρμόδιο επί των διοικητικών διαφορών, εκατό περίπου χρόνια μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους το οποίο είχε θεμελιωθεί και διανύσει την πρώτη του εκατονταετηρίδα μέσα σε ραγδαίες και συνάμα ταραχώδεις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτειακές εξελίξεις. Μέσα σε αυτό το ταραγμένο περιβάλλον του μεσοπολέμου, η Ελλάδα διάνυσε τετραετή περίοδο σχετικής σταθερότητας από το 1928 έως το 1932, υπό το πλαίσιο που έθετε το δημοκρατικό Σύνταγμα του 1927, με κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος θέλησε να οικοδομήσει κράτος δικαίου αφήνοντας πίσω τις πικρές εμπειρίες της παρελθούσας δεκαετίας και να θέσει τις βάσεις για εμπέδωση της αρχής της νομιμότητας σε μια κοινωνία που δεν έδειχνε να συμμερίζεται την ανάγκη για υπακοή σε κανόνες. Το Σύνταγμα του 1927 επανίδρυσε το Συμβούλιο της Επικρατείας και προέβλεψε τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων. Η περίοδος 1936-1943 ήταν η χειρότερη περίοδος στην ιστορία του Συμβουλίου της Επικρατείας, τα μέλη του οποίου σε ένα περιβάλλον αυταρχισμού, βίας και σκοταδισμού, χωρίς τις εγγυήσεις της δικαστικής ανεξαρτησίας και υπό την απειλή όχι μόνο της απόλυσης αλλά και της ζωής τους, δεν μπόρεσαν να σταθούν απέναντι στα ανώμαλα καθεστώτα της περιόδου αυτής, διαμορφώνοντας νομολογία που να περιορίζει την έκταση των εξουσιών τους και επομένως τις αυθαιρεσίες τους. Το Συμβούλιο της Επικρατείας ήλθε αντιμέτωπο από τη στιγμή της ίδρυσής του μέχρι τη θέσπιση του Συντάγματος 1952 με εξαιρετικά ανώμαλες καταστάσεις που ήταν προϊόν της ταραχώδους πολιτικής και πολιτειακής ζωής της χώρας. Έτσι, το δικαστήριο υποχρεώθηκε να κρίνει το κύρος νομοθετημάτων που θεσπιζονταν κατά παρέκκλιση της συνταγματικής τάξης από κυβερνήσεις που ιδιοποιούνταν συντακτική και νομοθετική εξουσία και λειτουργούσαν ως de facto κυβερνήσεις στηριζόμενες στη δύναμη της πραγματικής επιβολής τους. Ο τρόπος που χειρίστηκαν οι σύμβουλοι επικρατείας τα θέματα νομιμοποίησης των κυβερνήσεων της περιόδου αυτής και νομιμότητας των πράξεών τους δεν ήταν πάντοτε επιτυχής¹⁰. Ήταν προφανής, σε πολλές περιπτώσεις, η πραγματιστική τους προσέγγιση και η προσπάθεια να αποφευχθούν αμφισβητήσεις της νομιμοποιητικής βάσης των κυβερνήσεων καθώς και των συντακτικών και νομοθετικών

⁹ Ομιλία Ελευθερίου Βενιζέλου, στο: *Το Συμβούλιο της Επικρατείας, Ο θεσμός και τα πρόσωπα*, 2005, σελ. 112.

¹⁰ Γ. Παπακατζής, *Μελέται επί του δικαίου των διοικητικών διαφορών*, 1961, σελ. 29.

εγχειρημάτων τους¹¹. Να σημειωθεί ότι για μεγάλα διαστήματα το δικαστήριο λειτουργούσε εν κενώ υπό την έννοια ότι δεν υπήρχε συνταγματικό κράτος, δεν υπήρχαν εγγυήσεις κράτους δικαίου και απειλούνταν άμεσα η θέση αλλά και η ζωή των δικαστών όπως και γενικότερα των δημοσίων λειτουργών και υπαλλήλων¹². Την ίδια περίοδο, το Συμβούλιο της Επικρατείας έθετε τις βάσεις του διοικητικού δικαίου στην Ελλάδα με τη διαμόρφωση γενικών αρχών που διέπουν τη δράση της διοίκησης. Η δικαιοπλαστική ενέργεια της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας έμελλε να ασκήσει ουσιαστική επίδραση και στην εξέλιξη της νομοθεσίας του ελληνικού κράτους κυρίως στον τομέα του διοικητικού δικαίου.

Ο Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας Κ. Ρακτιβάν στην εκφωνηθείσα ομιλία του την 17^η Μαΐου 1929 τόνισε ότι ο κανόνας δικαίου δεν είναι άψυχο μέτρο προς το οποίο προσαρμόζονται, δίχως κλίσης Προκρούστου, οι σχέσεις κράτους και ατόμων αλλά βάση συνειδητής ρύθμισης, πρόνοιας και θεραπείας των πολιτειακών και κοινωνικών αναγκών και μάλιστα όχι μόνο εκείνων που είχε υπόψη ο νομοθέτης, αλλά και εκείνων που διαμορφώνονται μεταβαλλόμενες από την προϊούσα φυσική εξέλιξη των ρυθμιζόμενων σχέσεων, εφόσον κατά κανόνα προορισμός του νόμου είναι η ισχύς του και στο μέλλον. Στον ίδιο λόγο ο Κ. Ρακτιβάν τόνισε ότι «*Το Συμβούλιο της Επικρατείας ως δικαστής επί υπερβάσει εξουσίας αποφαινόμενος, δεσπόζει του κανόνος δικαίου και έστιν ότι δημιουργεί αυτόν*»¹³. Με αυτή την αφετηρία η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας δημιούργησε ένα άρτιο σύστημα γενικών αρχών αναφερομένων στην κεντρική έννοια της νομιμότητας των διοικητικών πράξεων και σταδιακά κατόρθωσε να εισαγάγει και να εμπεδώσει στην έννομη τάξη μια εντελώς νέα έννοια της νομιμότητας, που έμελλε να αποτελέσει οδηγό και γνώμονα για τη λειτουργία του κράτους δικαίου¹⁴. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται: α) η υποχρέωση αιτιολογίας των δυσμενών για τον διοικούμενο διοικητικών πράξεων, η οποία μέχρι τότε θεωρείτο υποχρέωση μόνον των δικαστηρίων για τις αποφάσεις τους, β) η απαγόρευση ανάκλησης ευμενών για τον διοικούμενο διοικητικών πράξεων εφόσον έχει δημιουργηθεί ορισμένη κατάσταση υπέρ αυτού, προκειμένου να οικοδομηθεί εμπιστοσύνη για τη σταθερότητα διοικητικών καταστάσεων, γ) η αρχή της χρηστής διοίκησης κατά την άσκηση της διακριτικής εξουσίας εκ μέρους των διοικητικών οργάνων¹⁵, δ) η αρχή της ακρόασης του διοικουμένου πριν από την έκδοση δυσμενούς για αυτόν διοικητικής πράξης που θίγει δικαιώματα ή

¹¹ Ι. Σαρμάς, *Η συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, 1990, σελ. 218-219.

¹² Μ. Πικραμένος, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας στις εθνικές και πολιτικές κρίσεις της περιόδου 1929-1952. Το κράτος δικαίου στη δίνη πολιτικών και πολιτειακών συγκρούσεων*, ΕφΔΔ 5/2019, σελ. 597 επ.

¹³ Ομιλία Κωσταντίνου Ρακτιβάν, στο: *Το Συμβούλιο της Επικρατείας*, ό.π., σελ. 122.

¹⁴ Μ. Στασινόπουλος, «Πρόλογος», στο: *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929-1979 Ι*, σελ. 5 επ.

¹⁵ Π. Τσούκας, *Το Συμβούλιο της Επικρατείας έναντι της εκτελεστικής εξουσίας*, ΝοΒ 2021, σελ. 1762.

συμφέροντά του, ώστε να ακουσθεί ο ενδιαφερόμενος και η διοίκηση να λάβει υπόψη και να εκτιμήσει τις απόψεις του κατά την τελική της κρίση, δ) η αρχή της αμεροληψίας των διοικητικών οργάνων κατά τη δράση τους.

Η πτώση της δικτατορίας το 1974 και η αποκατάσταση της δημοκρατίας αντανakλά και στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, από την οποία αναδύονται νέες συνταγματικές αρχές και ταυτόχρονα εξελίσσονται οι γενικές αρχές του διοικητικού δικαίου, ορισμένες εκ των οποίων αποκτούν συνταγματική βάση υπό την επίδραση των διεθνών επιστημονικών εξελίξεων, της ενσωμάτωσης της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην εθνική έννομη τάξη, της ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, της νομολογίας των ευρωπαϊκών δικαστηρίων ΕΣΔΑ και ΔΕΕ, προσδίδοντας ζωογόνα ορμή στο Σύνταγμα¹⁶. Από το 1975 και μετέπειτα διαμορφώνεται η νομολογία περί συνταγματικής προστασίας του περιβάλλοντος, αναγγέλλεται ο απόλυτος χαρακτήρας της συνταγματικής προστασίας περί Τύπου και υιοθετείται η αρχή της αναλογικότητας κατά την κρίση του θεμιτού των περιορισμών στα ατομικά δικαιώματα¹⁷.

III. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΩΣ «ΖΩΝΤΑΝΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ» ΓΙΑ ΤΟΝ ΔΙΚΑΣΤΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΣΒΟΥΡΓΟΥ

Το ΕΔΔΑ ερμηνεύει τη Σύμβαση με έναν δυναμικό τρόπο, θεωρώντας την ένα «ζωντανό εργαλείο» στα χέρια του δικαστή. Θεωρώντας δηλαδή ότι η Σύμβαση, ένα λακωνικό και αναλυτικά στοιχειώδες κείμενο του 1950, προκειμένου να εκπληρώσει τους στόχους των νομοθετών και τους σκοπούς της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρώπη, θα πρέπει να προσαρμόζεται, κάθε φορά, στις ζωντανές πραγματικότητες της εποχής της εφαρμογής της. Και όπως όλα τα νομικά κείμενα που μακροημερεύουν, δεν μπορεί παρά να απομακρύνεται από τις εικόνες της πραγματικότητας που είχαν οι εμπνευστές της όταν κατέγραφαν τις εντολές τους, εικόνες που είχαν σχηματιστεί από τις τότε, αλλά σήμερα ξεπερασμένες, πολιτικές, κοινωνικές ή οικονομικές συνθήκες. Η Σύμβαση έχει την προϊστορία της, η οποία και σφραγίζει τα επόμενα βήματα εφαρμογής της. Και αυτή η προϊστορία συνδέεται με τις πολιτικές συνθήκες που προέκυψαν μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, κι οι οποίες ευνοούσαν την ιδέα μιας ευρωπαϊκής συσπείρωσης¹⁸. Μιας συσπείρωσης στηριγμένης σε κοινά ιδανικά, αξίες και αρχές, που να δίνει το στίγμα της τόσο στο εσωτερικό των κρατών (των τότε δυτικοευρωπαϊκών), όσο

¹⁶ Μ. Πικραμένος, *Η προστατευτική λειτουργία των αρχών του Συντάγματος και του Δημοσίου Δικαίου στις σχέσεις του πολίτη με το κράτος*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 9/2024.

¹⁷ Ι. Σαρμάς, *Η συνταγματική και διοικητική νομολογία*, ό.π., σελ. 14.

¹⁸ Χ. Ροζάκης, *Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: Κλίνη του Προκρούστη ή Συμβολή στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*; ΝοΒ 10/2009, σελ. 1834.

και στη συμπεριφορά τους στο διεθνές πεδίο. Αυτή η συσπείρωση υπήρξε η αναπόδραστη αντίδραση των βασικών δυτικοευρωπαϊκών κρατών σε δύο φαινόμενα, που αφορούσαν το άμεσο παρελθόν, αλλά και τις διεθνείς συνθήκες που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται αμέσως μεταπολεμικά. Η αποφυγή μιας νέας πολεμικής εμπλοκής στην Ευρώπη –ανάλογη με την καταστροφική περιπέτεια που προκάλεσαν οι δυνάμεις του Άξονα, οι οποίες σημειωτέον είχαν μακρύ παρελθόν δημοκρατικής διακυβέρνησης– υπήρξε ένας από τους βασικούς λόγους της συσπείρωσης. Ο άλλος ήταν η αδυναμία των δυτικοευρωπαϊκών κρατών να αντεπεξέλθουν στον διεθνή ανταγωνισμό και να αντιπαραταχθούν, από μόνα τους, στις ανερχόμενες, ιδεολογικά αντίπαλες, υπερδυνάμεις, τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ. Οι συνθήκες απαιτούσαν κοινή αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων. Για την αποφυγή μιας μελλοντικής περιπέτειας ανάλογης με αυτής του δεύτερου πολέμου, θα έπρεπε να ενισχυθεί η διευρωπαϊκή επιτήρηση της εσωτερικής λειτουργίας της δημοκρατικής αρχής και της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η δημιουργία συνθηκών σχετικής κοινωνικής και οικονομικής ισότητας για όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, και η βαθμιαία ολοκλήρωση στη βάση κοινών υποδειγμάτων ανάπτυξης της οικονομίας κι εξέλιξης της κοινωνίας. Η αποφυγή λεπτομερούς καταγραφής των εννοιολογικών ορίων των προστατευόμενων δικαιωμάτων, σε ένα κείμενο που σύμφωνα με το προοίμιό του αποσκοπεί στη δημιουργία «κοινών αντιλήψεων και κοινού σεβασμού» δεν μπορεί παρά να αντανakλά την πρόθεση των κρατών να αφήσουν την οριοθέτηση των εννοιών ανοικτή, ώστε να είναι δυνατός ο εξελικτικός μετασχηματισμός τους σε βάθος χρόνου¹⁹. Η ανάπτυξη των δικαιωμάτων δεν μπορεί να έχει στατικό χαρακτήρα αλλά δυναμικό, εξελικτικό και συνδυάζεται με τις σύγχρονες επικρατούσες συνθήκες. Ο τρόπος αυτός ερμηνείας δεν έχει σχέση με το παρελθόν αλλά με το σύγχρονο παρόν, και λαμβάνει υπόψη την ιστορική αλλαγή των ηθών, των συνθηκών, της καθημερινότητας της ζωής αλλά και της κοινωνίας. Η ερμηνεία από τον δικαστή πρέπει να προσαρμόζεται στον σύγχρονο τρόπο ζωής και να εξασφαλίζει την αρμονική εξέλιξη των δικαιωμάτων. Η εξελικτική ερμηνευτική μέθοδος έχει επιτρέψει στο δικαστήριο να υιοθετήσει εξαρχής τη μεταβολή των ηθών και των τεχνολογιών της τρίτης χιλιετίας. Το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο η διεθνής συμφωνία άντλησε την έμπνευση και την ύπαρξή της έζησε και επέδρασε απευθείας στο συμβατικό κανονιστικό σύστημα. Οι στόχοι της Σύμβασης δεσμεύονται από το πρότυπο της εξέλιξης της κοινωνίας²⁰.

Με κορυφαία αναφορά στην υπόθεση *Tyger κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, το δικαστήριο επανειλημμένα έχει υπενθυμίσει ότι η Σύμβαση είναι ένα «ζωντανό εργαλείο» (a living instrument), το

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Β. Χειρδάρης, *Η κριτική στο Στρασβούργο, τα όρια ερμηνείας, το «περιθώριο εκτίμησης» και τα προβλήματα του ΕΔΔΑ*, ΝοΒ 10/2009, σελ. 1991.

οποίο πρέπει να ερμηνεύεται στη βάση των κάθε φορά ενεστωτικών συνθηκών (πολιτικών, κοινωνικών, κ.ά.), και, κατά συνέπεια, έχει το καθήκον να προσαρμόζει την προστασία σε αρμονία με τις αλλαγές που έχουν πραγματοποιηθεί στο πέρασμα του χρόνου. Τούτο σημαίνει ότι το δικαστήριο όχι μόνο μπορεί να απομακρυνθεί από το είδος προστασίας που οραματίζονταν οι εμπνευστές της Σύμβασης και τα πρώτα δέκα κράτη-μέρη που την επικύρωσαν στις αρχές της δεκαετίας του '50 (πρόβλεψη που προσδιοριζόταν από τις τότε επικρατούσες συνθήκες), αλλά ότι μπορεί να μεταβάλλει και τη δική του νομολογία, όταν η πάροδος του χρόνου ανάμεσα σε μια προγενέστερη απόφασή του και σε μια μεταγενέστερη, για ομοειδή υπόθεση, έχει επιφέρει αλλαγές στις πραγματικές συνθήκες που περιέβαλαν μια υπόθεση (κοινωνικές, οικονομικές, κ.ά.) και οι οποίες είχαν οδηγήσει το δικαστήριο σε προηγούμενη δικανική πεποίθηση. Η Σύμβαση διαθέτει προς τούτο δύο ουσιώδη ευνοϊκά στοιχεία. Το πρώτο είναι δομικό: Πρόκειται για τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕυρΔΔΑ). Το δεύτερο στοιχείο είναι λειτουργικό: Αφορά την εκτεταμένη χρήση αόριστων νομικών εννοιών, στις οποίες συγκαταλέγονται πολλές με ιδιαίτερη αξιολογική φόρτιση, όπως είναι η «δημοκρατική κοινωνία», το (εκάστοτε) «αναγκαίο μέτρο», η «δημόσια ασφάλεια», η «προάσπιση της δημόσιας τάξης» και η «προστασία της ηθικής»²¹. Το ΕΔΔΑ είναι ιστορική πρωτοτυπία διότι ενεργεί ώστε να δικαιώνει τη λειτουργία του σε έναν κόσμο διαρκών αλλαγών, που έχει όμως ανάγκη, για να διατηρήσει τη συνοχή του, σταθερών αρχών, όπως αυτή της «δημοκρατικής κοινωνίας». Όπως ισχύει και στη συνταγματική ερμηνεία, έτσι και όσον αφορά την ΕΣΔΑ, ως ιδιότυπο «Σύνταγμα των Δικαιωμάτων», η νομολογία του ΕυρΔΔΑ προσπαθεί «ώστε να μετεξελιχθούν οι “κλασσικές” λύσεις και να επιλυθούν κατά “νέο” τρόπο τυχόν νέα προβλήματα». Όλα αυτά με στόχο τη βελτιωμένη και διαφοροποιημένη τυπική μορφή των κειμένων. Έτσι, ικανοποιείται το αίτημα για γραπτή διατύπωση των Συνταγμάτων (και της ΕΣΔΑ) και εξυπηρετείται η αρχή της αξίας του ανθρώπου ως έννοια και σκοπός της συνταγματικής ιστορίας (και της ιστορίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου)²².

Το δικαστήριο έχει επανειλημμένα προχωρήσει σε δυναμικές ερμηνείες της Σύμβασης, που ενεργούν διασταλτικά, και, ορισμένες φορές, διαπλαστικά σε σχέση με τα προβλεπόμενα δικαιώματα. Μέσα από τη νομολογία του ΕΔΔΑ δημιουργείται καθημερινά ένα συμπαγές σώμα ερμηνείας της ΕΣΔΑ προσαρμοζόμενο στις αλλαγές που επιφέρει ο χρόνος και η ζωή, το οποίο αποτελεί τον φάρο για την αντιμετώπιση της προστασίας των δικαιωμάτων από τα κράτη μέλη της Σύμβασης²³. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η ερμηνεία η οποία έχει δοθεί στις έννοιες της

²¹ Χ. Αργυρόπουλος, *ΕΣΔΑ: Ιστορικότητα και προσαρμογή. Ο ρόλος του ΕυρΔΔΑ*, ΝοΒ 10/2009, σελ. 1964.

²² *Ibidem*, σελ. 1966.

²³ Χ. Ροζάκης, «Πρόλογος», στο: *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2017, σελ. ΙΧ.

«αστικής φύσης» μιας δίκης, κι αντίστοιχα της «ποινικής φύσης», που προβλέπεται στο άρθρο 6 (Δικαίωμα σε δίκαιη δίκη)²⁴. Το δικαστήριο έχει, επίσης, λειτουργήσει διαπλαστικά, υιοθετώντας την προστασία νέων δικαιωμάτων, τα οποία δεν είχαν ρητά διατυπωθεί στη Σύμβαση. Το παράδειγμα, το οποίο έρχεται αμέσως στον νου είναι το δικαίωμα στο περιβάλλον.

IV. Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΘΕΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΥΠΟ ΤΗΝ ΕΥΕΡΓΕΤΙΚΗ ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. Ο «ΔΙΚΟΝΟΜΙΣΜΟΣ» ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗ

Μια αναδρομή στη σχέση της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου θα οδηγούσε στην παρατήρηση ότι από το 1953, έτος εισόδου της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη, μέχρι περίπου τη δεκαετία 1990 το ελληνικό δικαστήριο θεωρούσε πάντοτε ότι το κατοχυρούμενο από την ΕΣΔΑ δικαίωμα ήταν μικρότερου ή ίσου πλάτους με το αντιστοίχως κατοχυρούμενο από το ελληνικό Σύνταγμα δικαίωμα, με συνέπεια να εφαρμόζεται μόνον το Σύνταγμα, έστω και αν μνημονευόταν και η ΕΣΔΑ²⁵. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αντίθεση με την εξαιρετικά γόνιμη άσκηση της δικαιοπλαστικής εξουσίας από το Συμβούλιο της Επικρατείας στο ουσιαστικό διοικητικό δίκαιο από το 1929 έως το 1974 και την ιδιαίτερα δημιουργική ερμηνεία συνταγματικών διατάξεων υπό την ισχύ του Συντάγματος 1975, το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο έδειχνε για πολλές δεκαετίες ότι έπασχε από δικονομισμό, δηλαδή η δικονομία από θεραπευρίδα του ουσιαστικού δικαίου μετετράπη σε πεδίο τεχνικών ασκήσεων που οδηγούσε στην απόρριψη των ενδίκων βοηθημάτων και μέσων. Οι αιτίες του δικονομισμού είναι πολλές και αφορούν όλο το δικαστικό σύστημα. Ο δικονομισμός συνιστά ένα είδος άμυνας στην επιβάρυνση της δικαιοσύνης, δείχνει ότι μερίδα του δικαστικού σώματος έχει χαμηλή δικαστική ενσυναίσθηση υπό την έννοια ότι δεν αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές συνέπειες που συνεπάγεται η μη υπεισέλευση στην ουσία της διαφοράς, ενώ υπάρχει και μια ανομολόγητη αδυναμία δικαστών να αντιμετωπίσουν σοβαρά ζητήματα²⁶. Η συμβολή του ΕΔΔΑ είναι καταλυτική στην αλλαγή του τρόπου ερμηνείας και εφαρμογής των δικονομικών κανόνων. Η ιστορία των θεσμών καταδεικνύει ότι η αναθεώρηση της κρατούσας αντίληψης σπάνια συντελείται αποκλειστικά με εσωτερικές ρήξεις και χωρίς εξωγενείς εκλυτικούς παράγοντες. Τα εν πολλοίς συντηρητικά χαρακτηριστικά του δικαστικού συστήματος και ο αυτοεγκλωβισμός των δικαστηρίων στις υιοθετηθείσες λύσεις καθιστούν εξαιρετικά δυσχερή μια αντιφορμαλιστική στροφή εκ

²⁴ Ι. Σαρμάς, *Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, 1998, σελ. 160 επ.

²⁵ Φ. Αρναούτογλου, *Συμβούλιο της Επικρατείας και Ευρωπαϊκά Δικαστήρια*, ΝοΒ 2005.

²⁶ Η. Κουβαράς, *Το παραδεκτό στη Διοικητική Δίκη*, 2021, σελ. 127 επ.

των ένδον. Χαρακτηριστική περίπτωση δικονομισμού αποτέλεσε για χρόνια στη νομολογία η αντιμετώπιση του θεσμού της ομοδικίας. Νομολογιακώς είχαν καθορισθεί οι προϋποθέσεις της και γινόταν δεκτό ότι αν δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις αυτές, το ένδικο βοήθημα εξετάζεται ως προς τον προτασόμενο στο δικόγραφο διάδικο και απορρίπτεται οριστικώς ως προς τους λοιπούς, όπως επίσης γινόταν δεκτό ότι αν ένας από τους ενωνόμενους στο δικόγραφο δεν έχει έννομο συμφέρον για την άσκηση του ενδίκου βοηθήματος, δεν υπάρχει ομοδικία και το ένδικο βοήθημα απορρίπτεται ως απαράδεκτο για τους λοιπούς, πλην του πρώτου. Ανέκυψε το ζήτημα, ενόψει αυτής της ούτως ή άλλως αυστηρής νομολογίας, της τύχης του ενδίκου βοηθήματος στην περίπτωση όπου ο στερούμενος εννόμου συμφέροντος ήταν ο προτασόμενος στο δικόγραφο. Στο πλαίσιο αυτό εξεταζόταν πρώτα η ομοδικία, διαπιστωνόταν η έλλειψή της λόγω ελλείψεως εννόμου συμφέροντος του πρώτου και απορριπτόταν το ένδικο βοήθημα για τους λοιπούς, πλην του πρώτου και, στη συνέχεια, και για τον πρώτο ελλείψει εννόμου συμφέροντος. Με τον τρόπο αυτό, το δικαστήριο κατασκεύασε έναν παράδοξο κανόνα σύμφωνα με τον οποίο η εξέταση της ομοδικίας προηγείται της εξέτασης του εννόμου συμφέροντος²⁷. Με το άρθρο 22 παρ. 9 του ν. 3226/2004, ορίσθηκε ότι η αίτηση δεν απορρίπτεται οριστικά στην περίπτωση αυτή αλλά διατάσσεται χωρισμός δικογράφου και έτσι ο νομοθέτης έθεσε εκποδών αυτό τον τυπολατρικό νομολογιακό κανόνα.

2. Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΣΕ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ

Η δίκη, υπό την ευρεία έννοια του όρου, είναι ο θεσμός με τον οποίο διασφαλίζεται η εφαρμογή των κανόνων δικαίου στην κοινωνική ζωή και αποτελείται από ένα σύνολο δικαιοκρατικών ενεργειών δικαστικών οργάνων και διαδικιών που αποβλέπουν στην αυθεντική διάγνωση της αληθινής νομικής κατάστασης καθώς και στην αναγκαστική προσαρμογή της πραγματικής κατάστασης προς αυτή τη διάγνωση²⁸. Όπως σημειώνει ο Κ. Κεραμεύς, η δίκη διαμορφώθηκε για να εξυπηρετήσει ορισμένους σκοπούς οι οποίοι κλιμακώνονται σε περισσότερα επίπεδα. Πρώτος σκοπός της δίκης είναι η προστασία των δικαιωμάτων κάθε υποκειμένου δικαίου που παρεμποδίζεται κατά την άσκηση του δικαιώματός του και μπορεί, εισάγοντας την κατάλληλη μορφή δίκης, να επιτύχει την αυθεντική αναγνώριση του δικαιώματος και περαιτέρω την αναγκαστική συμμόρφωση του υποχρέου προς το περιεχόμενο του δικαιώματος. Επόμενος σκοπός είναι η ασφάλεια δικαίου, η οποία λειτουργεί σε δύο επίπεδα: Στο επίπεδο της συγκεκριμένης διαφοράς με την τελειωτική επίλυσή της και την αποκατάσταση της κοινωνικής ειρήνης στον

²⁷ Α. Ράντος, *Η επίδραση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για το δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας στη νομολογία των Ελληνικών Δικαστηρίων*, ΝοΒ 10/2009, σελ. 1846.

²⁸ Κ. Κεραμεύς, *Αστικό Δικονομικό Δίκαιο*, 1983, σελ. 5.

βαθμό που διαταράχθηκε από τη γένεση της διαφοράς αυτής. Στο δεύτερο επίπεδο η ύπαρξη της δίκης ως θεσμού εμπεδώνει την εμπιστοσύνη της κοινωνίας στην εφαρμογή των κανόνων δικαίου και ενισχύει το αίσθημα ασφάλειας που βιώνει ο πολίτης στο πλαίσιο της έννομης τάξης. Σε ένα ακόμα επίπεδο η δίκη συμβάλλει στην καλλιέργεια του δικαίου μέσω της διαλεύκανσης αμφίβολων νομικών ζητημάτων. Με την αντιμετώπιση περιπτώσεων από τη νομολογία οι αφηρημένοι κανόνες αποκτούν συγκεκριμένο περιεχόμενο και «υφαίνουν πυκνό πλέγμα επιταγών που διέπουν την κοινωνική ζωή»²⁹, με τη δημοσίευση δε των δικαστικών αποφάσεων η νομική εργασία που έχει παραχθεί στο πλαίσιο της δίκης καθίσταται προσιτή στο ευρύτερο κοινό και προσφέρει αφορμές για επιστημονική επεξεργασία και δημόσιο διάλογο. Ο Κ. Μπέης επισημαίνει ότι το φυσικό ή νομικό πρόσωπο που ασκεί ένδικο βοήθημα ενδιαφέρεται για την προστασία των θιγόμενων δικαιωμάτων του, όμως η δικαστική απόφαση έχει ευρύτερους στόχους που συνίσταται κυρίως στη διαφύλαξη της έννομης τάξης που αποτελεί αγαθό το οποίο βρίσκεται έξω από την εξουσία προς διάθεση των διαδίκων³⁰.

Κατά πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ, ο πυρήνας του δικαιώματος πρόσβασης συνίσταται στην υποβολή μιας αξίωσης στο δικαστήριο το οποίο έχει δικαιοδοσία και αρμοδιότητα να εξετάσει τη νομική και ουσιαστική βασιμότητά της και να καταλήξει σε δεσμευτική απόφαση τέμνουσα τη διαφορά³¹. Το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 της ΕΣΔΑ ως μία από τις εκφάνσεις του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη³², δεν είναι απόλυτο αλλά υπόκειται σε περιορισμούς, οι οποίοι γίνονται σιωπηρά δεκτοί, κυρίως ως προς τις προϋποθέσεις του παραδεκτού ενός ενδίκου μέσου. Αυτό συμβαίνει διότι, λόγω της ίδιας της φύσης, το δικαίωμα προαπαιτεί μία ρύθμιση από το κράτος, το οποίο διαθέτει στο ζήτημα αυτό ένα περιθώριο ελεύθερης εκτίμησης. Οι περιορισμοί όμως αυτοί δεν επιτρέπεται να πλήττουν σε τέτοιο βαθμό την άσκηση του δικαιώματος, ώστε να θίγεται η ουσία του. Πρέπει επίσης οι περιορισμοί να εξυπηρετούν έναν δικαιολογημένο σκοπό και να υπάρχει εύλογη αναλογία ανάμεσα στα μέσα που χρησιμοποιούνται και τον επιδιωκόμενο σκοπό. Έτσι, το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο παραβιάζεται όταν η ρύθμιση του δικαιώματος από το κράτος παύει να εξυπηρετεί τους σκοπούς της ασφάλειας δικαίου και της χρηστής απονομής της δικαιοσύνης και αποτελεί ένα είδος φραγμού που εμποδίζει την εξέταση της ουσίας του ενδίκου μέσου. Στο παραπάνω συμπέρασμα έχει επανειλημμένα καταλήξει το δικαστήριο σε ελληνικές υποθέσεις, κρίνοντας ότι ο περιορισμός

²⁹ Ibidem, σελ. 8.

³⁰ Κ. Μπέης, *Εισαγωγή στη δικονομική σκέψη*, 1981, σελ. 102.

³¹ Λ.-Α. Σισιλιάνος, στο: *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, ό.π., σελ. 249.

³² Ι. Σαρμάς, *Η δίκαιη ισορροπία*, 2018, σελ. 54 επ.

που επιβλήθηκε στο δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο των ενδιαφερομένων δεν τελούσε σε αναλογία με τους προαναφερθέντες επιδιωκόμενους σκοπούς³³. Η χώρα καταδικάστηκε σε περισσότερες υποθέσεις, μεταξύ των οποίων και στην περίπτωση κατά την οποία το ένδικο μέσο απορρίπτεται ως απαράδεκτο λόγω μίας τυπικής παράλειψης στη σύνταξη ή την κατάθεσή του.

Η καταδίκη ήλθε το 2000 με την υπόθεση *Ανώνυμος Εταιρεία «Σωτήρης και Νίκος Κούτρας Α.Τ.Τ.Ε.Ε.»*, στην οποία η προσφεύγουσα εταιρεία είχε ασκήσει αίτηση ακυρώσεως στο Συμβούλιο της Επικρατείας κατά της απόρριψης από τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας της αίτησής της να λάβει κρατική επιχορήγηση για την κατασκευή ενός ξενοδοχείου. Η αίτηση κατατέθηκε από τον πληρεξούσιο δικηγόρο της εταιρείας σε αστυνομικό τμήμα της Αθήνας και παρελήφθη από αστυνομικούς, οι οποίοι έθεσαν τη σφραγίδα του τμήματος και σημείωσαν τον αριθμό πρωτοκόλλου και την ημερομηνία κατάθεσης πάνω στην πρώτη σελίδα του δικογράφου, αλλά παρέλειψαν να συμπληρώσουν τα στοιχεία αυτά στην πράξη κατάθεσης που συντάχθηκε στην τελευταία σελίδα της αίτησης και υπογράφηκε από τους ίδιους, τον πληρεξούσιο δικηγόρο της εταιρείας και τον διοικητή του τμήματος. Διαπιστώνοντας την παράλειψη αυτή, το Συμβούλιο της Επικρατείας κήρυξε απαράδεκτη την αίτηση ακυρώσεως με βάση το άρθρο 19 παρ. 1 και 2 του π.δ. 18/1989, όπου προβλέπεται ότι σε περίπτωση κατάθεσης της αίτησης ακυρώσεως σε δημόσια αρχή πρέπει, μεταξύ άλλων, να αναγράφεται ο αριθμός πρωτοκόλλου στην οικεία πράξη κατάθεσης. Κατόπιν αυτού με την απόφαση 602/2002 της Ολομέλειας έγινε δεκτό ότι η διαγραφόμενη από τις διατάξεις του π.δ. 18/1989 διαδικασία καταθέσεως της αιτήσεως ακυρώσεως και της αιτήσεως αναιρέσεως αποβλέπει στην εξασφάλιση της γνησιότητας του δικογράφου και στην αναμφισβήτητη απόδειξη της ημερομηνίας κατάθεσής του, η οποία συνάπτεται με την εμπρόθεσμη ή μη άσκηση των αιτήσεων αυτών. Προς τούτο προβλέπεται, όταν η κατάθεση δεν γίνεται στο Συμβούλιο της Επικρατείας, η σύνταξη, πέραν της καταχωρίσεως του δικογράφου στο οικείο πρωτόκολλο εισερχομένων εγγράφων, σχετικής πράξεως καταθέσεως στην οποία μνημονεύεται ο αριθμός του πρωτοκόλλου και η χρονολογία. Η μνεία όμως του αριθμού του πρωτοκόλλου στη συντασσόμενη έκθεση καταθέσεως δεν αποτελεί, κατά την έννοια των ίδιων διατάξεων, ουσιώδη τύπο της πράξεως αυτής. Έτσι, η σχετική παράλειψη μπορεί νομίμως να αναπληρωθεί, είτε από την αναγραφή του αριθμού αυτού παραπλεύρως της εκθέσεως καταθέσεως ή σε άλλο σημείο του δικογράφου, είτε από επίσημο αντίγραφο εκ του οικείου πρωτοκόλλου εισερχομένων εγγράφων της αρχής ή του δικαστηρίου όπου έγινε η κατάθεση.

³³ Μ. Τσίρλη, *Οι αναχρονισμοί στην ερμηνεία των δικονομικών κανόνων από τα εθνικά δικαστήρια και ο διορθωτικός ρόλος του ΕΔΔΑ*, ΝοΒ 10/2009, σελ. 1940.

3. Ο ΕΥΛΟΓΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ Η ΘΕΣΠΙΣΗ ΤΟΥ ΑΠΟΖΗΜΙΩΤΙΚΟΥ ΕΝΔΙΚΟΥ ΒΟΗΘΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΟΜΟΘΕΤΗ (ν. 4055/2012)

Οι ρυθμίσεις του άρθρου 20 παρ. 1 Σ. και του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ συγκροτούν ενιαίο πλαίσιο αυξημένης τυπικής ισχύος για την άσκηση του ατομικού δικαιώματος δικαστικής προστασίας υπό τις διάφορες εκδηλώσεις του, όπως έχουν διαπλαστεί από τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων και του ΕΔΔΑ. Μεταξύ των ως άνω ρυθμίσεων εντοπίζονται ορισμένες διαφορές, μεταξύ των οποίων είναι ότι το άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ κατοχυρώνει επιπρόσθετα το δικαίωμα σε περαίωση της δίκης εντός εύλογου χρόνου. Αυτό το δικαίωμα δεν προκύπτει από τη γραμματική ερμηνεία του Συντάγματος ούτε τα εθνικά δικαστήρια είχαν διαμορφώσει νομολογιακά ως ειδικότερη εκδήλωσή του την περαίωση της δίκης εντός εύλογου χρόνου, παρά το γεγονός ότι θα μπορούσε ευχερώς να συναχθεί ερμηνευτικά αυτή η διάσταση από τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 20 παρ. 1 και 87 παρ. 1 και 2 Σ.³⁴ Και τούτο λόγω της πυρηνικής θέσης της διάστασης του χρόνου στο δικαίωμα δικαστικής προστασίας, λαμβανομένης υπόψη της ταχύτητας κίνησης των πραγμάτων και των αλματωδών εξελίξεων σε τομείς της κοινωνίας, οπότε η εύλογη χρονική διάρκεια της δίκης προσλαμβάνει καθοριστικό χαρακτήρα για την πραγματική ωφέλεια του πολίτη από την έκδοση της δικαστικής απόφασης στην οποία καταλήγει η διαδικασία της δίκης³⁵. Έτσι, η δικαστική προστασία δεν στερείται νοήματος στην πράξη, καθίσταται αποτελεσματική καθότι παρέχεται σε χρόνο και με τρόπο που εξασφαλίζεται πράγματι η απονομή της δικαιοσύνης³⁶. Το ΕΔΔΑ διαμόρφωσε πλούσια νομολογία για την εύλογη διάρκεια της δίκης εκδίδοντας σειρά καταδικαστικών αποφάσεων για κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης που έχουν παραβιάσει το ειδικότερο αυτό δικαίωμα, υπογραμμίζοντας τη σημασία που αποδίδει η ΕΣΔΑ στη γενική αρχή της χρηστής απονομής της δικαιοσύνης χωρίς καθυστερήσεις που υπονομεύουν την αποτελεσματικότητα και την αξιοπιστία της, οδηγούν δε εντέλει σε φαινόμενα αρνησιδικίας³⁷. Προς την κατεύθυνση αυτή το ΕΔΔΑ έχει νομολογήσει ότι τα κράτη οφείλουν να οργανώσουν το δικαστικό τους σύστημα προκειμένου να επιτευχθεί ο μείζων στόχος που είναι η απονομή της δικαιοσύνης σε λογική προθεσμία³⁸. Το ζήτημα της παραβίασης του δικαιώματος για εύλογη διάρκεια της δίκης απασχόλησε το ΕΔΔΑ σε πλήθος ελληνικών υποθέ-

³⁴ Κ. Μπέης, «Άρθρο 20», στο: Γ. Κασσιμάτης/Κ. Μαυριάς, *Ερμηνεία του Συντάγματος*, Τόμος Α', 2^η έκδ., 2003, σελ. 58.

³⁵ Δ. Μακρής, *Οργάνωση και επιτάχυνση της έννομης προστασίας στο Συμβούλιο της Επικρατείας κατά το διάστημα των ετών 1990-2002*, 2002, σελ. 20.

³⁶ Π. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα Β'*, 2005, σελ. 1417.

³⁷ ΕΔΔΑ *Vermillo κατά Ιταλίας*, 20.02.1991· *Moreira de Azenedo κατά Πορτογαλίας*, 23.10.1990· *Katte Klitche de la Grange κατά Ιταλίας*, 27.10.1994· *Boddaert κατά Βελγίου*, 12.10.1992.

³⁸ ΕΔΔΑ *Pelissier et Sassi κατά Γαλλίας*, 25.03.1999· *Gouillard κατά Γαλλίας*, 30.06.2011· *Tsasnik et Kaounis κατά Ελλάδος*, 14.01.2010· *Milionis κ.ά. κατά Ελλάδος*, 24.04.2008· *Fergadioti-Rizaki κατά Ελλάδος*, 18.04.2013.

σεων και εκδόθηκε μεγάλος αριθμός καταδικαστικών αποφάσεων που διαπίστωναν υπερβολική διάρκεια της δίκης. Το πρόβλημα αυτό εμφανίστηκε με ιδιαίτερη ένταση στη διοικητική δικαιοσύνη υφίσταται όμως και στην πολιτική και ποινική δικαιοσύνη. Έτσι, το ΕΔΔΑ δρομολόγησε διαδικασία πιλοτικών αποφάσεων αρχής γενομένης από τη διοικητική δίκη με την απόφαση *Αθανασίου κατά Ελλάδος*³⁹. Το ΕΔΔΑ σημείωσε στην εν λόγω απόφαση ότι σημαντικές και επαναλαμβανόμενες καθυστερήσεις στην απονομή της δικαιοσύνης αποτελούν ένα ιδιαίτερα ανησυχητικό φαινόμενο, που μπορεί να υπονομεύσει την εμπιστοσύνη του κοινού στην αποτελεσματικότητα του δικαστικού συστήματος⁴⁰. Μετά την ως άνω απόφαση του ΕΔΔΑ, η ελληνική πολιτεία θέσπισε τις διατάξεις των άρθρων 53 έως 58 του ν. 4055/2012 με τις οποίες εισήχθη, ως νέο ένδικο βοήθημα, η αίτηση για δίκαιη ικανοποίηση λόγω υπερβάσεως της εύλογης διάρκειας της διοικητικής δίκης, η οποία ασκείται ανά βαθμό δικαιοδοσίας και από κάθε διάδικο (πλην του Δημοσίου και των δημοσίων νομικών προσώπων, τα οποία συνιστούν κυβερνητικούς οργανισμούς, κατά την έννοια του άρθρου 34 της ΕΣΔΑ) και στρέφεται κατά του Ελληνικού Δημοσίου, εκπροσωπούμενου από τον υπουργό Οικονομικών⁴¹. Το ΕΔΔΑ εξέτασε, στην απόφαση *Τεχνική Ολυμπιακή κατά Ελλάδος*, τον αποτελεσματικό χαρακτήρα της αποζημιωτικής προσφυγής, υπό την έννοια του άρθρου 35 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, που θέσπισαν οι ως άνω διατάξεις του ν. 4055/2012 σε συνδυασμό με την προληπτική προσφυγή, η οποία καθιερώθηκε ως αίτηση επιτάχυνσης ενώπιον του δικαστηρίου που εκκρεμεί το ένδικο βοήθημα ή μέσο από τις διατάξεις των άρθρων 59 και 60 του ίδιου ν. 4055/2012. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι οι προσφυγές που επιτρέπουν την επιτάχυνση της διαδικασίας και την αποζημίωση των ενδιαφερομένων είναι πραγματικές προσφυγές, αφού μπορούν συγχρόνως να εμποδίσουν την εξακολούθηση της επικαλούμενης παραβίασης του δικαιώματος του προσφεύγοντος να εξεταστεί η υπόθεσή του χωρίς υπερβολική καθυστέρηση και να αποκατασταθεί δεόντως η παραβίαση που έγινε. Επιπροσθέτως, οι πρόσφατες αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων, που αφορούν διαδίκους στους οποίους επιδικάστηκε αποζημίωση λόγω της υπερβολικής διάρκειας της διαδικασίας ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων, αποδεικνύουν ότι η εν λόγω αποζημιωτική προσφυγή είναι πραγματική όχι μόνον από νομικής άποψης, αλλά και στην πράξη.

³⁹ ΕΔΔΑ *Αθανασίου κατά Ελλάδος*, 21.12.2010.

⁴⁰ J. Boka, "To Delay Justice is Injustice? A Comparative Analysis of (Un)reasonable Delay", στο: A. Bado (ed.), *Fair Trial and Judicial Independence*, 2014, σελ. 141 επ.

⁴¹ Μ. Βηλαράς, «Δίκαιη ικανοποίηση λόγω υπερβάσεως της εύλογης διάρκειας της διοικητικής δίκης», και Κ. Παρασκευοπούλου, «Ο μηχανισμός για τη χορήγηση αποζημίωσης λόγω υπέρβασης της εύλογης διάρκειας της δίκης κατά το εθνικό δίκαιο (ν. 4055/2012). Μια πρώτη αποτίμηση», στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο*, 2013, σελ. 85 επ. και αντίστοιχα 101 επ.

Σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας⁴² οι διατάξεις των άρθρων 53 έως 58 του ν. 4055/2012 θεσμοθετούν, ως νέο ένδικο βοήθημα, την αίτηση για δίκαιη ικανοποίηση λόγω υπερβάσεως της εύλογης διάρκειας διοικητικής δίκης, η οποία (αίτηση) ασκείται ανά βαθμό δικαιοδοσίας από κάθε διάδικο –πλην του Δημοσίου και των δημοσίων νομικών προσώπων που συνιστούν κυβερνητικούς οργανισμούς κατά την έννοια του άρθρου 34 της ΕΣΔΑ– και στρέφεται κατά του Ελληνικού Δημοσίου εκπροσωπούμενου από τον Υπουργό Οικονομικών. Στη σχετική με τις διατάξεις των άρθρων αυτών αιτιολογική έκθεση γίνεται αναφορά κυρίως στα άρθρα 6 παρ. 1 και 13 της ΕΣΔΑ και στην «απόφαση-πilotο» του ΕΔΔΑ της 21.12.2010 *Αθανασίου κ.λπ. κατά Ελλάδος*, με την οποία διαπιστώθηκε η ύπαρξη συστημικού προβλήματος στην ελληνική διοικητική δικαιοσύνη λόγω του σημαντικού αριθμού των παραβιάσεων των ως άνω άρθρων της Συμβάσεως (ιδίως του άρθρου 6 παρ. 1 αυτής) με την υπέρβαση της εύλογης διάρκειας της διοικητικής δίκης. Αντικείμενο της αιτήσεως είναι η δίκαιη ικανοποίηση των διαδίκων με την επιδίκαση εύλογου χρηματικού ποσού για την αποκατάσταση της (ηθικής κατά κύριο λόγο) βλάβης που υπέστησαν λόγω της προσβολής του δικαιώματός τους για ταχεία απονομή της διοικητικής δικαιοσύνης. Με τις επιμέρους διατάξεις των άρθρων 53 έως 58 του ν. 4055/2012 ρυθμίζονται ζητήματα σχετικά με το παραδεκτό της αιτήσεως, τον αρμόδιο κατά περίπτωση δικαστικό σχηματισμό για την εκδίκασή της, τη διαδικασία ενώπιον του αρμοδίου σχηματισμού και τα κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία εκτιμάται η εύλογη χρονική διάρκεια της διοικητικής δίκης. Τα κριτήρια αυτά, τα οποία σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του νόμου είναι αντίστοιχα με εκείνα που έχει διαπλάσει η νομολογία του ΕΔΔΑ, απαριθμούνται στο άρθρο 57 παρ. 1 και αφορούν, ειδικότερα, τη συμπεριφορά των διαδίκων κατά την εξέλιξη της συγκεκριμένης δίκης, την πολυπλοκότητα της υποθέσεως από δικονομική και ουσιαστική άποψη, τη στάση των αρμοδίων κρατικών αρχών και τη σημασία της υποθέσεως για τον αιτούντα. Όπως προκύπτει από τις διατάξεις του νόμου, η κρίση του δικαστηρίου, το οποίο επιλαμβάνεται αιτήσεως για δίκαιη ικανοποίηση λόγω υπερβάσεως της εύλογης διάρκειας διοικητικής δίκης, περιλαμβάνει τα εξής στάδια: Το δικαστήριο κρίνει, εν πρώτοις, αν η αίτηση έχει ασκηθεί παραδεκτως και αν συντρέχει παραβίαση του δικαιώματος του αιτούντος για ταχεία απονομή της δικαιοσύνης λόγω υπερβάσεως της εύλογης διάρκειας της συγκεκριμένης διοικητικής δίκης. Εφόσον συντρέχουν αυτές οι προϋποθέσεις, το δικαστήριο ακολούθως κρίνει, με ειδική αιτιολογία, αν πρέπει να καταβληθεί χρηματικό ποσό για τη δίκαιη ικανοποίηση του αιτούντος ή αν, αντιθέτως, μόνη η διαπίστωση της παραβιάσεως του ως άνω δικαιώματός του δύναται να θεωρηθεί επαρκής ικανοποίηση. Εάν το δικαστήριο κρίνει ότι πρέπει να επιδικασθεί χρηματικό ποσόν για τη

⁴² ΣτΕ 1/2013, 421/2021, 230, 360, 1437, 1507, 2457/2020 μον. συνθ. κ.ά.

δίκαιη ικανοποίηση του αιτούντος, προβαίνει στον καθορισμό του ύψους του ποσού λαμβάνοντας υπ' όψιν, ιδίως, τη χρονική περίοδο που συνιστά υπέρβαση του εύλογου χρόνου κατά την εκδίκαση της υποθέσεως και την ενδεχόμενη ικανοποίηση του αιτούντος από άλλα μέτρα, προβλεπόμενα στην κειμένη νομοθεσία.

Όπως έχει κριθεί από το δικαστήριο, κατά συνεκτίμηση της νομολογίας του ΕΔΔΑ, η θέσπιση με τον ν. 4055/2012 ειδικού ενδίκου βοηθήματος προς δίκαιη ικανοποίηση διαδίκων, εξαιτίας υπερβάσεως της εύλογης διάρκειας διοικητικής δίκης, δικαιολογεί την επιδίκαση ποσού μειωμένου σε σχέση με εκείνο που θα επιδίκαζε το ΕΔΔΑ, εάν η υπόθεση είχε αχθεί ενώπιόν του, εφόσον το ποσό που θα επιδικασθεί δεν θα είναι πολύ κατώτερο ενός εύλογου ορίου (“unreasonable”), θα στοιχεί προς τη νομική παράδοση και το βιοτικό επίπεδο (“standard of living”) της χώρας και η σχετική απόφαση θα εκδοθεί ταχέως, θα είναι αιτιολογημένη και θα εκτελεσθεί αμέσως. Στο πλαίσιο αυτό, συνεκτιμάται η κατά τα τελευταία έτη πτώση του βιοτικού επιπέδου, η οποία συνδέεται με τον σοβαρότατο κλονισμό της δημοσιονομικής ισορροπίας του ελληνικού κράτους, λόγω της εκτοξεύσεως του δημοσίου ελλείμματος και του δημοσίου χρέους και εκδηλώνεται στην οικονομική ύφεση και μείωση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, αλλά και του διαθέσιμου κατά κεφαλήν εισοδήματος⁴³.

4. Η ΑΙΤΗΣΗ ΕΠΑΝΑΛΗΨΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΩΣ ΠΡΟΪΟΝ ΔΙΚΑΙΟΠΛΑΣΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Ιδιαίτερα σημαντικές για τη διαμόρφωση του διοικητικού δικονομικού δικαίου, υπό την επιρροή του ΕΔΔΑ, είναι οι αποφάσεις ΣτΕ 1992, 1993/2016 με τις οποίες έγινε δεκτό ότι η αίτηση επανάληψης της διαδικασίας του άρθρου 105Α του ΚΔΔ εφαρμόζεται και για την αναιρετική δίκη πριν ο νομοθέτης προβλέψει το ένδικο αυτό μέσο στη νομοθεσία του Συμβουλίου της Επικρατείας⁴⁴. Στις αποφάσεις αυτές κρίθηκε ότι ειδική εκδήλωση της αρχής της ισότητας συνιστά η αρχή της δικονομικής ισότητας, η οποία επιβάλλει την ίση μεταχείριση των διαδίκων, ακόμα και στο πλαίσιο διαφορετικών δικών, από τους δικονομικούς νόμους που ρυθμίζουν τους όρους παροχής έννομης προστασίας⁴⁵. Η αρχή αυτή δεν απαγορεύει στον νομοθέτη να θεσπίζει ειδικές ρυθμίσεις για την παροχή ένδικης προστασίας σε κατηγορίες διοικητικών διαφορών, εφόσον τούτο δικαιολογείται αντικειμενικά, ενόψει της φύσης, της σημασίας ή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών

⁴³ ΣτΕ μον. συνθ. 2150, 2260/2019, 1390, 1421, 1437, 1507, 2457, 2638-39, 2991/2020, 995/2022.

⁴⁴ Ι. Δημητρακόπουλος, «Η Αίτηση Επανάληψης Διαδικασίας ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας», στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο. Νεότερες εξελίξεις*, 2017, σελ. 83 επ.

⁴⁵ ΣτΕ 761/2014 7μ., 1229/2015· πρβλ. ΣτΕ 2807/2002 Ολομ., 3060/2013 7μ.

τους και των συναφών αναγκών που ανακύπτουν από την άσκηση και εκδίκαση των οικείων ενδίκων βοηθημάτων ή μέσων⁴⁶. Συνακόλουθα, οι νομοθετικές διατάξεις του δικονομικού δικαίου πρέπει να ερμηνεύονται κατά τρόπο που συνάδει με την αρχή της δικονομικής ισότητας, η οποία συνιστά επίσης επιταγή της ΕΣΔΑ, εφαρμοστέα και στο πλαίσιο της εκτέλεσης από τα κράτη μέλη των αποφάσεων του ΕΔΔΑ⁴⁷. Περαιτέρω έγινε δεκτό ότι κατά το άρθρο 105Α παρ. 1 του ΚΔΔ, χωρεί, ενώπιον τακτικού διοικητικού δικαστηρίου, αίτηση επανάληψης της ενώπιον του διαδικασίας, στην οποία εμφιλοχώρησε διαπιστωθείσα από το ΕΔΔΑ παραβίαση της ΕΣΔΑ, σε σχέση με (αμετάκλητη) απόφασή του επί διοικητικής διαφοράς ουσίας, όταν είτε η ίδια η απόφαση είτε η επίμαχη, αντίθετη προς την ΕΣΔΑ, κρίση της δεν κατέστη αντικείμενο αναιρετικού ελέγχου από το Συμβούλιο της Επικρατείας, ως μη υποκείμενη σε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του τελευταίου, σύμφωνα με το άρθρο 53 του π.δ. 18/1989. Περαιτέρω το άρθρο 105Α παρ. 1 του ΚΔΔ έχει την έννοια ότι εφαρμόζεται και σε περίπτωση στην οποία η απόφαση διοικητικού δικαστηρίου που κρίθηκε με απόφαση του ΕΔΔΑ ως ενέχουσα παραβίαση διατάξεων της ΕΣΔΑ προσβλήθηκε με αίτηση αναίρεσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο απέρριψε την αίτηση, με σκέψεις οι οποίες έρχονται σε αντίθεση προς τα κριθέντα από το ΕΔΔΑ, δεδομένου ότι η διάταξη αφορά γενικά σε «*δίκες ουσιαστικών διοικητικών διαφορών*», κατά τα αναφερόμενα στην αιτιολογική της έκθεση, ανεξαρτήτως της περάτωσης της δίκης με απόφαση τακτικού διοικητικού δικαστηρίου ή του Ανααιρετικού Δικαστηρίου, στοιχείο το οποίο, ενόψει και των διατάξεων του άρθρου 53 του π.δ. 18/1989 και του άρθρου 35 της ΕΣΔΑ (που απαιτεί την προηγούμενη εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων, ως προϋπόθεση του παραδεκτού προσφυγής ενώπιον του ΕΔΔΑ) παρίσταται συμπτωματικό και δεν διαφοροποιεί ουσιωδώς τις δύο αυτές κατηγορίες υποθέσεων. Η εν λόγω ερμηνεία εναρμονίζεται με την υποχρέωση του κράτους για αποτελεσματική εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ, η εκπλήρωση της οποίας δεν μπορεί να επιτευχθεί μέσω της άσκησης αίτησης επανάληψης ενώπιον του Διοικητικού Εφετείου, λαμβανομένου υπόψη ότι το εν λόγω δικαστήριο δεσμεύεται από τα κριθέντα με την οικεία απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας και δεν έχει, κατά τον νόμο, την εξουσία να προβεί στην εξαφάνιση, τροποποίηση ή μη εφαρμογή της απόφασης αυτής. Εξάλλου, η αντίθετη ερμηνευτική εκδοχή [δηλαδή ότι, σε τέτοια περίπτωση, δεν χωρεί αίτηση επανάληψης της διαδικασίας, ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, με το επιχείρημα ότι η διάταξη του άρθρου 105Α αφορά μόνο στη δίκη ενώπιον τακτικού διοικητικού δικαστηρίου και δεν καταλαμβάνει και τις υποθέσεις που κρίνονται κατ' αναίρεση από το Συμβούλιο Επικρατείας, στη νομοθεσία του οποίου

⁴⁶ ΣτΕ 761/2014 7μ., 1229/2015.

⁴⁷ ΕΔΔΑ VgT κατά Ελβετίας, 30.06.2009.

(π.δ. 18/1989) δεν υπάρχει αντίστοιχη διάταξη] δεν μπορεί να γίνει δεκτή και ως ασύμβατη με την αρχή της δικονομικής ισότητας, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα και στην ΕΣΔΑ. Και τούτο διότι ναι μεν η φύση, η σημασία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ορισμένων κατηγοριών διοικητικών διαφορών ενδέχεται να δικαιολογούν την επιλογή του νομοθέτη να μην προβλέψει γι' αυτές δυνατότητα επανάληψης της διαδικασίας εκδίκασής τους, λόγω διαπίστωσης από το ΕΔΔΑ παράβασης της ΕΣΔΑ, αλλά, πάντως, η φύση, η ένταση και η έκταση της υποχρέωσης του κράτους για εκτέλεση καταδικαστικής απόφασης του ΕΔΔΑ, μέσω επανάληψης της οικείας ένδικης διαδικασίας, δεν διαφοροποιούνται ανάλογα με το αν η οικεία, τελική δικαιοδοτική κρίση εξηνέχθη από τακτικό διοικητικό δικαστήριο ή από το Συμβούλιο της Επικρατείας. Με άλλα λόγια, η διατύπωση σχετικής (με τη διαπιστωθείσα παράβαση της ΕΣΔΑ) κατ' αναίρεση κρίσης του Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου δεν συνιστά συναφές και θεμιτό κριτήριο διάκρισης, όσον αφορά τη δικονομική δυνατότητα του θιγόμενου από τη διαπιστωθείσα παράβαση να ζητήσει την επανάληψη της επίμαχης ένδικης διαδικασίας.

Ακολούθησε η ρητή νομοθετική πρόβλεψη της αίτησης επανάληψης της διαδικασίας που στρέφεται κατά δικαστικής απόφασης για την οποία κρίθηκε με απόφαση του ΕΔΔΑ ότι εκδόθηκε κατά παράβαση δικαιώματος που αφορά τον δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας ή διάταξης του ουσιαστικού δικαίου, η οποία εισήχθη στη δικονομία του Συμβουλίου της Επικρατείας το άρθρο 69Α του π.δ. 18/1989 (που προστέθηκε με το άρθρο 16 του ν. 4446/2016). Όπως έχει κριθεί, η προβλεπόμενη στο άρθρο 105Α του ΚΔΔ και στο άρθρο 69Α του π.δ. 18/1989 αίτηση επανάληψης της διαδικασίας συνιστά έκτακτο ένδικο μέσο, με το οποίο επιδιώκεται η εξαφάνιση (εν όλω ή εν μέρει) αμετάκλητης δικαστικής απόφασης, προκειμένου να καταστεί εκκρεμές και να κριθεί εκ νέου το ένδικο βοήθημα ή μέσο που απορρίφθηκε (εν όλω ή εν μέρει) με την απόφαση αυτή. Τα ως άνω άρθρα ρυθμίζουν ορισμένα θέματα της άσκησης της εν λόγω αίτησης, ενώ για τα λοιπά ζητήματα παραδεκτού καθώς και για τη διαδικασία εκδίκασής της παραπέμπουν στις διατάξεις που ισχύουν για το δικαστήριο και τον σχηματισμό του δικαστηρίου που επιλαμβάνεται αρμοδίως της αίτησης αυτής, σε σχέση με το ένδικο βοήθημα ή μέσο που απορρίφθηκε με την προσβαλλόμενη δικαστική απόφαση⁴⁸. Εξάλλου, σύμφωνα με γενική δικονομική αρχή, δεν επιτρέπεται η άσκηση από το ίδιο πρόσωπο δεύτερου ενδίκου μέσου, όπως αίτησης αναίρεσης, κατά δικαστικής απόφασης την οποία έχει ήδη προσβάλει⁴⁹. Τούτων έπεται ότι δεν χωρεί (και είναι απορριπτέα ως απαράδεκτη) δεύτερη αίτηση από τον ίδιο διάδικο για επανάληψη της διαδικασίας εκδίκασης της ίδιας αίτησης αναίρεσης, η οποία απορρίφθηκε (εν όλω ή εν

⁴⁸ ΣτΕ 1003/2018, 1992/2016, 1993/2016, 2130/2016, 680/2017, 681/2017 7μ.

⁴⁹ ΣτΕ 2210/2012, 322/2015 εν συμβ.

μέρει) από το Συμβούλιο της Επικρατείας με απόφαση η οποία κρίθηκε με ορισμένη απόφαση του ΕΔΔΑ ως ενέχουσα παραβίαση διάταξης της ΕΣΔΑ⁵⁰.

Σύμφωνα με τις αποφάσεις 1992 και 1993/2016 του Συμβουλίου της Επικρατείας αίτηση επανάληψης της διαδικασίας εκδίκασης αίτησης αναίρεσης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας κρίνεται βάσιμη, εφόσον συντρέχουν σωρευτικά οι ακόλουθες προϋποθέσεις: (α) η διαπιστωθείσα από το ΕΔΔΑ παράβαση διάταξης της ΕΣΔΑ είναι τέτοια ώστε να τελεί σε αιτιώδη συνάφεια προς το σκεπτικό και το διατακτικό της απορριπτικής της αίτησης αναίρεσης, απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας, ώστε η άρση της εν λόγω παράβασης και των συνεπειών της να μπορεί να επιτευχθεί μέσω της εξαφάνισης της προσβαλλόμενης απόφασης του παρόντος δικαστηρίου και, περαιτέρω, μέσω της νέας κρίσης και αποδοχής της αίτησης αναίρεσης (λ.χ. η προϋπόθεση αυτή δεν συντρέχει σε περίπτωση που το ΕΔΔΑ έχει απλώς διαπιστώσει παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ, αποκλειστικά και μόνο από την άποψη της υπέρβασης της εύλογης διάρκειας της δίκης), (β) η συμμόρφωση προς τη σχετική απόφαση του ΕΔΔΑ δεν συνεπάγεται παραβίαση κανόνα του Συντάγματος, το οποίο (ναί μεν υπερισχύει της ΕΣΔΑ αλλά), πάντως, πρέπει να ερμηνεύεται (όχι σύμφωνα με την ΕΣΔΑ, αλλά), στο μέτρο του εφικτού, κατά τρόπο «φιλικό» προς την ΕΣΔΑ, όπως αυτή ερμηνεύεται και εφαρμόζεται από το ΕΔΔΑ. Τούτο δε έχει, ιδίως, την έννοια ότι εάν είναι ευλόγως υποστηρίξιμες περισσότερες της μιας εκδοχές ως προς την έννοια ορισμένης συνταγματικής διάταξης, πρέπει, τουλάχιστον κατ' αρχήν, να προκρίνεται από τον Έλληνα δικαστή εκείνη που μπορεί να «συμβιώσει» με την ΕΣΔΑ και τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, όχι αυτή που οδηγεί σε σύγκρουση με την τελευταία, (γ) η συμμόρφωση προς την απόφαση του ΕΔΔΑ δεν οδηγεί σε παραβίαση άλλης υποχρέωσης της χώρας από το διεθνές δίκαιο, ιδίως δε από το ενωσιακό δίκαιο, η οποία, ενόψει του περιεχομένου της και των συνθηκών της συγκεκριμένης περίπτωσης και κατόπιν στάθμισης των συγκρουόμενων έννομων αγαθών, κρίνεται σημαντικότερη, σε σχέση με εκείνη που απορρέει από το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ, (δ) η συμμόρφωση προς την απόφαση του ΕΔΔΑ δεν προσκρούει, λαμβανομένων υπόψη και των συνθηκών της συγκεκριμένης περίπτωσης, σε κάποιον άλλο επιτακτικό λόγο δημοσίου συμφέροντος, η εξυπηρέτηση του οποίου, σταθμιζόμενη με την ανάγκη εκτέλεσης της απόφασης του ΕΔΔΑ, βάσει της αρχής της δίκαιης ισορροπίας, κρίνεται ότι υπερέχει, (ε) η απόφαση του ΕΔΔΑ, που αποδίδει σε όργανα της Ελληνικής Δημοκρατίας παράβαση μίας ή περισσότερων διατάξεων της ΕΣΔΑ, δεν είναι εμφανώς ελλιπής, ασαφής ή/και αυθαίρετη ως προς τη νόμιμη (ή/και την πραγματική) βάση της, λαμβανομένων υπόψη των κριτηρίων εκτίμησης που συνάγονται από την οικεία νομολογία του ίδιου του ΕΔΔΑ (και, ιδιαίτερα, της ευρείας σύνθεσής

⁵⁰ ΣτΕ 1003/2018.

του), αλλά και του Δικαστηρίου της ΕΕ (ΔΕΕ), της θεμελιώδους αρχής της (διαδικαστικής και ουσιαστικής) επικουρικότητας του ελέγχου του ΕΔΔΑ, καθώς και της συναφούς υποχρέωσής του για επαρκή αιτιολόγηση των αποφάσεών του, με τις οποίες διαπιστώνεται παράβαση της ΕΣΔΑ από κράτος μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης, (στ) η διαπίστωση των επίμαχων παραβάσεων, που δέχθηκε η σχετική απόφαση του ΕΔΔΑ, δεν κλονίζεται, συνεπεία οψιγενών στοιχείων, που απορρέουν είτε από απόφαση του ίδιου του ΕΔΔΑ είτε από απόφαση του ΔΕΕ είτε, τέλος, από απόφαση ανώτατου δικαστηρίου της χώρας, με την οποία γίνεται ερμηνεία ή/και εφαρμογή του εθνικού δικαίου ικανή να θεμελιώσει το συμπέρασμα ότι με βάση το νεότερο αυτό νομολογιακό δεδομένο το ΕΔΔΑ δεν θα ενέμενε στην κρίση του περί συνδρομής της αποδοθείσας στην Ελλάδα παράβασης της ΕΣΔΑ, (ζ) δεν έχει μεσολαβήσει πράξη κρατικού οργάνου, με την οποία να θεραπεύεται κατ' ουσίαν η διαπιστωθείσα από το ΕΔΔΑ παράβαση και να αίρονται τα δυσμενή για τον αιτούντα αποτελέσματά της, κατά τρόπο ώστε η επιδιωκόμενη από τον αιτούντα επανάληψη της διαδικασίας και εξαφάνιση της προσβαλλόμενης δικαστικής απόφασης να παρίσταται αλυσιτελής για την προστασία των προσβληθέντων δικαιωμάτων του.

5. Η ΔΙΑΣΤΑΛΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΑΙΤΗΣΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΑΡΘΡΩΝ 101-105 ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Η αρχή *ne bis in idem* έχει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο προστασίας της ΕΣΔΑ και των Πρωτοκόλλων αυτής καθότι στο άρθρο 4 παρ. 3 του 7^{ου} Πρωτοκόλλου προβλέπεται το δικαίωμα του προσώπου να μην διώκεται και να μην καταδικάζεται δύο φορές για το ίδιο αδίκημα. Η αρχή *ne bis in idem* ανήκει στον σκληρό πυρήνα της ΕΣΔΑ καθώς δεν χωρεί απόκλιση ακόμα και σε περίοδο πολέμου ή απειλής της εθνικής ασφάλειας⁵¹. Η αρχή *ne bis in idem* απασχόλησε επί μακρόν το Συμβούλιο της Επικρατείας το οποίο αρχικώς με την απόφαση της Ολομέλειας 1741/2015 δέχθηκε ότι δεν εφαρμόζεται η ως άνω αρχή στην περίπτωση των πολλαπλών τελών της τελωνειακής νομοθεσίας, δηλαδή όταν υπάρχει σώρευση ποινικής και διοικητικής κύρωσης, που κατά το ΕΔΔΑ με βάση τα κριτήρια Engel έχει ποινικό χαρακτήρα, για το αυτό αδίκημα, με την αιτιολογία ότι η διοικητική κύρωση δεν έχει ποινικά χαρακτηριστικά. Μετά την ανωτέρω κρίση της Ολομέλειας το ΕΔΔΑ εξέδωσε την απόφαση *Καπετάνιος κατά Ελλάδος*, με την οποία ενέμεινε στο ότι τα πολλαπλά τέλη έχουν ποινικό χαρακτήρα και το Β' Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας ακολούθησε τη νομολογιακή θέση του ΕΔΔΑ⁵². Το επίμαχο ζήτημα

⁵¹ Λ.-Α. Σισιλιάνος, «Όψεις της αρχής *ne bis in idem* στην πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ», στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο*, ό.π., σελ. 12 επ.

⁵² Για την εξέλιξη της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας βλ. Ε. Νίκα, «Η συνύπαρξη παράλληλων κυρωτικών διαδικασιών, ποινικής και διοικητικής, για το αυτό αδίκημα στη νομολογία του Συμβουλίου της

επιλύθηκε οριστικά σε επίπεδο Ολομέλειας με την απόφαση 359/2020 με την οποία το δικαστήριο ευθυγραμμίστηκε με τη νομολογία του ΕΔΔΑ η οποία είχε ήδη εμπλουτισθεί με την απόφαση *A και B κατά Νορβηγίας*.

Μετά την επίλυση του κεντρικού ζητήματος ανέκυψαν επιμέρους ζητήματα σχετικά με την αρχή *ne bis in idem* και την απόδειξη της συνδρομής των προϋποθέσεων του ενώπιον των διοικητικών δικαστηρίων εκ μέρους των προσφευγόντων, τα οποία το Β' Τμήμα του δικαστηρίου κλήθηκε να αντιμετωπίσει. Σύμφωνα με την απόφαση 636/2021 της επταμελούς σύνθεσης του Β' Τμήματος η απόφαση διοικητικού δικαστηρίου, απορριπτική προσφυγής κατά διοικητικής πράξεως επιβολής πολλαπλού τέλους λαθρεμπορίας, δεν μπορεί να ενέχει παραβίαση της αρχής *ne bis in idem*, κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ΕΣΔΑ, λόγω παράλληλης σχετικής ποινικής (*stricto sensu*) διαδικασίας, η οποία περατώνεται αμετάκλητα μετά τη δημοσίευση της αποφάσεως του διοικητικού δικαστηρίου. Συνεπώς, σε τέτοια περίπτωση, δεν νοείται αντίστοιχο νομικό σφάλμα της απόφασης του διοικητικού δικαστηρίου ούτε λόγος αναιρέσεώς της για παραβίαση της αρχής *ne bis in idem*. Σε τέτοια, επίσης, περίπτωση ούτε λόγος αναθεώρησης της απόφασης του διοικητικού δικαστηρίου ιδρύεται, καθόσον τέτοιος λόγος δεν μπορεί να υπαχθεί στους περιοριστικώς αναφερόμενους στο άρθρο 103 παρ. 1 ΚΔΔ λόγους. Ωστόσο, η ανάγκη αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος, που ο καθ' ου το πολλαπλό τέλος αντλεί, κατά το ενωσιακό δίκαιο και την ΕΣΔΑ, από την αρχή *ne bis in idem*, επιβάλλει, στην περίπτωση αυτή, την επέμβαση στη διοικητική δικονομική τάξη με την παροχή του κατάλληλου για την περίπτωση αυτή ένδικου μέσου. Πλέον δε κατάλληλο ένδικο μέσο για τον σκοπό αυτό είναι η αίτηση αναθεώρησης των άρθρων 101-105 ΚΔΔ, τόσο ενόψει της φύσεως του λόγου, που έχει ως βάση μεταγενέστερη δικαστική απόφαση ποινικού δικαστηρίου, όσο και ενόψει του κριτή του, που ως δικαστής της ουσίας θα εκτιμήσει το περιεχόμενο της αποφάσεως αυτής. Συνεπώς, στην ανωτέρω περίπτωση χωρεί αίτηση αναθεώρησης της απόφασης του διοικητικού δικαστηρίου, εντός προθεσμίας εξήντα ημερών από τότε που καθίσταται αμετάκλητη η σχετική ποινική απόφαση, κατ' ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 104 παρ. 1 περ. α' του ΚΔΔ.

Ακολούθησε η απόφαση 2165/2023 επταμελούς σύνθεσης του Β' Τμήματος με την οποία έγινε δεκτό ότι ενόψει της ανάγκης παροχής αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας στην περίπτωση της επιγενόμενης παραβίασης της θεμελιώδους αρχής *ne bis in idem*, το δικαστήριο, κατ' ανάλογη εφαρμογή του ως άνω άρθρου 103 του ΚΔΔ, διέπλασε νέο λόγο αναθεώρησης. Έτσι, καθίσταται πλέον δικονομικώς δυνατή η εκ νέου εξέταση της νομιμότητας πράξης καταλογισμού

Επικρατείας», στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο*, ό.π., σελ. 12 επ.

διοικητικής χρηματικής κύρωσης («ποινικού» χαρακτήρα), –κατά της οποίας ο διοικούμενος είχε ασκήσει προσφυγή, απορριφθείσα με απόφαση διοικητικού δικαστηρίου– εάν (ο διοικούμενος) επικαλεστεί οψιγενή νομική πλημμέλεια της καταλογιστικής πράξης, συνιστάμενη στην, σε χρόνο μεταγενέστερο της διοικητικής δίκης, ύπαρξη αμετάκλητης απόφασης ποινικού δικαστηρίου, με την οποία αθώνεται από την οικεία ποινική κατηγορία με βάση τα ίδια πραγματικά περιστατικά. Ωστόσο, λαμβανομένου υπόψη ότι η αίτηση αναθεώρησης συνιστά έκτακτο ένδικο μέσο κατά δικαστικών αποφάσεων, ότι η διατύπωση του άρθρου 101 ΚΔΔ είναι σαφής και αδιάστικτη και ότι στη σκέψη 14 της απόφασης 636/2021 (:«[...] μέχρι να καταστεί αμετάκλητη απόφαση διοικητικού δικαστηρίου [...]») οριοθετείται σαφώς ο χαρακτήρας της υπό αναθεώρηση δικαστικής απόφασης ως μη αμετάκλητης, πρέπει να γίνει δεκτό, ενόψει και της αρχής ασφάλειας του δικαίου, ότι η νομολογιακή αναγνώριση της ανωτέρω δικονομικής δυνατότητας δεν συνεπάγεται κάμψη και της γενικής δικονομικής προϋπόθεσης, ότι οι αμετάκλητες δικαστικές αποφάσεις δεν υπόκεινται στο ένδικο μέσο της αίτησης αναθεώρησης. Με τις σκέψεις αυτές επικυρώθηκε κρίση του Διοικητικού Εφετείου περί απορρίψεως αιτήσεως αναθεωρήσεως κατά απόφασης που είχε καταστεί αμετάκλητη μετά την απόρριψη αιτήσεως αναιρέσεως από το Συμβούλιο της Επικρατείας.

Περαιτέρω με την 1815/2023 απόφαση του Β' Τμήματος κρίθηκε ότι δεν μπορεί να τεθεί ζήτημα χορήγησης στην αναιρεσείουσα δυνατότητας άσκησης αιτήσεως αναθεωρήσεως της απόφασης του δικάσαντος Διοικητικού Εφετείου, δεδομένου ότι με τον λόγο αναιρέσεως η αναιρεσείουσα δεν επικαλείται και δεν τεκμηριώνει ότι συντρέχουν όλες οι προϋποθέσεις για την εφαρμογή της αρχής *ne bis in idem*. Ειδικότερα, ως προς την ποινική απόφαση δεν προβάλλεται ούτε τεκμηριώνεται επαρκώς (λ.χ. με παράθεση στο δικόγραφο των κρίσιμων αποσπασμάτων της ποινικής απόφασης) αν η αθώωση έλαβε χώρα επειδή το ποινικό δικαστήριο κατέληξε στην κρίση ότι δεν τελέστηκε εν προκειμένω η παράβαση της έκδοσης από την αναιρεσείουσα των επίδικων εικονικών στοιχείων, μετά από επαρκή έρευνα και εκτίμηση σχετικά με την ουσία της υπόθεσης. Αντίθετα, από την προσκομιζόμενη ποινική απόφαση προκύπτει ότι η ίδια «αθώθηκε» για τον λόγο ότι το αδίκημα της μη καταβολής χρεών προς το Δημόσιο (άρθρο 25 παρ. 1 ν. 1882/1990, Α' 43) κατέστη, μετά την έναρξη ισχύος του νέου Ποινικού Κώδικα (ΠΚ ν. 4619/2019, Α' 95, ισχύς από 01.07.2019) και σύμφωνα με το άρθρο 469 αυτού, ανέγκλητη, δηλαδή μη αξιόποινη (άρθρο 2 νέου ΠΚ), καθώς αφορούσε χρέη της από αδικήματα που τυποποιούνται στο άρθρο 66 του Κώδικα Φορολογικής Διαδικασίας (ν. 4174/2013, Α' 170), και επομένως, η «αθώωση» δεν στηρίχθηκε σε έρευνα και εκτίμηση σχετικά με την ουσία της υπόθεσης, δηλαδή την τέλεση ή μη της παράβασης, αλλά στον εκ του νόμου χαρακτηρισμό της πράξης ως μη εισέτι αξιόποινης (ανέγκλητης). Ο λόγος αναιρέσεως είναι απορριπτέος και ως προς τις υπόλοιπες αθωωτικές ποινικές αποφάσεις, προεχόντως για τον λόγο ότι η αναιρεσείουσα δεν

προβάλλει ούτε τεκμηριώνει επαρκώς ότι η διοικητική και οι εν λόγω ποινικές διαδικασίες αφορούσαν στην ίδια κατ' ουσίαν παραβατική συμπεριφορά. Αντίθετα προβάλλει γενικώς ότι με τις αποφάσεις αυτές αθωώθηκε αμετακλήτως σε όλες τις ποινικές υποθέσεις και ποινικές διώξεις που αφορούσαν τη νόμιμη λειτουργία της επιχείρησής της.

Τέλος σε σειρά αποφάσεων του Β' Τμήματος (ενδεικτικά ΣτΕ 772/2022) κρίθηκε ότι ναι μεν ο λόγος αναιρέσεως, κατά το σκέλος που αναφέρεται σε παραβίαση της αρχής *ne bis in idem*, πρέπει να απορριφθεί, αλλά ο αναιρεσείων έχει δικαίωμα να εγείρει την προβαλλόμενη με τον λόγο αυτό νομική πλημμέλεια της ένδικης πράξης της φορολογικής αρχής ασκώντας αίτηση αναθεώρησης της ήδη αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης. Λαμβανομένου δε υπόψη ότι τέτοια δικονομική δυνατότητα, κατ' ανάλογη εφαρμογή του άρθρου 103 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, αναγνωρίστηκε στη νομολογία του δικαστηρίου το πρώτον με την 636/2021 (επταμ.) απόφαση του Β' Τμήματος για υπόθεση λαθρεμπορίας, και δεδομένου ότι έχει ήδη παρέλθει χρονικό διάστημα εξήντα ημερών από τότε που κατέστησαν αμετάκλητες οι ανωτέρω αναφερόμενες ποινικές αποφάσεις, ο αναιρεσείων δύναται να ασκήσει την ως άνω αίτηση αναθεώρησης εντός προθεσμίας εξήντα ημερών από την κοινοποίηση σε αυτόν αντιγράφου της παρούσας απόφασης.

V. Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ

Κατά την πανευρωπαϊκή συνδιάσκεψη του Brighton για το μέλλον του ευρωπαϊκού συστήματος προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, το σύνολο των 47 συμβαλλομένων κρατών στην ΕΣΔΑ υπογράμμισε την ανάγκη ενός διαρκούς διαλόγου μεταξύ του ΕΔΔΑ και των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων. Ένας τέτοιος διάλογος συνιστά, πράγματι, προϋπόθεση για την καλύτερη εξοικείωση με τη νομολογία του ΕΔΔΑ από τις εθνικές δικαστικές αρχές, αφενός, και για την πληρέστερη κατανόηση των ζητημάτων που αναφέρονται στην εσωτερική έννομη τάξη εκ μέρους του ΕΔΔΑ, αφετέρου. Με άλλα λόγια, ο διάλογος αυτός συμβάλλει καθοριστικά στην προοδευτική ώσμωση και εναρμόνιση της διεθνούς και της εθνικής νομολογίας⁵³. Άξονας της συνεννόησης μεταξύ των δικαστηρίων δεν μπορεί παρά να είναι η γενικότερη παγίωση της αντίληψης ότι η νομολογία του Στρασβούργου αποτελεί μια από τις κύριες πηγές από τις οποίες τα εθνικά δικαστήρια μπορούν να αντλούν απαντήσεις όταν αντιμετωπίζουν ζητήματα δικαιωμάτων του ανθρώπου, χωρίς όμως να παραγνωρίζεται ταυτόχρονα ότι ο εθνικός δικαστής αποτελεί τον

⁵³ Λ.-Α. Σισιλιάνος, «Ο άμεσος διάλογος ΕΔΔΑ και ΣτΕ: Μια σημαντική καινοτομία», στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, ό.π., σελ. 59.

«φυσικό δικαστή» στον τομέα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁵⁴. Σε κάθε περίπτωση η επιρροή της νομολογίας του ΕΔΔΑ στη διαμόρφωση της νομολογίας των εθνικών δικαστηρίων είναι εξαιρετικά χρήσιμη, διότι επιτρέπει στον εθνικό δικαστή να εξετάζει τα ζητήματα υπό ένα ευρύτερο πρίσμα, που απηχεί τις αρχές και αξίες του κοινού ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού, και να απεγκλωβίζεται από παραδοσιακές αντιλήψεις που οδηγούν σε τυπολατρικές ή ανεπιεικείς λύσεις για τους διαδίκους. Ακόμα όμως και όταν ο εθνικός δικαστής διαφωνεί με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, μπορεί να επαναδιατυπώνει τις θέσεις του χρησιμοποιώντας νέα επιχειρήματα και απόψεις, με περαιτέρω συνέπεια να υποχρεώνει το ΕΔΔΑ στη μελέτη αυτών των νέων θέσεων και στην επεξεργασία διαφορετικών απαντήσεων, όλα δε τα ανωτέρω μπορεί, ενδεχομένως, να καταλήξουν σε μια νέα σύνθεση. Με τον τρόπο αυτό αναπτύσσεται γόνιμος διάλογος ο οποίος εξυπηρετεί τον πολίτη, τους θεσμούς, τη δίκαιη δίκη και εντέλει αυτή την ίδια τη δημοκρατία στο ευαίσθητο πεδίο των δικαιωμάτων, όπου ερμηνεύονται και εφαρμόζονται συνταγματικά και διεθνή νομικά κείμενα υπέρτερης, έναντι της κοινής νομοθεσίας, ισχύος που προστατεύουν το άτομο από αυθαιρεσίες της εξουσίας⁵⁵.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας και το ΕΔΔΑ συναντήθηκαν σε τραπέζι διαλόγου δύο φορές κατά την τελευταία δεκαετία. Την πρώτη φορά το 2012 και τη δεύτερη το 2017 όπου συζητήθηκαν περισσότερες θεματικές μεγάλου ενδιαφέροντος που απασχόλησαν τη νομολογία των δύο δικαστηρίων. Οι εισηγήσεις των συνεδρίων αποτυπώθηκαν σε δύο τεύχη με τον τίτλο *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Συμβούλιο της Επικρατείας σε διαρκή διάλογο*, τα οποία αποτελούν πολύτιμο βοήθημα για τη νομική κοινότητα καθώς αναδεικνύουν τις νομολογιακές εξελίξεις στα δύο δικαστήρια αλλά και τις πρωτοβουλίες του νομοθέτη μετά από καταδικαστικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ.

Ο διάλογος βέβαια δεν αρκεί για την επίλυση των ζητημάτων που διαρκώς αναφύονται υπό την πίεση των διαρκώς μεταβαλλόμενων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών εξελίξεων στα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Απαιτείται επιπλέον ιδιαίτερη προσοχή τόσο από την πλευρά των εθνικών δικαστηρίων όσο και από την πλευρά του ΕΔΔΑ κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους. Τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να παρακολουθούν με προσοχή τη νομολογία του ΕΔΔΑ και να καταλήγουν σε λύσεις λαμβάνοντας υπόψη τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ιδίως όταν οι διάδικοι την επικαλούνται, με αιτιολογημένες σκέψεις. Από την άλλη το ΕΔΔΑ οφείλει να εξετάζει αιτιάσεις κατά των αποφάσεων των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων, περί αντιθέσεως

⁵⁴ Μ. Τσίρλη, «Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και οι περιορισμοί του υπό το φως του άρθρου 1 του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ», στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, ό.π., σελ. 24.

⁵⁵ Μ. Πικραμένος, «Η σχέση πειθαρχικής και ποινικής δίκης ενόψει του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ», στο: *Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, ό.π., σελ. 69.

προς τη νομολογία του, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αποφάσεις του περιέχουν, συχνά, ερμηνευτικές προσεγγίσεις οι οποίες είναι δεκτικές περισσότερων εκδοχών εκ μέρους του εθνικού δικαστή καθώς μπορεί να περιέχουν ασάφειες ή ατελείς διατυπώσεις ή μη επαρκείς αιτιολογίες. Στη δημοκρατία και «οι κρίνοντες κρίνονται» και από τον κανόνα αυτό δεν εξαιρείται το ΕΔΔΑ το οποίο είναι απαραίτητο, όπου απαιτείται, να κάνει την αυτοκριτική του καθώς δεν υφίσταται δικαστήριο που να ελέγχει τα σφάλματά του. Ο μόνος δρόμος είναι η παραδοχή εκ μέρους του ίδιου του δικαστηρίου ότι οι διατυπώσεις του δεν ήταν στη συγκεκριμένη περίπτωση αρκούντως σαφείς και κατανοητές. Μια τέτοια στάση θα ενισχύσει το ρόλο του ΕΔΔΑ στη σύγχρονη δημοκρατία που επιβάλλει σε όλα τα όργανα στοχασμό και λογοδοσία. □

Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΙΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗΚΑΝ ΠΡΟΣΦΑΤΑ ΣΤΟ ΕΛΕΓΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Ιωάννης Σαρμάς

επίτιμος Πρόεδρος του
Ελεγκτικού Συνεδρίου,
τέως υπηρεσιακός
Πρωθυπουργός

Η επιρροή που άσκησε η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου στις αλλαγές που συντελέστηκαν στο Ελεγκτικό Συνέδριο κατά τα αμέσως προηγούμενα έτη εντοπίζεται στα εξής τρία επίπεδα: *Πρώτον*, στη διαμόρφωση της νομολογίας του Ελεγκτικού Συνεδρίου, *δεύτερον*, στη θέσπιση νομοθετικών ρυθμίσεων που διέπουν την οργάνωση και λειτουργία του Δικαστηρίου και, *τρίτον*, στην ενσωμάτωση αρχών που απορρέουν από τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου στις ελεγκτικές αρμοδιότητες του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

I. Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ

Με τις διατάξεις του νόμου 4700/2020 οι δικαιοδοτικές αρμοδιότητες του Ελεγκτικού Συνεδρίου εντάχθηκαν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Έτσι αναδείχτηκαν οι τρεις κατηγορίες διαφορών που δικάζονται από το Δικαστήριο, οι οποίες πριν από τη μεταρρύθμιση δεν φαίνονταν καθαρά λόγω του εμπειρικού κατακερματισμού τους και της ιστορικής διασποράς τους στα επτά δικαιοδοτικά Τμήματα του Δικαστηρίου: οι καταλογιστικές, οι συνταξιοδοτικές και οι προσυμβατικές.

Για την τρίτη κατηγορία διαφορών, τις προσυμβατικές διαφορές, δεν θα γίνει λόγος εδώ. Αυτές επηρεάζονται κυρίως από τη

νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς διέπονται από το ενωσιακό δίκαιο περί δημοσίων συμβάσεων.

Στις δύο πρώτες, τις καταλογιστικές και τις συνταξιοδοτικές, η επιρροή της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου είναι καθοριστική.

Αυτό οφείλεται στον εξής λόγο: Το Ελεγκτικό Συνέδριο συνειδητοποίησε ότι, ως προς τις καταλογιστικές διαφορές, ο καταλογισμός στοιχειοθετεί επέμβαση στην περιουσία του καταλογιζομένου, και ότι, ως προς τις συνταξιοδοτικές διαφορές, η σύνταξη αποτελεί περιουσιακό δικαίωμα του δικαιούχου της.

Και στις δύο περιπτώσεις εγείρονται με άλλα λόγια ζητήματα προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος που η Σύμβαση της Ρώμης προστατεύει με το άρθρο 1 του (πρώτου) Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, της περιουσίας.

1. ΝΑ ΔΟΥΜΕ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΣΕ ΤΙ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΟΙ ΚΑΤΑΛΟΓΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΕ ΤΙ ΟΙ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

Οι καταλογιστικές διαφορές είναι διαφορές που προκύπτουν από καταλογισμό υπολόγου, είτε όταν η καταλογιστική πράξη εκδίδεται από διοικητική αρχή είτε όταν αυτή εκδίδεται από όργανο του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

Καταλογιστικές διαφορές προκύπτουν επίσης και όταν, ύστερα από αίτηση καταλογισμού που ασκεί ο Γενικός Επίτροπος της Επικρατείας του Ελεγκτικού Συνεδρίου, ζητείται ο καταλογισμός από το Δικαστήριο αστικώς υπευθύνου δημοσίου υπαλλήλου ή προσώπου που υπέχει ευθύνη εκ της νομοθεσίας «πόθεν έσχες».

Στις καταλογιστικές διαφορές εντάσσονται ακόμη και οι προσφυγές καταλογισθέντων από μων λόγω μη σύννομης διάθεσης από αυτά κονδυλίων ενωσιακής συγχρηματοδότησης, οι διαφορές από τις λεγόμενες δημοσιονομικές διορθώσεις.

Ως προς τις συνταξιοδοτικές διαφορές, αυτές αφορούν συντάξεις δημοσίων λειτουργών και δημοσίων υπαλλήλων ή άλλων κρατικών οργάνων, όπως λ.χ. βουλευτών, καθώς και συντάξεις που απονέμονται σε ειδικές περιπτώσεις από το δημόσιο ταμείο, όπως είναι οι πολεμικές συντάξεις ή οι συντάξεις των παθόντων εν υπηρεσία.

2. ΑΣ ΔΟΥΜΕ ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΤΕΡΑ ΤΙΣ ΚΑΤΑΛΟΓΙΣΤΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

Το φαινόμενο που είχε παρατηρηθεί είναι ότι επιβάλλονταν κυριολεκτικά τερατώδεις καταλογισμοί λόγω παράνομης εκταμίευσης δημόσιου χρήματος σε διατάκτες, εκκαθαριστές, εντολείς πληρωμής και ταμίες, ενώ η ευθύνη που τους αναλογούσε δεν ανταποκρίνονταν στο υπέρμετρο βάρος του καταλογισμού και ενώ η ουσιαστική χρηματική ζημία του Δημοσίου ήταν ασήμαντη.

Ο νομοθέτης είχε επιχειρήσει, με νομιμοποιήσεις δαπανών ή με ειδικά μέτρα υπέρ ορισμένων κατηγοριών υπευθύνων, λ.χ. δημάρχων, να θεραπεύσει περιστασιακά την αδικία, και η νομολογία, με τη διάκριση ουσιαστικού και τυπικού ελλείμματος, είχε προσπαθήσει να δώσει μια λύση, που όμως δεν έλυσε καθολικά το πρόβλημα.

Μέχρι που με την εισαγωγή της ιδέας της προσβολής με τον καταλογισμό θεμελιώδους περιουσιακού δικαιώματος του καταλογιζομένου ο ως άνω καταλογισμός έγινε πλέον αντιληπτός ως επέμβαση στην περιουσία του, κάτι που επέτρεψε στο Δικαστήριο να τον εξετάσει υπό το πρίσμα της τεχνικής ελέγχου σεβασμού των αρχών της αναλογικότητας και της δίκαιης ισορροπίας.

Συναφώς πρέπει να αναφερθεί ότι σημαντικές συνέπειες στη νομολογία του Δικαστηρίου επί των καταλογισμών είχε και εισαγωγή της αντίληψης ότι το τεκμήριο αθωότητας, όπως γίνεται αντιληπτό στη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, καταλαμβάνει και τις καταλογιστικές υποθέσεις.

Πολύ συχνά οι καταλογιζόμενοι έχουν παράλληλα ποινικές υποθέσεις, και συχνά επίσης αθώνονται πριν η υπόθεσή τους εισαχθεί κατ' αναίρεση στην Ολομέλεια του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

Το ζήτημα που γεννάται εδώ είναι ο σεβασμός του τεκμηρίου αθωότητας όταν το ποινικό δικαστήριο αθώωσε τον κατηγορούμενο που καταλογίστηκε, μη δεχόμενο την αλήθεια των πραγματικών περιστατικών –ή ορισμένων εξ αυτών– πάνω στα οποία στηρίχθηκε ο καταλογισμός.

Περιπλέκεται δε ακόμη περισσότερο το ζήτημα αυτό, όταν η αθωωτική απόφαση εκδόθηκε μετά την έκδοση της απόφασης του Τμήματος του Ελεγκτικού Συνεδρίου, οπότε δεν μπορεί να προβληθεί κατ' αναίρεση σφάλμα στην απόφαση του Τμήματος αφού η αθώωση αποφασίστηκε υστερότερα και δεν ήταν γνωστή στο Τμήμα.

Το Ελεγκτικό Συνέδριο επί του ζητήματος αυτού, προσπαθώντας, από τη μία, να σώσει τη δογματική ακεραιότητα της αίτησης αναιρέσεως και, από την άλλη, να τηρήσει τις υποχρεώσεις της Ελλάδας ως προς τον σεβασμό του τεκμηρίου αθωότητας, δέχεται ότι σε περιπτώσεις ως η ανωτέρω όπου ο αναιρεσείων επικαλείται υστερότερα εκδοθείσα αθωωτική απόφαση, η επίκληση αυτή στοιχειοθετεί αίτηση αναθεώρησης της απόφασης του Τμήματος. Οπότε κατά χωρισμό δικογράφου η Ολομέλεια παραπέμπει στο Τμήμα το μέρος αυτό του δικογράφου που χαρακτηρίζεται ως αίτηση αναθεώρησης για να δικαστεί ως τέτοια από το Τμήμα.

3. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

Η υιοθέτηση της ιδέας ότι η σύνταξη αποτελεί περιουσία κατά την έννοια του άρθρου 1 του (πρώτου) Πρόσθετου Πρωτοκόλλου είχε μεγάλες νομικές συνέπειες.

Η εισαγωγή στη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου για τα περιουσιακά δικαιώματα επέτρεψε στο Ελεγκτικό Συνέδριο να δει τη σύνταξη υπό μία εμπλουτισμένη για το προστατευόμενο δικαίωμα οπτική, οπτική που δεν την επέτρεπε το άρθρο 17 του ελληνικού Συντάγματος, προστατεύον την ιδιοκτησία, το παραδοσιακό εμπράγματο δικαίωμα.

Έτσι αναγνωρίστηκε στη νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου ότι η σύνταξη προστατεύεται και ως προσδοκία συνταξιοδότησης, όταν επιχειρείται από τον κοινό νομοθέτη επέμβαση στο νομοθετικό της καθεστώς που πλήττει τον πυρήνα της προσδοκίας συνταξιοδότησης του μη ακόμη συνταξιοδοτηθέντος.

Συνεπώς η προστασία που παρασχέθηκε δεν αφορούσε πλέον μόνο τις ήδη εισπραχθείσες μηνιαίες συντάξεις των ήδη συνταξιούχων, όταν το Δημόσιο έρχεται να τις αναζητήσει γιατί κατά την άποψή του δεν καταβλήθηκαν νόμιμα, ή τις μη εισπραχθείσες συντάξεις από ήδη συνταξιούχους, όταν το Δημόσιο δεν τις καταβάλλει επικαλούμενο κάποιο νόμιμο εμπόδιο, αλλά ακόμη και τις συντάξεις που δεν είχαν καν υπολογισθεί δεδομένου ότι οι δικαιούχοι τους μόνο μελλοντική απαίτηση για αυτές θεμελιώναν.

II. Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΣΤΗ ΘΕΣΠΙΣΗ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΩΝ ΡΥΘΜΙΣΕΩΝ

Η επίδραση της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου υπήρξε περαιτέρω καθοριστική κατά τη θέσπιση των νομοθετικών ρυθμίσεων που συγκροτούν τη νέα δικονομία του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

Δεσπόζουσα ιδέα εδώ ήταν η ιδέα της δίκαιης δίκης, όπως συγκροτήθηκε νομολογιακά από τις επιμέρους αρχές που τη συνθέτουν και ιδιαίτερα του εύλογου χρόνου εκδίκασης μιας υπόθεσης.

1. ΝΟΜΟΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Στις νομοπαρασκευαστικές εργασίες για τη σύνταξη της νέας δικονομίας του Δικαστηρίου, η επιτροπή ξεκίνησε από μία μάλλον διεκπεραιωτική προσέγγιση, ότι δηλαδή το Ελεγκτικό Συνέδριο είχε ήδη μια δικονομία, απλώς τη συγκροτούσαν πλήθος ρυθμίσεων σε πλήθος διαφορετικών νομοθετημάτων, και ότι αρκούσε όλα αυτά να κωδικοποιηθούν σε ενιαίο κείμενο με επιμέλεια για την άρση των τυχόν αντιφάσεων και τη συμπλήρωση των τυχόν κενών.

Γρήγορα όμως η επιτροπή, τα μέλη της οποίας ήταν γνώστες της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου για τη δίκαιη δίκη, διαπίστωσε ότι μια δικονομία δεν είναι απλώς ένα σύνολο διαδικαστικών ρυθμίσεων χωρίς αντιφάσεις και κενά, αλλά κάτι πολύ βαθύτερο και ουσιαστικότερο. Είναι ένα σύστημα κανόνων με το οποίο συγκροτούνται στη δέουσα ισορροπία οι διάφορες ειδικότερες, πολλές φορές αντιθετικές αρχές δίκαιης δίκης, που όλες μαζί στεγάζονται ως υποσύνολα υπό τη γενικότερη αρχή της δίκαιης δίκης.

Η ανεξαρτησία και η αμεροληψία του δικαστηρίου, η αντιδικία και τα δικαιώματα άμυνας, η πρόσβαση σε δικαστή, η ισότητα των διαδίκων, η δημοσιότητα της δίκης, οι ουσιαστικές εξουσίες του δικαστή, ο εύλογος χρόνος εκδίκασης ή η δημοσιότητα της διαδικασίας και της απόφασης, όλες αυτές οι απαιτήσεις δίκαιης δίκης συντρέχουν και διεκδικούν προτεραιότητα.

Όμως μια δικονομία πρέπει να τις συντονίζει έτσι ώστε να προκύψει η δέουσα ισορροπία μεταξύ τους. Και τούτο όχι σε έναν πλατωνικό κόσμο θεωρίας, αλλά στον πρακτικό κόσμο που ζούμε ενόψει των συγκεκριμένων δικαστικών αναγκών που έχουμε, με άλλα λόγια κοιτάζοντας τον αριθμό των εκκρεμών υποθέσεων που πρέπει να δικαστούν και σεβόμενοι τις απαιτήσεις ποιότητας έτσι όπως αυτές προκύπτουν από τη φύση των διαφορών.

2. ΤΕΛΙΚΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΘΗΚΕ ΜΙΑ ΝΕΑ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ

Τελικά δημιουργήθηκε μια νέα δικονομία, στα εννέα μέρη της οποίας σύμφωνα με την εξέλιξη της διαδικασίας (το δικαστήριο, οι διάδικοι, τα έγγραφα, η προδικασία, οι δίκες, η συζήτηση, η απόδειξη, η απόφαση, η εκτέλεση) ενσωματώθηκε κατά τρόπο αισθητό η αντίστοιχη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου για τη δίκαιη δίκη.

Όχι απλώς ως απαίτηση συμβατότητας, ως συμμόρφωση, αλλά ως κύρια έμπνευση των ρυθμίσεων που θεσπίστηκαν.

Στη νέα δικονομία, η αρχή της δίκαιης ισορροπίας αναγορεύτηκε σε γενική ερμηνευτική αρχή, οι αρχές της δημοσιότητας της διαδικασίας περιορίστηκαν χάριν του εύλογου χρόνου εκδίκασης, το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστή συνδυάστηκε με τις εξουσίες του δικαστή ώστε οι αποφάσεις του να εκδίδονται γρήγορα και να μην μένουν γράμμα κενό περιεχομένου.

Όμως η δικονομία αυτή εκπονήθηκε στις αρχές του 2018, σε μια εποχή που το Δικαστήριο δεν είχε ακόμη δεχθεί τον τεράστιο όγκο των υποθέσεων που δέχτηκε στη συνέχεια.

Από το 2018 μέχρι το 2020 συγκεντρώθηκαν περί τις 150.000 αιτήσεις δικαστικής προστασίας ως συνταξιοδοτικές αγωγές λόγω μνημονιακών περικοπών, που η καθεμία από αυτές περιείχε κατά μέσο όρο πέντε αγωγικά αιτήματα.

Και παρά το γεγονός ότι σύντομα η Ολομέλεια του Δικαστηρίου επέλυσε πιλοτικά όλα τα κοινά νομικά ζητήματα που ετίθεντο από τις υποθέσεις αυτές, ωστόσο έπρεπε για κάθε αγωγικό αίτημα, δηλαδή για άνω των 700.000 αγωγικών αιτημάτων, να εκδοθεί δικαστική απόφαση από έναν μικρό αριθμό δικαστών, με σεβασμό στις αρχές της δίκαιης δίκης.

3. ΝΕΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΙΚΑΙΗ ΔΙΚΗ

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος το Ελεγκτικό Συνέδριο, με τη συνδρομή της νομοθετικής

εξουσίας, δοκίμασε είναι αλήθεια λύσεις που δεν αποδείχθηκαν αποτελεσματικές. Δεν ήταν τόσο τολμηρές όπως έπρεπε.

Δεν ήταν τόσο ο φόβος μιας καταδίκης από το Δικαστήριο του Στρασβούργου που οδηγούσε σε επιφυλακτικότητα, αλλά η ειλικρινής βούληση συμμόρφωσης στο πνεύμα της νομολογίας για τη δίκαιη δίκη που εξέπεμπε το Δικαστήριο αυτό.

Τα πράγματα όμως έφτασαν στο απροχώρητο όταν διαπιστώθηκε ότι με τις ισχύουσες ρυθμίσεις δεν αντιμετωπίζεται το πρόβλημα και ότι το Ελεγκτικό Συνέδριο κινδύνευε πλέον επί δεκαετίες να φέρει ένα φορτίο που δεν μπορούσε να σηκώσει.

Η λύση που τελικά θεσπίστηκε στις αρχές του τρέχοντος έτους, και που έδωσε ήδη απτά αποτελέσματα, αφού οι μισές περίπου υποθέσεις διεκπεραιώθηκαν ήδη, ήταν όντως γενναία. Μονομελής σύνθεση, αυστηρές προθεσμίες, διαδικασία απόδειξης χωρίς περιθώρια εξαιρέσεων, υψηλό παράβολο, ουσιαστική κατάργηση της δημοσιότητας.

Όλα όμως ζυγίστηκαν πριν θεσπιστούν και σταθμίστηκαν με αντίβαρο την αρνησιδικία, το μέγιστο πλήγμα στη δίκαιη δίκη, ώστε τελικώς η διαδικασία που προέκυψε να είναι δίκαια ισορροπημένη, όπως θα το ήθελαν και οι δικαστές του Στρασβούργου.

III. Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΣΤΙΣ ΕΛΕΓΚΤΙΚΕΣ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ

Το να επηρεαστεί η νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ή, έστω, η δικονομία ενός εθνικού δικαστηρίου από τις δικονομικές απαιτήσεις του υπερεθνικού Δικαστηρίου, θα έλεγε κανείς ότι ήταν κάτι αναμενόμενο. Αυτό όμως που δεν ήταν αναμενόμενο είναι η βαθύτερη επιρροή που ασκεί το Δικαστήριο του Στρασβούργου στον ελεγκτικό ρόλο του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

1. Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΩΝ ΕΥΘΥΝΩΝ ΤΟΥ ΥΠΟΛΟΓΟΥ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

Το πιο εμφανές στην επιρροή αυτή είναι η νομοθετική αποτύπωση των ευθυνών του υπολόγου με βάση την αρχή της αναλογικότητας.

Αναφέρθηκε πριν πόσο βαθιά επηρεάστηκε η νομολογιακή αντίληψη των ευθυνών αυτών όταν έγινε κατανοητό στο Δικαστήριο, δικάζοντας υποθέσεις υπολόγων, ότι θεμιτός καταλογισμός είναι αυτός που σέβεται τα περιουσιακά δικαιώματα του καταλογιζομένου. Όμως για να δικαιωθεί ο καταλογιζόμενος πρέπει να προσφύγει δικαστικά αναμένοντας για δύο τουλάχιστον έτη τη δικαστική απόφαση που θα του μειώσει το καταλογισθέν ποσό με βάση την αρχή της αναλογικότητας.

Για την πλήρη προστασία του, έπρεπε αυτή η αρχή να μετουσιωθεί σε νομοθετικό κανόνα ώστε απαρχής, πριν από την καταλογιστική απόφαση, το ποσό του καταλογισμού να είναι σύμφωνο με τις απαιτήσεις της αρχής της αναλογικότητας.

Αυτό επετεύχθη με τις ρυθμίσεις του νόμου 4820/2021, ο οποίος στον τομέα αυτό πραγματώσε ορθολογικά και καθολικά την αρχή της αναλογικότητας.

Ο όρος υπόλογος αντικαταστάθηκε από τον όρο δημοσιονομικός υπεύθυνος και οι ευθύνες κάθε δημοσιονομικός υπευθύνου, δηλαδή των διατακτών, των εκκαθαριστών, των εντολέων πληρωμής και των ταμιών, διευθετήθηκε με βάση τη συμβολή τους στη δημοσιονομική αλυσίδα χωρίς επικαλύψεις, ενώ καθορίστηκαν ειδικότερα ανά κατηγορία δημοσιονομικός υπευθύνου κριτήρια ευθύνης αναλογικά με τη συμπεριφορά τους.

Επιπλέον θεσπίστηκαν συντελεστές βαρύτητας για τα κριτήρια αυτά και ποσοτώσεις ώστε να είναι όσο γίνεται πιο διαφανής η πορεία που ακολουθεί το όργανο καταλογισμού για τον υπολογισμό του καταλογιζομένου ποσού.

Και όλα αυτά ως αντικατοπτρισμός της αρχής της δίκαιης ισορροπίας όπως τη διδάσκει το Δικαστήριο του Στρασβούργου.

Δεν σταματάει όμως εδώ η επιρροή που άσκησε το Δικαστήριο του Στρασβούργου στο Ελεγκτικό Συνέδριο. Δύο σημεία ακόμη.

2. Η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΕΛΕΓΧΩΝ ΤΟΥ ΕΛΕΓΚΤΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Με τους νόμους 4700/2020 και 4820/2021 θεσπίστηκε μια νέα ελεγκτική αρμοδιότητα του Δικαστηρίου, η πραγματοποίηση ελέγχων για τον εντοπισμό συστημικών παθογενειών στη δημόσια διαχείριση, η αναζήτηση των αιτίων τους και η διατύπωση συστάσεων στηριγμένων σε διαπιστώσεις για τη θεραπεία των παθογενειών αυτών.

Με τη νέα αυτή αρμοδιότητα εισήχθησαν στη θεματική των ελέγχων του Ελεγκτικού Συνεδρίου αντικείμενα ελέγχου που δεν περιλαμβάνονταν στην παραδοσιακή θεματική του, στραμμένη αποκλειστικά στον έλεγχο των λογαριασμών και των ενταλμάτων πληρωμής και στην αναζήτηση ελλειμμάτων ή παρανομιών.

Μπόρεσαν στη βάση αυτή να ενταχθούν στον προγραμματισμό των ελέγχων και να διενεργηθούν έλεγχοι, το αντικείμενο των οποίων βρίσκεται σε άμεσο ή έμμεσο συσχετισμό με τις μεγάλες θεματικές των θετικών υποχρεώσεων του Κράτους, όπως τις υποχρεώσεις αυτές τις αντιλαμβάνεται το Δικαστήριο του Στρασβούργου συναρτώντας τες με θεμελιώδη δικαιώματα.

Εκδόθηκαν έτσι εκθέσεις ελέγχου από το Δικαστήριο για την κοινωνική επανένταξη των φυλακισμένων, το ελάχιστο εγγυημένο εισόδημα, τη βοήθεια στο σπίτι σε ανήμπορα άτομα, την

ειδική εκπαίδευση σε παιδιά με μαθησιακές δυσκολίες, την ισότητα πρόσβασης των ασθενών στα χειρουργεία των δημόσιων νοσοκομείων, τη λειτουργία επαρκών κλινών εντατικής θεραπείας.

Από τις 23 εκθέσεις ελέγχου που έχει εκδώσει τα δύο τελευταία χρόνια το Δικαστήριο επί συστημικών παθογενειών, οι οκτώ, δηλαδή πλέον του ενός τρίτου, είναι εκθέσεις που συνδέονται ευθέως με κοινωνικού χαρακτήρα δικαιώματα, τα πιο πολλά εκ των οποίων είναι αναγνωρισμένα στη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου ως θετικές υποχρεώσεις του Κράτους.

Το Ελεγκτικό Συνέδριο δεν παραλείπει μάλιστα, όπου αυτό είναι δυνατόν, να το επισημαίνει στις οικείες εκθέσεις του.

Και το τελευταίο πεδίο της επιρροής.

3. ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ ΩΣ ΒΑΣΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗΣ ΕΛΕΓΧΩΝ

Το σημαντικότερο στο είδος των ελέγχων που μόλις αναφέρθηκε είναι ότι το Ελεγκτικό Συνέδριο ανήγαγε τις αρχές της αναλογικότητας και της δίκαιης ισορροπίας –όπως γίνονται αντιληπτές στην οικεία πλούσια νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου– στο βασικό εργαλείο πραγμάτωσης των ελέγχων αυτών.

Πώς έφθασε σε κάτι τέτοιο;

Εμπλουτίζοντας την ελεγκτική του θεώρηση, το Ελεγκτικό Συνέδριο έπαψε να αναζητεί μόνο τη συμβατότητα με τον νόμο των πράξεων διαχείρισης και ερευνά πλέον αν το δημόσιο χρήμα που διατίθεται «πιάνει τόπο», μήπως δηλαδή σπαταλάται άσκοπα.

Η νέα θεώρηση, η νέα ελεγκτική φιλοσοφία θα λέγαμε, οδηγεί στην εισαγωγή του κριτηρίου της αποτελεσματικότητας ως συμπλήρωση του κριτηρίου της νομιμότητας στη δράση των δημοσίων αρχών.

Το ζητούμενο πλέον είναι αν η δημόσια διοίκηση επιζητεί την επίτευξη στόχων με τα πιο πρόσφορα μέσα, και μόνο με αυτά, χωρίς περιττές απώλειες.

Όταν η Βουλή ζήτησε, τον Δεκέμβριο του 2020, από το Ελεγκτικό Συνέδριο να διερευνήσει γιατί οι εμπορικές τράπεζες, παρά τις δημοσιονομικές θυσίες χάριν τους, εξακολουθούν να μην χρηματοδοτούν την πραγματική οικονομία, το αντικείμενο της έρευνας φαινόταν εντελώς τεχνικό, ξένο προς τις ελεγκτικές παραδόσεις του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

Όμως, όπως εξηγήθηκε στο πρώτο μέρος της οικείας έκθεσης, το μεθοδολογικό, το Ελεγκτικό Συνέδριο, για να πραγματοποιήσει τον έλεγχό του, χρησιμοποίησε ως εργαλείο εργασίας την αρχή της αναλογικότητας όπως γίνεται αντιληπτή στη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου.

Έτσι ο έλεγχος, σε κάτι που φαινόταν σκοτεινό, αναζήτησε τι στόχο μπορεί να έχει η Πολιτεία όταν διέθεσε ως εγγύηση 20 δισεκατομμύρια ευρώ για να απαλλαγούν οι ισολογισμοί των

τραπεζών από τα μη εξυπηρετούμενα ιδιωτικά δάνεια, τι εναλλακτικές λύσεις υφίσταντο, ποια η αναμενόμενη επιτυχία των μέτρων σε συνάρτηση με το ζητούμενο, δηλαδή να δραστηριοποιηθεί μέσω δανείων η πραγματική οικονομία, ποιο το προκύπτον αποτέλεσμα.

Όλοι οι προηγμένοι ελεγκτικοί θεσμοί στον δυτικό κόσμο προσπαθούν να εντοπίσουν και εκθέσουν φαινόμενα σπατάλης στη δημόσια διαχείριση και οι πιο προχωρημένοι από αυτούς χρησιμοποιούν πράγματι, για να οργανώσουν τις ελεγκτικές τους προσπάθειες, ένα λίγο πολύ όμοιο μοντέλο. Αναζητούν στον ελεγχόμενο αν κινείται βάσει στρατηγικής, αν έχει στόχους με μετρήσιμα αποτελέσματα, αν χρησιμοποιεί πρόσφορα μέσα για την επίτευξη των στόχων του, αν εποπτεύει ορθά και αξιολογεί, τι αποτελέσματα επιτυγχάνει.

Όμως το Ελεγκτικό Συνέδριο της χώρας μας, που είναι δικαστήριο με ελεγκτικές αρμοδιότητες και όχι ελεγκτικός θεσμός με δικαστικές αρμοδιότητες, μπορεί να αξιοποιεί τα διδάγματα της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου ως εργαλείο του για τους ελέγχους που διεξάγει.

Δεν πρέπει να υπάρχει άλλη τέτοια περίπτωση διεθνώς, τουλάχιστον τόσο εμφανής και ομολογούμενη. Για το αν αυτό αποτελεί επιτυχία ή όχι, ας το αφήσουμε να κριθεί αργότερα.

Αυτό που προέχει σήμερα, στην επέτειο που εορτάζουμε εδώ, είναι να τονιστεί πόσο η ακτινοβολία, η απήχηση, η επιρροή του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, με την κορωνίδα του, τη νομολογία του για τις αρχές της αναλογικότητας και της δίκαιης ισορροπίας, επηρέασαν το Ελεγκτικό Συνέδριο, ακόμη και στην πτυχή των αρμοδιοτήτων του ως ελεγκτικού θεσμού. □

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΜΟΝΑΔΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΕΣΔΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΤΗΣ 70^{ής} ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΚΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΣΔΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Κάθε επέτειος συνιστά και ευκαιρία αναστοχασμού, απολογισμού, με το βλέμμα στο μέλλον. Μας καλεί να δούμε τι πετύχαμε, τι πήγε καλά, αλλά και τι δεν ευοδώθηκε, ποια βήματα πρέπει ακόμη να γίνουν.

Η 70^ή επέτειος από την πρώτη κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) το 1953 μας δίνει την ευκαιρία να εξάρουμε τον πραγματικά μοναδικό χαρακτήρα αυτού του κειμένου. Είναι σημαντικό, πράγματι, να συνειδητοποιήσουμε ότι έχουμε το προνόμιο να συμμετέχουμε ως χώρα στον πιο προηγμένο και επιδραστικό διεθνή μηχανισμό προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Αποτελεί κοινή παραδοχή ότι η ΕΣΔΑ αποτυπώνει ορισμένες από τις θεμελιώδεις αξίες που συνθέτουν τον ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό του 21^{ου} αιώνα: τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η Σύμβαση έχει συμβάλει καθοριστικά στη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής νομικής και πολιτικής ταυτότητας. Ωστόσο, το κείμενο αυτό ακτινοβολεί πέρα από τα ευρωπαϊκά όρια και έχει αναδειχθεί ως το κατ' εξοχήν συμβατικό όργανο προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε διεθνή κλίμακα. Σε οικουμενικό και περιφερειακό επίπεδο υπάρχουν διάφορα άλλα σημαντικά κείμενα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Πολλά από αυτά αναγνωρίζουν σήμερα πλέον στο δικαίωμα ατομικής

Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος

Κοσμήτορας της
Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ
π. Πρόεδρος του ΕΔΔΑ

προσφυγής ή ατομικής αναφοράς. Κανένα από αυτά όμως δεν έχει αναπτύξει την εντυπωσιακή δυναμική την οποία έχει να επιδείξει η ΕΣΔΑ ως προς την αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Πώς εξηγείται το φαινόμενο αυτό; Ποια είναι τα στοιχεία που συνθέτουν τη μοναδικότητα αυτού του κειμένου; Η απάντηση στο ερώτημα είναι πιο σύνθετη απ' ό,τι μπορεί να φαίνεται από πρώτη άποψη. Έχει δύο διαστάσεις: τη θεσμική και την κανονιστική.

I. ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ

1. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΗΣ, ΧΩΡΙΣ ΟΡΟΥΣ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

Το βασικό χαρακτηριστικό της ΕΣΔΑ που την καθιστά πραγματικά μοναδική στον κόσμο είναι το δικαίωμα ατομικής προσφυγής χωρίς όρους και προϋποθέσεις, όπως αυτό εισήχθη με το 11^ο Πρωτόκολλο στη Σύμβαση¹ ήδη από το 1998. Σε αντίθεση με τα άλλα διεθνή κείμενα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η ΕΣΔΑ δεν εξαρτά το παραδεκτό των ατομικών προσφυγών από την αποδοχή του σχετικού δικαιώματος από τα Κράτη μέλη. Η άσκηση του εν λόγω δικαιώματος δεν προϋποθέτει, δηλαδή, μονομερή δήλωση του Κράτους με την οποία αυτό να αναγνωρίζει την αρμοδιότητα του ΕΔΔΑ να εξετάζει ατομικές προσφυγές, όπως συνέβαινε στο παρελθόν, και όπως συμβαίνει και σήμερα σε σχέση με όλους ανεξαιρέτως τους λοιπούς διεθνείς και περιφερειακούς μηχανισμούς προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η ΕΣΔΑ θεσμοθετεί, έτσι, ένα πραγματικό δικονομικό δικαίωμα για όλα τα πρόσωπα, φυσικά και νομικά, που υπόκεινται στη δικαιοδοσία των 46 Κρατών μερών στη Σύμβαση.

Η εξέλιξη αυτή κατέστησε το άτομο πραγματικό υποκείμενο του συστήματος που εγκαθιδρύει η ΕΣΔΑ και όχι απλό χρήστη του τελευταίου. Ο προσφεύγων έχει ακριβώς τα ίδια δικονομικά δικαιώματα με το εναγόμενο Κράτος. Όπως τόνισε το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Mamatkulon και Askaron κατά Τουρκίας*, το δικαίωμα ατομικής προσφυγής είναι μία από τις θεμελιώδεις εγγυήσεις αποτελεσματικότητας του συστήματος προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που εγκαθιδρύει η Σύμβαση². Σε αυτή ακριβώς τη βάση το Δικαστήριο αναγνώρισε για πρώτη φορά στη συγκεκριμένη υπόθεση τον δεσμευτικό χαρακτήρα των προσωρινών μέτρων³. Όπως είναι γνωστό, τα μέτρα αυτά συνιστούν πλέον ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό της λειτουργίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου.

¹ European Treaty Series, αρ. 155. Βλ. το άρθρο 34 της ΕΣΔΑ, όπως τροποποιήθηκε με το εν λόγω Πρωτόκολλο. Για την ατομική προσφυγή και τη σχετική διαδικασία ενώπιον των οργάνων της ΕΣΔΑ, βλ. αναλυτικά L.-A. Sicilianos/M.-A. Kostopoulou, *The Individual Application Under the European Convention on Human Rights. Procedural Guide*, Council of Europe 2019.

² *Mamatkulon και Askaron κατά Τουρκίας*, Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης, 04.02.2005, παρ. 100.

³ *Ibidem*, ιδίως παρ. 102, 108.

2. Ο ΜΟΝΙΜΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΔΔΑ

Το δεύτερο στοιχείο που εξηγεί τον δυναμισμό και τη μοναδικότητα της ΕΣΔΑ είναι ο μόνιμος χαρακτήρας του ΕΔΔΑ. Όπως είναι γνωστό, το Δικαστήριο κατέστη μόνιμο με τη θέση σε ισχύ του 11^{ου} Πρωτοκόλλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι το «παλιό» Δικαστήριο στα σχεδόν 40 χρόνια λειτουργίας του (1959-1998) είχε εκδώσει 837 αποφάσεις επί της ουσίας. Από την ίδρυση του μόνιμου δικαστηρίου, το 1998, έως σήμερα το ΕΔΔΑ έχει υιοθετήσει περίπου 26.000 αποφάσεις και έχει εξετάσει συνολικά σχεδόν 1.000.000 προσφυγές⁴. Οι αριθμοί αυτοί μιλούν από μόνοι τους. Η μονιμότητα του Δικαστηρίου που συνεπάγεται και τη νομική δέσμευση παραμονής των Δικαστών στην έδρα του, στο Στρασβούργο, όχι μόνο αυξάνει κάθετα την παραγωγικότητά του, αλλά δημιουργεί και ένα *esprit de corps* που είναι πολύτιμο για τη συνοχή της νομολογίας και τη συνεχή βελτίωση των μεθόδων εργασίας του.

3. Η ΣΥΝΕΧΗΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Πράγματι, η διαρκής επανεξέταση και βελτίωση των μεθόδων λειτουργίας του Δικαστηρίου διασφαλίζει την προσαρμογή του θεσμού στις εξελισσόμενες διεθνείς συγκυρίες. Η δεκαετία 2010 έως 2020 ήταν η δεκαετία των μεταρρυθμίσεων. Αυτή η σημαντική διαδικασία ξεκίνησε με τη διάσκεψη υψηλού επιπέδου του Interlaken, το 2010, και συνεχίστηκε με ανάλογες διασκέψεις στη Σμύρνη, το 2011, το Brighton, το 2012, τις Βρυξέλλες, το 2015, και την Κοπεγχάγη, το 2018. Παράλληλα, το ίδιο το Δικαστήριο ενίσχυσε τον ρόλο μιας διαρκούς Επιτροπής από Δικαστές και στελέχη της Γραμματείας, η οποία είναι επιφορτισμένη με τον έλεγχο της αποτελεσματικότητας και την αναγκαία προσαρμογή των μεθόδων εργασίας του. Εκμεταλλεύθηκε, έτσι, όλες τις δυνατότητες που του παρείχε το 14^ο Πρωτόκολλο στην ΕΣΔΑ⁵ και προώθησε μια σειρά από άλλες μεταρρυθμίσεις σε συνέχεια των παραπάνω διακυβερνητικών διασκέψεων υψηλού επιπέδου.

Ο αριθμός των εκκρεμών υποθέσεων που ήταν γύρω στις 160.000 το 2011 κινείται σήμερα στα επίπεδα των 68.000 υποθέσεων⁶. Οι Επιτροπές των τριών δικαστών είναι εξαιρετικά παραγωγικές. Η τεχνολογία έχει στηρίξει καθοριστικά τη λειτουργία του Δικαστηρίου με σημαντικά αποτελέσματα, ιδίως κατά την περίοδο του COVID-19. Αρκεί να αναφέρει κανείς ότι κατά την περίοδο του εγκλεισμού, από τις 16 Μαρτίου έως τις 11 Μαΐου 2020, το Δικαστήριο ήταν σε θέση να εφαρμόσει τα προβλεπόμενα μέτρα ασφαλείας και συγχρόνως να εξετάσει 5400 προσφυγές και πάνω από 200 αιτήματα προσωρινών μέτρων. Μόνον ένα τέτοιο μόνιμο και ευέλικτο όργανο θα μπορούσε να ανταποκριθεί στις προκλήσεις που συνεπάγεται ο τεράστιος

⁴ Βλ. Cour européenne des droits de l'homme, *Rapport annuel 2023*, Conseil de l'Europe 2024, σελ. 88.

⁵ Council of Europe Treaty Series, ap. 194.

⁶ Cour européenne des droits de l'homme, *Rapport annuel 2023*, ό.π., σελ. 93.

όγκος των ατομικών προσφυγών, αλλά και οι πολυάριθμες διακρατικές πρόσφυγες που εκκρεμούν σήμερα ενώπιόν του.

4. Ο ΠΟΛΥΕΠΙΠΕΔΟΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΕΠΙΒΛΕΨΗΣ ΤΗΣ ΕΚΤΕΛΕΣΗΣ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΕΔΔΑ

Ο πολυεπίπεδος μηχανισμός επίβλεψης της εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ⁷ –τόσο στο διεθνές όσο και στο εθνικό πλαίσιο– συνιστά ένα ακόμη στοιχείο της ΕΣΔΑ που την καθιστά μοναδική. Η συμβολή της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στην ουσιαστική συμμόρφωση προς τις αποφάσεις του Δικαστηρίου αποτελεί εγγύηση αξιοπιστίας και βιωσιμότητας του συστήματος⁸. Το ίδιο το Δικαστήριο υποδεικνύει πολλές φορές προς τα Κράτη τα απαραίτητα μέτρα εκτέλεσης⁹. Η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης συμμετέχει και αυτή στη διαδικασία επίβλεψης¹⁰, ενώ άλλα όργανα όπως ο Επίτροπος ανθρωπίνων δικαιωμάτων του οργανισμού και οι επιτροπές ανεξαρτήτων εμπειρογνομόνων συμβάλλουν με τον τρόπο τους στην πληρέστερη εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ.

Σε εθνικό επίπεδο, ο ρόλος του αντιπροσώπου (agent) της χώρας στο Δικαστήριο αποδεικνύεται τις περισσότερες φορές κομβικός. Αυτό ισχύει και ως προς την Ελλάδα στο μέτρο που το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους εισηγείται τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις για την προσαρμογή της χώρας στο κεκτημένο της ΕΣΔΑ¹¹. Συγχρόνως, όμως, σημαντικότετοι παράγοντες εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ είναι τα εθνικά δικαστήρια και ιδίως τα ανώτατα, η αρμόδια Επιτροπή της

⁷ Βλ. L.-A. Sicilianos/Ch. Giannopoulos, « Le caractère participatif et multidimensionnel du système d'exécution des arrêts de la Cour européenne des droits de l'homme », στο: Ch. Giannopoulos (επιμ.), *L'exécution des arrêts de la Cour européenne des droits de l'homme : Pratiques et perspectives après la fin du processus d'Interlaken*, 2022, σελ. 7-22.

⁸ Η συμβολή αυτή αναδεικνύεται μέσα από τις σχετικές ετήσιες εκθέσεις της Επιτροπής Υπουργών. Βλ. ενδεικτικά Council of Europe, Committee of Ministers, *Supervision of the Execution of Judgments and Decisions of the European Court of Human Rights 2022*, διαθέσιμο στο [link](#).

⁹ Βλ. L.-A. Sicilianos, *The Involvement of the European Court of Human Rights in the Implementation of its Judgments: Recent Developments Under Article 46 ECHR*, Netherlands Quarterly of Human Rights 2014, σελ. 235-262.

¹⁰ Βλ. A. Szklanna, *Implementation of Judgments of the European Court of Human Rights: The Interaction between the Court, the Committee of Ministers and the Parliamentary Assembly of the Council of Europe*, European Yearbook on Human Rights 2017, σελ. 289-306.

¹¹ Βλ. Ι. Χαλκιά, «Ο μηχανισμός εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ και η Ελλάδα: Λειτουργία και προκλήσεις», στο: Λ.-Α. Σισιλιάνος (επιμ.), *Η εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ από την Ελλάδα*, 2021, σελ. 17-26, ιδίως σελ. 19 επ.

Βουλής¹², αλλά και οι ανεξάρτητες αρχές και κυρίως ο Συνήγορος του Πολίτη, καθώς και η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Η πολυπλοκότητα της διαδικασίας συμμόρφωσης απαιτεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, τη σύμπραξη διαφόρων αρχών και φορέων σε εθνικό επίπεδο. Καθίσταται σαφές επομένως ότι η εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ συνεπάγεται σημαντική κινητοποίηση σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, η οποία συμβάλλει στη δυναμική ολοκλήρου του συστήματος.

Η επιδραστικότητα του σύνθετου αυτού μηχανισμού ως προς την Ελλάδα, αναδεικνύεται από τη σειρά τροποποιήσεων του Συντάγματος, ιδίως κατά την αναθεώρηση του 2001, προκειμένου αυτό να προσαρμοσθεί στο κεκτημένο της ΕΣΔΑ¹³, τον σημαντικό αριθμό νομοθετικών μέτρων σε διάφορους τομείς –στο οικογενειακό δίκαιο, την πολιτική δικονομία, το ποινικό δίκαιο και την ποινική δικονομία, το τραπεζικό δίκαιο, κ.λπ.–, τη δημιουργία νέων θεσμών και την ενίσχυση υφισταμένων με νέες αρμοδιότητες¹⁴ και, βεβαίως, από τις μεταστροφές της νομολογίας των ανωτάτων δικαστηρίων για την εναρμόνισή τους με τις σχετικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ.

5. Ο ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΜΕ ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗ ΟΡΓΑΝΑ ΕΛΕΓΧΟΥ

Ο διάλογος του ΕΔΔΑ με τα εθνικά δικαστήρια συνιστά άλλη μια σημαντική παράμετρο που καθιστά τον θεσμό αυτό μοναδικό. Πράγματι, ήδη από το 2015, το Δικαστήριο έχει ιδρύσει ένα δίκτυο ανωτάτων δικαστηρίων το οποίο αριθμεί σήμερα 105 μέλη από 45 Κράτη¹⁵. Πρόκειται για το μεγαλύτερο δίκτυο συνεργασίας δικαστικών θεσμών στον κόσμο. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και ο διάλογος μεταξύ του ΕΔΔΑ και των αντιπροσωπειών ανωτάτων δικαστηρίων που το επισκέπτονται σε τακτική βάση.

Ωστόσο, η κατεξοχήν θεσμοθετημένη μορφή διαλόγου με τα εθνικά δικαστήρια είναι το 16^ο Πρωτόκολλο στην ΕΣΔΑ¹⁶, το οποίο τέθηκε σε ισχύ το 2018 και επιτρέπει στα ανώτατα δικαστήρια των συμβαλλομένων Κρατών να υποβάλλουν στο Δικαστήριο του Στρασβούργου ερωτή-

¹² Βλ. το άρθρο 43Α, παρ. 1 ι) του Κανονισμού της Βουλής που ορίζει τις αρμοδιότητες της Επιτροπής παρακολούθησης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ.

¹³ Βλ. Ε. Βενιζέλο, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, 2021, σελ. 68 επ.

¹⁴ Για μια συνολική εικόνα της εκτέλεσης των αποφάσεων του ΕΔΔΑ στην Ελλάδα, βλ. Λ.-Α. Σισιλιάνο (επιμ.), *Η εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ από την Ελλάδα*, ό.π.· καθώς και τα άρθρα των Ι. Τσαλαγανίδη, *Η νομολογία του ΕΔΔΑ υπό την οπτική του Αρείου Πάγου*, ΤοΣ 3/2019, σελ. 741-749· Ι. Σαρμά, *Η συμμόρφωση του Ελεγκτικού Συνεδρίου ως δικαιοδοτούντος θεσμού με τη νομολογία του ΕΔΔΑ*, ό.π., σελ. 751-758· Χ. Ράμμου, *Η συμμόρφωση στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ. Η οπτική του ΣτΕ*, ό.π., σελ. 759-769.

¹⁵ Βλ. Cour européenne des droits de l'homme, *Rapport annuel 2023*, ό.π., σελ. 106.

¹⁶ Council of Europe Treaty Series, αρ. 214.

ματα για γνωμοδότηση. Ο αριθμός των γνωμοδοτήσεων του Δικαστηρίου αυξάνεται προοδευτικά¹⁷ και συνιστά πλέον μια σημαντική διάσταση της νομολογίας του. Πράγματι, οι εν λόγω γνωμοδοτήσεις αναφέρονται σε ουσιώδη ζητήματα ερμηνείας και εφαρμογής της ΕΣΔΑ. Παρότι ως τέτοιες δεν είναι δεσμευτικές για το εθνικό δικαστήριο που τις ζητά, οι γνωμοδοτήσεις του ΕΔΔΑ αποτυπώνουν νομολογιακές αρχές γενικής εφαρμογής, αναδεικνύοντας έτσι τον *erga omnes partes* χαρακτήρα της ΕΣΔΑ, όπως αυτή ερμηνεύεται και εφαρμόζεται από το Δικαστήριο. Επιπλέον, στο μέτρο που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της νομολογίας του ΕΔΔΑ και προέρχονται από το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης, οι γνωμοδοτήσεις με βάση το 16^ο Πρωτόκολλο στην ΕΣΔΑ δεσμεύουν τα Τμήματα του Δικαστηρίου¹⁸.

Πέρα από τον διάλογο με τα εθνικά δικαστήρια, ο τακτικός διάλογος του ΕΔΔΑ με το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμβάλλει στην εναρμόνιση της ερμηνείας των διατάξεων περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τα δύο ευρωπαϊκά δικαστήρια. Εξίσου σημαντικός είναι και ο διάλογος του ΕΔΔΑ με άλλα όργανα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, διάλογος τον οποίον προώθησε ο γράφων υπό την ιδιότητα του Προέδρου του Δικαστηρίου του Στρασβούργου και ο οποίος συνεχίζεται τακτικά έως σήμερα. Ο διάλογος αυτός κατατείνει στην προώθηση ενός συνεκτικού πανευρωπαϊκού συστήματος προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και ο διάλογος του ΕΔΔΑ με πλείστα διεθνή και περιφερειακά δικαστήρια και όργανα ελέγχου μέσω της νομολογίας του. Πράγματι, το 2019 το Δικαστήριο αποφάσισε να τροποποιήσει την κλασική διμερή δομή των αποφάσεών του –πραγματικά περιστατικά/νομική ανάλυση υπό την ΕΣΔΑ– προκειμένου να παρεμβάλει ένα μέρος με τίτλο «εφαρμοστέο νομικό πλαίσιο». Στο μέρος αυτό αναφέρονται, πέρα από τα στοιχεία του εθνικού δικαίου του εναγομένου Κράτους που εφαρμόζονται στην υπό κρίση υπόθεση, οι σχετικές διατάξεις διεθνούς και ενωσιακού δικαίου, καθώς και η διεθνής νομολογία και εκείνη του ΔΕΕ στο μέτρο που αυτές αποτελούν πηγή έμπνευσης για το ΕΔΔΑ¹⁹. Πρόκειται για σημαντική εξέλιξη, η οποία

¹⁷ Βλ. Cour européenne des droits de l'homme, *Rapport annuel 2023*, ό.π., σελ. 79.

¹⁸ Βλ. σχετικά L.-A. Sicilianos, *L'élargissement de la compétence consultative de la Cour européenne des droits de l'homme : à propos du Protocole n° 16 à la Convention européenne des droits de l'homme*, *Revue trimestrielle des droits de l'homme* 2014, σελ. 9-29· S. O'Leary, *Some Reflections on Protocol no. 16*, *European Human Rights Law Review* 2018, σελ. 220-237.

¹⁹ Βλ. L.-A. Sicilianos, « Le dialogue entre la Cour européenne des droits de l'homme et les autres organes internationaux, juridictionnels et quasi-juridictionnels », στο: L.-A. Sicilianos/I. A. Motoc/R. Spano/R. Chenal (dir.), *Regards croisés sur la protection nationale et internationale des droits de l'homme / Intersecting Views on National and International Human Rights Protection*, *Liber Amicorum Guido Raimondi*, 2019, σελ. 871-893. Ως προς την

αναδεικνύει την εξωστρέφεια του Δικαστηρίου και κινείται στη λογική της συνεκτικής ερμηνείας και εφαρμογής των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο.

Όλες αυτές οι μορφές διαλόγου έχουν συμβάλει στην ανάδυση μιας ευρωπαϊκής νομικής ταυτότητας. Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί στο δεύτερο τμήμα αυτής της συμβολής, που σχετίζεται με τις κανονιστικές όψεις που εξηγούν τη δυναμική και τη μοναδικότητα της ΕΣΔΑ.

II. ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ

1. Η ΣΧΕΣΗ ΩΣΜΩΣΗΣ ΕΣΔΑ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Η πρώτη από αυτές είναι η διείσδυση της ΕΣΔΑ σε όλους σχεδόν τους κλάδους του εσωτερικού δικαίου. Πράγματι, η ΕΣΔΑ διαποτίζει το σύνολο της εθνικής έννομης τάξης, επιδρώντας όχι μόνον στο συνταγματικό δίκαιο και τις ατομικές ελευθερίες, αλλά σε όλο το εύρος του δημοσίου δικαίου και συγχρόνως σε όλους τους επιμέρους κλάδους του αστικού δικαίου, στην πολιτική δικονομία, στο ποινικό δίκαιο και την ποινική δικονομία, στο σωφρονιστικό δίκαιο, στο δίκαιο αλλοδαπών και προσφύγων, κ.λπ. Η κανονιστική επίδραση της ΕΣΔΑ εκτείνεται πλέον και σε σειρά ζητημάτων που σχετίζονται με τις τεχνολογικές και τις επιστημονικές εξελίξεις²⁰, καθώς και με την προστασία του περιβάλλοντος και την κλιματική αλλαγή²¹.

Επιπλέον, η Σύμβαση παρεμβαίνει στον πυρήνα άσκησης της κρατικής εξουσίας, όπως για παράδειγμα στη λειτουργία των μυστικών υπηρεσιών²², της αστυνομίας και του στρατού²³, στην οργάνωση του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης ή στις συνθήκες που επικρατούν στα καταστήματα κράτησης.

Πρέπει επίσης να τονισθεί ότι η ίδια η Σύμβαση παραπέμπει επανειλημμένα στο εσωτερικό δίκαιο, καθιστώντας το έτσι αναπόσπαστο τμήμα της. Αυτό σημαίνει ότι τυχόν παραβίαση του εθνικού δικαίου οδηγεί αναπόδραστα σε διαπίστωση παραβίασης της ΕΣΔΑ. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές σε σχέση προς τη σύλληψη και κράτηση, οι οποίες πρέπει πάντα να γίνονται «σύμφωνα με τη νόμιμη διαδικασία» (άρθρο 5 ΕΣΔΑ), δηλαδή σύμφωνα με τις οικείες διατάξεις του εθνικού δικαίου, καθώς και σε σχέση με τους περιορισμούς των θεμελιωδών

άλλη όψη αυτού του διαλόγου, δηλ. τις αναφορές της νομολογίας του ΕΔΔΑ στις αποφάσεις άλλων διεθνών οργάνων, βλ. M.-L. Deftou, *Exporting the European Convention on Human Rights*, 2022.

²⁰ Βλ. L.-A. Sicilianos/P. Titium, *La Cour européenne des droits de l'homme à l'ère des nouvelles technologies*, στο: *Europe des droits & libertés/Europe of Rights & Liberties 2020*, σελ. 7-16.

²¹ Βλ. European Court of Human Rights, *Factsheet – Climate Change*, 2024, διαθέσιμο στο [link](#).

²² Βλ. ιδίως τις αποφάσεις ΕΔΔΑ, *Roman Zakharov κατά Ρωσίας*, Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης, 04.12.2015· *Big Brother Watch κ.ά. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης, 25.05.2021.

²³ Βλ. S. Wallace, *The Application of the European Convention on Human Rights to Military Operations*, 2019.

ελευθεριών των άρθρων 8-11 της ΕΣΔΑ, οι οποίοι πρέπει να βασίζονται στον νόμο, να έχουν δηλαδή επαρκή νομική βάση στις σχετικές διατάξεις του εσωτερικού δικαίου.

Καθίσταται σαφές επομένως ότι η ΕΣΔΑ δεν αποτελεί μόνο αναπόσπαστο τμήμα του εθνικού δικαίου σύμφωνα με το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος, αλλά διεισδύει σε όλο σχεδόν το εύρος του τελευταίου, παρεμβαίνει στον πυρήνα άσκησης κρατικής κυριαρχίας και συγχρόνως εντάσσει το εθνικό δίκαιο στο πεδίο εφαρμογής της. Κατά συνέπεια, δεν αποτελεί υπερβολή να πει κανείς ότι σχέση της ΕΣΔΑ με την εθνική έννομη τάξη είναι σχέση πραγματικής ώσμωσης.

2. Η ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΣΥΝΕΧΗΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΣΔΑ

Η εξελικτική ερμηνεία της ΕΣΔΑ συνιστά άλλο ένα κανονιστικό στοιχείο που συμβάλλει στη μοναδικότητά της. Η μέθοδος αυτή ερμηνείας της Σύμβασης κατατείνει στη συνεχή προσαρμογή της στις σύγχρονες συνθήκες και αντιλήψεις. Εισήχθη το 1978 στην υπόθεση *Tyrer κατά Ηνωμένου Βασιλείου*²⁴ και έκτοτε έχει εφαρμοσθεί επανειλημμένα προκειμένου να διασφαλίσει ότι η ΕΣΔΑ παραμένει ένα ζωντανό κείμενο που εξελίσσεται μέσα στον χρόνο προκειμένου να ανταποκριθεί στις σύγχρονες προκλήσεις. Η εξελικτική αυτή ερμηνεία αφορά πλειάδα ζητημάτων, αλλά εντοπίζεται κυρίως στο πεδίο της οικογένειας και των οικογενειακών σχέσεων, στο πεδίο των επιστημονικών και τεχνολογικών εξελίξεων, καθώς και σε εκείνο της προστασίας του περιβάλλοντος γενικά και της κλιματικής αλλαγής ειδικότερα²⁵.

Η μεθοδολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου έχει επηρεάσει καθοριστικά τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια, αλλά και μια σειρά από μηχανισμούς, δικαστικούς και οιονεί δικαστικούς, σε διεθνές και περιφερειακό επίπεδο. Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης έχει υιοθετήσει κατ' ουσίαν τη μεθοδολογία αυτή, ιδίως όταν πρόκειται για την ερμηνεία διεθνών συνθηκών που περιέχουν αόριστες έννοιες και για τις οποίες δεν υφίσταται χρονικός περιορισμός, όπως ακριβώς συμβαίνει και με την ΕΣΔΑ. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η εξελικτική ερμηνεία της διεθνούς συνθήκης αντικατοπτρίζει την «τεκμαιρόμενη βούληση» των Κρατών μερών²⁶.

Θα πρέπει να τονισθεί ωστόσο ότι η μέθοδος της εξελικτικής ερμηνείας δεν ισοδυναμεί με

²⁴ *Tyrer κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 25.04.1978, παρ. 31. Βλ. σχετικά J. Ferrero, *L'interprétation évolutive des conventions internationales de protection des droits de l'homme : contribution à l'étude de la fonction interprétative du juge international*, 2019· L-A. Sicilianos, *Evolutive interpretation of the ECHR and beyond: Recent developments in the case-law of the European Court of Human Rights*, *Human Rights Law Journal* 2020, σελ. 1-5.

²⁵ Βλ. την πληθώρα νομολογιακών παραδειγμάτων που αναφέρονται στο European Court of Human Rights, *The Convention as a Living Instrument at 70. Background Paper*, Judicial Seminar 2020, διαθέσιμο στο [link](#).

²⁶ Βλ. Διεθνές Δικαστήριο του ΟΗΕ, *Différend relatif à des droits de navigation et des droits connexes* (Κόστα Ρίκα κ. Νικαράγουας), 13.07.2009, CIJ Recueil 2009, σελ. 213.

«λευκή επιταγή». Κατά την άποψή μας, μια τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να είναι ευθέως αντίθετη με το γράμμα της Σύμβασης. Μπορεί να κινείται *praeter legem*, αλλά όχι *contra legem*. Περαιτέρω, η εξελικτική ερμηνεία θα πρέπει να είναι σύμφωνη με το αντικείμενο και τον σκοπό της ερμηνευόμενης σύμβασης, εν προκειμένω της ΕΣΔΑ. Θα πρέπει επίσης να αντικατοπτρίζει τις σημερινές συνθήκες ζωής, όχι αυτές που ενδεχομένως να επικρατήσουν στο μέλλον. Προκειμένου να παραμείνει πιστό στην αποστολή του, το ΕΔΔΑ καλείται να αποτυπώσει και να πλαισιώσει τις εξελίξεις, όχι όμως και να επιχειρήσει να τις επιβάλλει. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, η εξελικτική ερμηνεία διασφαλίζει τη συνεχή επικαιροποίηση της ΕΣΔΑ σε μια ήπειρο που αλλάζει και, σε τελευταία ανάλυση, την ίδια την επιβίωση της Σύμβασης.

3. Η ΕΝΑΡΜΟΝΙΣΗ ΤΟΥ ΕΠΙΠΕΔΟΥ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΕ ΠΑΝΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΛΙΜΑΚΑ

Χρησιμοποιώντας την ερμηνευτική αυτή μεθοδολογία, το Δικαστήριο επιχειρεί να εναρμονίσει το επίπεδο προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε πανευρωπαϊκή κλίμακα. Με δεδομένη την ποικιλομορφία των νομικών συστημάτων και παραδόσεων στην Ευρώπη, η εναρμόνιση αυτή συνιστά ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα του ΕΔΔΑ, αποτελώντας συγχρόνως πραγματική πρόκληση για τους Δικαστές και τον θεσμό ως τέτοιο.

Ωστόσο, εναρμόνιση δεν σημαίνει πλήρη ενοποίηση. Το δόγμα του περιθωρίου εκτίμησης έχει συμβάλει σημαντικά στην επίτευξη ισορροπίας μεταξύ της εναρμόνισης αφενός, και του σεβασμού των ιδιαιτεροτήτων των διαφόρων κοινωνιών και συστημάτων αφετέρου. Ανάλογα με τη φύση των δικαιωμάτων για τα οποία πρόκειται και το πραγματολογικό πλαίσιο, το περιθώριο αυτό μπορεί να είναι λιγότερο ή περισσότερο ευρύ. Έτσι, για παράδειγμα, όταν πρόκειται για μείζονος σημασίας πολιτικές αποφάσεις στο πλαίσιο οικονομικής κρίσης που επηρεάζουν το δικαίωμα στην περιουσία, το Δικαστήριο αναγνωρίζει ευρύ περιθώριο εκτίμησης²⁷. Αντίθετα, όταν πρόκειται για διαφοροποιήσεις με βάση το φύλο ή τον σεξουαλικό προσανατολισμό το περιθώριο αυτό είναι στενό²⁸.

4. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΜΙΑΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Οι παρατηρήσεις αυτές μας οδηγούν στο τελευταίο αλλά ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο που αναδύεται από τη νομολογία του ΕΔΔΑ και συγκεκριμένα τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής νομικής

²⁷ Βλ., για παράδειγμα, ΕΔΔΑ, *Μαματάς κ.ά. κατά Ελλάδος*, 21.07.2016 (απόφαση που αφορούσε το «κούρεμα» των ελληνικών ομολόγων).

²⁸ Βλ., για παράδειγμα, ΕΔΔΑ, *Konstantin Markin κ. Ρωσίας*, Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης, 22.03.2012, ιδίως παρ. 126 επ.

και πολιτικής ταυτότητας. Πράγματι, μετά από 65 χρόνια συνεχούς νομολογιακής επεξεργασίας, η ΕΣΔΑ προσφέρει ένα κοινό σώμα κανόνων πανευρωπαϊκής εμβέλειας που βασίζεται σε θεμελιώδεις αξίες.

Η «πραγματική δημοκρατία» (genuine democracy) συνιστά τον πυρήνα αυτών των αξιών. Όπως έχει πει το Δικαστήριο, η δημοκρατία είναι το μόνο πολιτικό μοντέλο στο οποίο αποβλέπει η Σύμβαση και άρα το μόνο το οποίο είναι συμβατό με αυτήν²⁹. Το ΕΔΔΑ είναι το μόνο διεθνές δικαστήριο το οποίο έχει αναδείξει με τέτοια σαφήνεια την άρρηκτη αυτή σχέση μεταξύ δημοκρατίας και δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι πολιτικά ουδέτερα. Όπως προκύπτει από την περίφημη *Ελληνική υπόθεση*³⁰, η ΕΣΔΑ δεν μπορεί να εφαρμοστεί σωστά και αποτελεσματικά από ένα δικτατορικό ή ανελεύθερο καθεστώς. Μόνον ένα πραγματικά δημοκρατικό καθεστώς συμβαδίζει με τη φιλοσοφία και το πνεύμα της Σύμβασης.

Από τις αρχές του 2018 έως σήμερα, το ΕΔΔΑ έχει εφαρμόσει επανειλημμένα το άρθρο 18 της ΕΣΔΑ που αφορά την κατάχρηση εξουσίας εκ μέρους των κρατικών αρχών³¹. Κατ' αυτό τον τρόπο το Δικαστήριο αντιδρά στο δημοκρατικό έλλειμμα που παρατηρείται σήμερα σε ορισμένα ευρωπαϊκά κράτη.

Το κράτος δικαίου είναι μια άλλη θεμελιώδης αξία που χαρακτηρίζει την ευρωπαϊκή νομική ταυτότητα. Σε σειρά υποθέσεων, το Δικαστήριο έχει τονίσει ότι η έννοια του κράτους δικαίου υφέρπει σε ολόκληρο το σύστημα που εγκαθιδρύει η ΕΣΔΑ³². Η έννοια αυτή ενυπάρχει σε όλες σχεδόν τις ουσιαστικές διατάξεις της Σύμβασης. Θα πρέπει ωστόσο να υπογραμμιστεί ότι το κράτος δικαίου δεν είναι το κράτος του οποιουδήποτε δικαίου. Το Δίκαιο θα πρέπει να αντανakλά τις θεμελιώδεις αξίες και τα δικαιώματα που ενσαρκώνει και αναγνωρίζει η Σύμβαση.

Το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη αποτελεί την πεμπτοσύια του κράτους δικαίου. Αντικατοπτρίζει τα ιδεώδη της δικαιοσύνης και της δίκαιης ισορροπίας τα οποία διατρέχουν τη Σύμβαση. Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης έχει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο αυτό. Οι αποφάσεις του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης στις υποθέσεις *Baka κατά Ουγγαρίας*³³ και *Grzeda κατά Πολωνίας*³⁴ είναι εμβληματικές στο σημείο αυτό.

²⁹ Βλ. ΕΔΔΑ, *United Communist Party of Turkey κ.ά. κατά Τουρκίας*, 30.01.1998, παρ. 45.

³⁰ Βλ. σχετικά Σ. Περράκη, *Η «Ελληνική Υπόθεση» ενώπιον των διεθνών οργανισμών (1967-1974)*, 1997.

³¹ Για το άρθρο 18 της ΕΣΔΑ βλ. το σχόλιο του Χ. Ανθόπουλου, στο Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος, *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2021, σελ. 807-817.

³² Βλ., για παράδειγμα, την ιστορική απόφαση *Golder κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, 21.02.1975, παρ. 34· καθώς και *G.K. κ. Βελγίου*, 21.05.2019, παρ. 57.

³³ ΕΔΔΑ, *Baka κ. Ουγγαρίας*, Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης, 23.06.2016.

³⁴ ΕΔΔΑ, *Grzeda κ. Πολωνίας*, Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης, 19.05.2021.

Ο πλουραλισμός, η ανεκτικότητα και η ευρύτητα πνεύματος αποτελούν ένα τρίπτυχο το οποίο έρχεται και επανέρχεται σε πάμπολλες αποφάσεις του Δικαστηρίου που αφορούν τη θρησκευτική ελευθερία, την ελευθερία της έκφρασης και την ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι. Το τρίπτυχο αυτό ενυπάρχει σε κάθε δημοκρατικό καθεστώς και αποτελεί τμήμα της ευρωπαϊκής νομικής ταυτότητας. Κάθε μορφή αποκλεισμού, διακρίσεων, φανατισμού και συναφούς μισαλλοδοξίας έχει καταδικαστεί επανειλημμένα από το ΕΔΔΑ.

Επιπλέον, όταν εξετάζει υποθέσεις που σχετίζονται με την τρομοκρατία, το Δικαστήριο συναιρεί τις αξίες της ελευθερίας και της ασφάλειας και επιχειρεί να διασφαλίσει μια ισορροπία ανάμεσα σε αυτές. Το ΕΔΔΑ έχει επιδείξει κατανόηση προς τις εθνικές αρχές όταν αυτές αντιμετωπίζουν εξαιρετικές δυσκολίες για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Συγχρόνως όμως δεν έχει ποτέ εγκαταλείψει τις αρχές της νομολογίας του. Αντίθετα, σε υποθέσεις που αφορούν την τρομοκρατία οι αρχές αυτές έχουν επιβεβαιωθεί και ισχυροποιηθεί³⁵.

Η αξία της ελευθερίας είναι συνυφασμένη με εκείνη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η αξιοπρέπεια αποτελεί την πεμπουσία της ευρωπαϊκής αντίληψης περί δικαιωμάτων του ανθρώπου και το πρίσμα μέσα από το οποίο προστατεύονται τα εν λόγω δικαιώματα³⁶. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι σύμφυτη με όλες τις ουσιαστικές διατάξεις της Σύμβασης και των Πρωτοκόλλων. Αποκτά ιδιαίτερο βάρος σε σχέση προς το δικαίωμα στη ζωή και την ολοσχερή απαγόρευση της θανατικής ποινής, καθώς και σε συνάρτηση προς την απαγόρευση των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης, την απαγόρευση της δουλείας, της ειλωτείας, της αναγκαστικής εργασίας και της εμπορίας ανθρώπων. Η πλούσια νομολογία του ΕΔΔΑ σε όλα αυτά τα πεδία συνιστά σημαντική συμβολή στην ανάδειξη και την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως αξίας που είναι συνυφασμένη με την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη.

Γραμμένη στον απόηχο των φρικαλεοτήτων του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, η ΕΣΔΑ αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην ειρήνη. Όπως τονίζει το προοίμιο της Σύμβασης, οι ελευθερίες που προστατεύει η τελευταία αποτελούν «το βάθρο της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο». Καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του, και ιδίως πρόσφατα, το ΕΕΔΑ έχει κληθεί να δικάσει μεγάλο αριθμό υποθέσεων που συνάπτονται με όλες σχεδόν τις ένοπλες συγκρούσεις σε ευρωπαϊκό έδαφος. Η τουρκική επέμβαση στην Κύπρο, η σύρραξη στην πρώην Γιουγκοσλαβία, οι συγκρούσεις στο Ναγκόρνο Καραμπάχ, η ρωσική επέμβαση στην Υπερδνειστερία, οι πολεμικές επιχειρήσεις της Ρωσίας στη Γεωργία, η προσάρτηση της Κριμαίας και ο πόλεμος στην Ουκρανία είναι οι σημαντικότεροι σταθμοί μιας σειράς ιστορικών αποφάσεων που καταγράφουν μαζικές

³⁵ Βλ. την ανάλυση των αξόνων αυτών της νομολογίας του ΕΔΔΑ στο L.-A. Sicilianos, *The European Court of Human Rights at a Time of Crisis in Europe*, *European Human Rights Law Review* 2016, σελ. 121-135, σελ. 127 επ.

³⁶ Βλ. G. Le Moli, *Human Dignity in International Law*, 2021.

παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε μερικές από τις μελανότερες στιγμές της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας³⁷.

Σήμερα, εκκρεμούν στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο περισσότερες διακρατικές υποθέσεις³⁸ από ποτέ, αποτυπώνοντας τη σημαντικότερη πτυχή της κρίσης που χαρακτηρίζει την ευρωπαϊκή ήπειρο. Είναι σαφές ότι η ειρήνη δεν επιβάλλεται με δικαστικές αποφάσεις. Παρά ταύτα, οι σχετικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ και όσες πρόκειται να εκδοθούν στο εγγύς μέλλον συνιστούν νηφάλια και πολύτιμη καταγραφή των γεγονότων και των εκτεταμένων παραβιάσεων των δικαιωμάτων του ανθρώπου που συναρτώνται αναπόδραστα με τις πολεμικές πράξεις και μπορεί να αποτελέσουν το έναυσμα αλλά και τη βάση για την εξεύρεση διπλωματικών και πολιτικών λύσεων για ορισμένα από τα πιο δύσβατα προβλήματα της ηπείρου μας.

5. Η ΕΣΔΑ: ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

Όλα τα παραπάνω έχουν καταστήσει την ΕΣΔΑ ένα κείμενο αναφοράς, το οποίο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην επανένωση της Ευρώπης και συνεχίζει να αποτελεί τη βάση του όλου εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ας θυμηθούμε ότι η επικύρωση της ΕΣΔΑ αποτελούσε συστηματικά *conditio sine qua non* για την ένταξη των Κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης στο Συμβούλιο της Ευρώπης³⁹. Με άλλα λόγια, το όλο εγχείρημα της διεύρυνσης του Οργανισμού στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην ΕΣΔΑ. Εξάλλου, η τελευταία ήταν και παραμένει σημαντική πηγή έμπνευσης του ενωσιακού δικαίου και ειδικότερα του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ και της νομολογίας του ΔΕΕ. Η αναμενόμενη προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην ΕΣΔΑ⁴⁰ θα αποτελέσει συμβολικά το επιστέγασμα μιας διαδρομής χωρίς προηγούμενο στην ιστορία της ανθρωπότητας. Από αμιγώς νομική άποψη, θα είναι η πρώτη φορά που ένας διεθνής οργανισμός θα δεχθεί να υπαχθεί σε εξωτερικό δικαστικό έλεγχο.

ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Καταλήγοντας θα λέγαμε ότι οι παράμετροι που εξηγούν τον μοναδικό χαρακτήρα και τη δυνα-

³⁷ Βλ. S. Wallace, *The Application of the European Convention on Human Rights*, ό.π.· καθώς και ΕΔΔΑ, *Factsheet – Armed conflicts*, Ιανουάριος 2023, διαθέσιμο στο [link](#).

³⁸ Βλ. G. Ulfstein/I. Risini, *Inter-State Applications under the European Convention on Human Rights: Strengths and Challenges*, EJIL Talk! 24.01.2020, διαθέσιμο στο [link](#).

³⁹ Βλ. J.-F. Flauss, *Les conditions d'admission des pays d'Europe centrale et orientale au sein du Conseil de l'Europe*, *European Journal of International Law* 3/1994, σελ. 401-422.

⁴⁰ Για τις πρόσφατες εξελίξεις του πολύπαθου αυτού ζητήματος βλ. Council of Europe, *EU Accession to the ECHR* ("46 + 1" Group), διαθέσιμο στο [link](#).

μική της ΕΣΔΑ είναι καταρχήν θεσμικοί: Το δικαίωμα ατομικής προσφυγής χωρίς όρους και προϋποθέσεις, ο μόνιμος χαρακτήρας του Δικαστηρίου, η συνεχής προσαρμογή των μεθόδων εργασίας του, ο πολυεπίπεδος μηχανισμός επίβλεψης της συμμόρφωσης προς τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ, καθώς και ο πολύπλευρος διάλογος με τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια, καθώς και με άλλα διεθνή και περιφερειακά δικαστήρια και όργανα ελέγχου.

Από κανονιστική άποψη, οι σημαντικότερες παράμετροι που συμβάλλουν στη μοναδικότητα του θεσμού είναι η διείσδυση της ΕΣΔΑ σε όλους τους επιμέρους κλάδους του εθνικού δικαίου, αλλά και στον πυρήνα της κρατικής εξουσίας, η εξελικτική ερμηνεία που διασφαλίζει τη συνεχή προσαρμογή του κειμένου της, η εναρμόνιση του επιπέδου προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, η προοδευτική δημιουργία μιας ευρωπαϊκής νομικής και πολιτικής ταυτότητας και η επίδραση που αυτή ασκεί στην ευρωπαϊκή επανένωση και ολοκλήρωση.

Οι κρίσεις και οι προκλήσεις που βιώνει σήμερα η Ευρώπη και ο κόσμος είναι μεγάλες. Πολλές από τις θεμελιώδεις αξίες της ΕΣΔΑ απειλούνται. Ωστόσο, το ΕΔΔΑ έχει δημιουργήσει τις απαραίτητες προϋποθέσεις και το πλαίσιο που επιτρέπουν την αντιμετώπιση αυτών των προκλήσεων με αποφασιστικότητα και σύνεση. □

DATA PROTECTION FOR SMEs^{*}

Fereniki Panagopoulou

Assistant Professor, Panteion University

Sentinel's Ethical & Data privacy Advisory Committee

I. INTRODUCTION

This contribution attempts to provide a concise introduction to data protection in Small and Medium-sized Enterprises/Micro Enterprises (SMEs/MEs). It aims to provide an appropriate legal and ethical background so that the reader can more easily address the specific issues that arise in this context and showcase the most significant legal developments concerning SMEs' compliance with the General Data Protection Regulation (GDPR).

The publication is supported by the EU Funded project SENTINEL "Bridging the security, privacy, and data protection gap for smaller enterprises in Europe" (Grant Agreement Number 101021659) within the framework of the Horizon 2020 Work Programme for Research and Innovation 2018-2020.

II. THE CONCEPT OF PERSONAL DATA

Personal data is any information relating to a specific natural person that can lead to his or her identification¹. Personal data may relate, for example, to information on belonging to a group, being prosecuted for an offence, having a certain sexual preference, having a certain political, philosophical, or religious belief, and so on. Personal data refer only to living natural persons

* This publication reflects only the author's view. The European Commission is not responsible for any use that maybe made of the information the publication contains.

¹ Cf. Article 4 par. 1 (4) of the General Data Protection Regulation 679/2016 (GDPR). See also a detailed definition by K. Christodoulou, *Personal Data Law, General Data Protection Regulation*, 2020, p. 23 et seq.; and F. Mitletton, "The Concept of Personal Data", in: L. Kotsalis (ed.), *Personal Data, Analysis-Comments-Application*, 2016, pp. 5 et seq. (8).

and not to deceased persons². The deceased are not protected by the data protection legislation, but this does not mean that they are not subject to medical confidentiality³. The fact that a person is no longer alive simply means that the processing of their data is not covered by the provisions of the data protection legislation. In principle, legal persons do not have personal data. By way of exception, legal persons may be subject to data protection legislation when the name of a commercial company refers to the name of the main partner and when an institution, or even a commercial enterprise, is commonly identified with the person who runs it⁴. Therefore, SMEs do not generally have personal data, but they do process the personal data of their employees and customers.

Statistics that do not lead to the identification of a specific natural person do not constitute personal data⁵. For example, a statistical survey does not constitute personal data, but if the statistic can lead to identification, then it does.

Personal data are, in principle, distinct from value judgements⁶, even though, in certain cases, value judgments may also constitute personal data. A typical example would be the assessment of service or creditworthiness, which constitutes both a value judgment and personal data⁷.

Personal data can be divided into simple and sensitive (special categories), with most of them being simple. Sensitive data concern, exclusively, racial, or ethnic origin (e.g. that a person is an ethnic Roma), political opinions, religious or philosophical beliefs or trade union membership, genetic data, biometric data for the purpose of unambiguous identification of a person (e.g. fingerprints, iris), health, sexual life, or sexual orientation⁸. Anything that is not sensitive is considered simple. The reason we are interested in this distinction is because when we come across sensitive personal data, they need to enjoy enhanced protection⁹.

² See Article 4 par. 1 GDPR in conjunction with Article 35 of the Greek Civil Code, Opinion 4/2007 of the Article 29 Working Party on the meaning of the term "personal data", 20.06.2007, pp. 27-28; and, inter alia, Decisions 100/2001 and 32/2006 of the Hellenic Data Protection Authority.

³ For example, the issue of the provision of data on the deceased is regulated by Articles 13 par. 6, 5 par. 3 and 14 par. 9 of the Greek Code of Medical Ethics (Law 3418/2005).

⁴ See F. Mitleton, "The Concept of Personal Data", op. cit., p. 10.

⁵ Cf. Recital 26 GDPR.

⁶ See K. Christodoulou, *Personal Data Law*, op. cit., p. 24 et seq.

⁷ *Ibidem*, p. 25.

⁸ See Article 9 par. 1 GDPR.

⁹ See Article 9 par. 2 GDPR.

III. FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF DATA PROCESSING

The processing of personal data must be based on one of the lawful bases for processing set out in *Articles 5 and 6 GDPR*. These principles are summarized in the principle of lawfulness (personal data must be obtained in a lawful and fair manner); transparency (the data subject must know whether and which personal data are being held about him or her); data minimization (personal data must be adequate, relevant and no more than is necessary for the purpose justifying their processing; for example, in the case of school certificates it is not necessary that they indicate the student's religion or in the case of identity cards it is not necessary that they indicate the cardholder's religion); time limitation (personal data cannot be kept longer than necessary); accuracy (personal data must be accurate and regularly updated); and integrity (taking appropriate technical and organizational security measures in order to avoid unauthorized access, changes, leaks of personal data and accidental loss, destruction, damage).

SMEs are bound by these principles, and they need to incorporate them in their day-to-day business. For instance, all SMEs need to be clear on the lawful basis of their data processing (principle of lawfulness) and they must provide related information notices to their employees and customers (principle of transparency). Also, they need to have a defined retention time for their personal data records (principle of time limitation), and so on.

IV. INNOVATIONS OF THE GENERAL DATA PROTECTION REGULATION

1. STRENGTHENING CITIZENS' RIGHTS

The most important added value of the Regulation lies in the enhancement of citizens' rights¹⁰. Therefore, the obligations of data controllers and, consequently, SMEs are also strengthened. A key feature is the strengthening of citizens' rights. In this context, the GDPR recognizes new rights, affirms but also updates and renews existing rights for citizens and embraces new mechanisms for the protection of these rights¹¹ by strengthening the obligations of data controllers (SMEs)¹², establishing a new body, namely the data protection officer¹³, and imposing severe sanctions in cases of violations¹⁴.

¹⁰ See in detail F. Panagopoulou-Koutnatzi, *The new rights for citizens under the General Data Protection Regulation: a first assessment and constitutional evaluation*, *Journal of Administrative Law* 2017, p. 81 et seq.

¹¹ Cf. in detail G. Dellis, *For an effective public protection of personal data: the "wonderful new world" of Regulation (EU) 679/2016*, *Journal of Administrative Law* 2017, pp. 2 et seq. (7).

¹² See in detail G. Yannopoulos, *General Data Protection Regulation, The new obligations and the responsibility of the Data Controller*, *Journal of Administrative Law* 2017, p. 199 et seq. (200).

¹³ See in detail A. Varveris, *Technical and organisational issues – the "mandatory" appointment of a Data Protection Officer*, *Journal of Administrative Law* 2017, p. 206 et seq. (211).

A. RIGHT TO INFORMATION (PRINCIPLE OF TRANSPARENCY)

The general list of data subjects' rights is based on the general principle of transparency in the processing of personal data or, more correctly, on a transparent information policy that aims to facilitate the exercise of rights by the data subject, but also to provide consent¹⁵. This principle is referred to, firstly, in *Article 5 par. 1(a) of the GDPR* and specified in *recital 39*, according to which any information and communication relating to the processing of the personal data in question must be easily accessible and comprehensible, in clear and plain language, free from misinterpretation¹⁶.

B. RIGHT TO ERASURE (RIGHT TO BE FORGOTTEN)

The Regulation positively introduces in *Article 17* a pre-existing right to erasure, the so-called right to be forgotten¹⁷. Thus, this right is a corollary of the more general freedom to develop one's personality: it is the right of the individual to be able to erase information that he or she does not wish to exist on the internet, and which is not useful for informing the public. In essence, it is a right to shape the digital presentation that is created by consulting relevant search engines¹⁸. The right hitherto established consists of the deletion of results from search engines. Accordingly, an individual right of deletion has also been recognized for online newspaper archives¹⁹.

C. RIGHT TO PORTABILITY

The relevant right consists, in accordance with *Article 20 of the GDPR*, of the possibility for

¹⁴ In particular, the fines may amount to EUR 20 million or 4% of the total worldwide annual turnover of the previous financial year, whichever is higher (Article 83 par. 5 of the GDPR).

¹⁵ See D. Heckmann/A. Paschke, "Art. 12", in: E. Ehmann/M. Selmayr (eds.), *Datenschutz-Grundverordnung Kommentar*, 2017, margin number 5.

¹⁶ See *Ibidem*, margin number 17.

¹⁷ See F. Panagopoulou-Koutnatzi, *The right to oblivion in the age of unbearable memory: Reflections on the Proposal for the Data Protection Regulation*, *Journal of Administrative Law* 2012, pp. 264 et seq.; *Idem*, *The evolution of the right to oblivion (on the oblivion of oblivion?)*, *Journal of Administrative Law* 2016, pp. 714 et seq. For the right to oblivion, see also I. Igglezakis, *The right to digital oblivion and its limitations*, 2014.

¹⁸ See H. Kranenborg, *Google and the Right to be Forgotten*, *European Data Protection Law Review* 2015, p. 70 et seq. (74).

¹⁹ See Tribunal Supremo, No 345/2015, 13.10.2015 (Supreme Court of Spain). See analysis of the decision from S. Schweda, *Right to Be Forgotten, Also Applies to Online News Archive, Supreme Court Rules*, *European Data Protection Law Review* 2015, p. 301 et seq.; and [Hanseatisches Oberlandesgericht Hamburg](#), 7U 29/12, 07.07.2015.

the data subject to obtain personal data concerning him or her which he or she has provided to a controller in a structured, commonly used, and machine-readable interoperable format and to transmit them to another controller, where the processing of personal data is carried out by automated means. Data controllers (SMEs) should be encouraged to develop interoperable formats that allow data portability.

D. RIGHT TO HUMAN INTERVENTION

Under *paragraph 71 of the Preamble and Article 22 of the GDPR*, the data subject should have the right not to be subject to a decision which evaluates personal aspects relating to him or her and which produces legal effects concerning that person or significantly affects him or her in a similar way, taken solely on the basis of automated processing, such as the automatic refusal of an online credit application or e-recruitment practices without human intervention.

E. STRENGTHENING CHILD PROTECTION

An important achievement of the Regulation in the field of rights is the strengthening of the protection of children in the new environment of technological risk. The added value of the Regulation in the area of child protection consists in the requirement in *Article 8* to obtain the consent of the holder of parental responsibility for the processing of personal data of children up to the age of sixteen. The Regulation leaves to Member States the possibility to provide by law for a lower age, but not lower than thirteen years. The Greek legislator has chosen the age of fifteen²⁰. What is noteworthy is the recognition of the responsibility for obtaining consent from the parental authority to the controller, who must make reasonable efforts to verify that consent is given or approved by the person having parental responsibility for the child, taking into account the available technology.

The idea of protecting childhood is also reflected in the case law of the ECtHR (*Marper v. United Kingdom*)²¹. According to the Court, the retention of data of persons who have been acquitted could be particularly harmful in the case of minors, given their particular situation and the importance of their development and integration into society. The Court held that particular attention should be paid to the protection of minors from any harm that might result from the retention by the authorities of their personal data after they have been acquitted of a criminal offence.

²⁰ See Art. 21 par. 1 of Law 4624/2019.

²¹ ECtHR, *S. and Marper v. UK* (30562/2004, 30566/2004), 04.12.2008.

SMEs need to be aware of the rights of the data subjects and to have policies that enable them to fulfill these rights following the GDPR provisions.

2. ENHANCED OBLIGATIONS ON THE PART OF THE CONTROLLER

The enhancement of citizens' rights is achieved by imposing enhanced obligations on data controllers (SMEs). The enhanced liability of the controller is an innovation of the Regulation, as *Article 23(2)(a)* of the Regulation exempts him or her if he or she proves that he or she is not liable (*Article 23 Law 2472/1997*), while the Regulation requires the controller to implement appropriate technical and organizational measures (TOMs) to ensure and be able to demonstrate that the processing is carried out in accordance with the Regulation [*Article 24 par. 1*].

The obligations of the controller are summarized below:

- a. **Appropriate technical and organizational measures:** The controller (SMEs) must implement appropriate technical and organizational measures to ensure and be able to demonstrate that processing is carried out in accordance with the Regulation.
- b. **The controller (SMEs) must, by design and by default, establish an appropriate structure (privacy by design) and procedures to meet the requirements of the Regulation.**
- c. **Obligation to inform the supervisory authority and the data subject:** The controllers (SMEs) must inform the supervisory authority and the data subject without delay once they have been informed of the data breach. Any complaint of a breach shall also constitute notification of the breach.
- d. **Preparation of an impact assessment:** The controller (SMEs) must prepare an impact assessment for the processing of data presenting a high risk and relating to the assessment of personal aspects, large-scale data, or public area monitoring.
- e. **Establish a security policy and codes of conduct:** The controller (SMEs) must establish data security policies and codes of conduct.
- f. **Keeping activity records:** The controller (SMEs) and processor shall keep a written or electronic record of their processing activities where the undertaking or organization employs more than 250 persons, the processing poses risks to data, is not occasional or involves special categories of data. That record shall be made available to the supervisory authority at its request for the exercise of its powers.
- g. **Appointment of a data protection officer.** In the case of large-scale data processing, the controller is required to appoint a Data Protection Officer (DPO).

It is important to note that the application of the data protection regulation and the

obligations this provides for controllers do not ultimately depend on the size of a company but on the type and nature of its activities. Activities that present high risks for the rights and freedoms of individuals, whether they are carried out by an SME or by a large company, trigger the application of more stringent rules. Nevertheless, some of the obligations of the GDPR may not apply to all SMEs. For instance, as stated above, companies with less than 250 employees are not under obligation to keep records of their processing activities, unless the processing of personal data is a regular activity, poses a threat to the individuals' rights and freedoms, or concerns sensitive data or criminal records. Likewise, SMEs will only have to appoint a Data Protection Officer if they undertake large-scale processing of personal data, and this poses specific threats to the individuals' rights and freedoms (such as monitoring of individuals or processing of sensitive data or criminal records).

3. ACCOUNTABILITY PRINCIPLE

A key innovation of the Regulation, as defined in *Article 5(2) of the GDPR*, is the adoption of the accountability principle. This means that the controllers (i.e. the person who determines for what purpose the data are processed) must demonstrate that they have taken the necessary technical and organizational measures to protect the data. Under the former regime of the Directive and Law No. 2472/1997, the conduct of scientific research with sensitive data required authorization from the Hellenic DPA. Under the current regime, this authorization has been replaced by an obligation on the part of the researcher to ensure technical and organizational security measures in a quasi-self-regulatory regime. This is always in conjunction with the need to carry out an impact assessment study on the rights of the citizen in the case of high-risk processing, which is provided for in *Articles 35 et seq. GDPR*.

The accountability principle applies to all controllers, including SMEs. This means that SMEs need to make provisions for their GDPR compliance documentation.

Moreover, being accountable aims at demonstrating compliance with three entities: Data subjects, data protection authorities, and business partners. Accountability, according to Opinion 3/2010 (on the principle of accountability) of the *Article 29 Data Protection Working Party*, “would focus on two main elements: (i) the need for a controller to take appropriate and effective measures to implement data protection principles; (ii) the need to demonstrate upon request that appropriate and effective measures have been undertaken. Thus, the controller shall provide evidence of (i) above”.

By integrating accountability as a principle, GDPR states that the controller, and not the Data Protection Authorities, must demonstrate that the entity is compliant with data protection principles. Thus, GDPR compliance and data protection impact assessment framework should demonstrate the SMEs' accountability regarding the handling of personal data.

4. EXTRATERRITORIAL APPLICATION

According to *Article 3 of the GDPR*, the scope of the Regulation extends to the activities of an establishment of a controller or processor that takes place within the EU, but also to the activities of an establishment of a controller or processor outside the EU when the processing concerns data subjects located in the EU (e.g. in cases of e-commerce and profiling)²². In accordance with *Article 3(3)*, the GDPR applies to the activities of an establishment of a controller or processor within the EU, meaning that the criterion of the place of establishment of the controller is adopted to determine the scope of the Regulation. The CJEU has given a broader interpretation to the concept of establishment, moving away from a purely formalistic approach²³. Moreover, *para. 2 of Article 3* extends the scope of the GDPR to the activities of a controller or processor with an establishment outside the EU, where the processing of data of subjects located in the EU is carried out, which relates to (a) provision of services or goods to subjects, independently of whether a payment is requested (e.g. in cases of e-commerce); and (b) the monitoring of the behavior of data subjects within the EU.

On 4 June 2021, and following the annulment of the Privacy Shield by the CJEU in July 2020 due to the failure of the US to provide a satisfactory and equivalent level of protection to that of the EU, the European Commission introduced the "New Standard Contractual Clauses (SCCs)"²⁴, under which transfers of personal data from the EU and the European

²² See in detail F. Panagopoulou-Koutnatzi, *Constitutional implications of the mechanisms for extending personal data protection beyond the EU: extra-territorial application of the GDPR and cross-border data transfers*, DiMEE 2019, p. 504 et seq.

²³ See CJEU, Case C-131/12, *Google Spain SL and Google Inc. v. Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) και Mario Costeja González*, 13.05.2014; European Data Protection Board, [Guidelines 3/2018 on the territorial scope of the GDPR \(Article 3\) – Version for public consultation](#), 2018, p. 5.

²⁴ [Commission Implementing Decision \(EU\) 2021/914 of 4 June 2021](#) on standard contractual clauses for the transfer of personal data to third countries pursuant to Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council.

Economic Area (EEA) to third countries whose data protection regimes have not been assessed by the Commission, would henceforth be carried out. According to the European Data Protection Board (EDPB), in the absence of a Commission adequacy decision, the controller is competent to judge the status of the Member State. The same was held by the CJEU in the Schrems II Decision²⁵.

In the adoption of the New Standard Contractual Clauses, the Schrems II Decision of the CJEU has undoubtedly played an important role, as it seems that the new clauses are adapted to new technological developments and challenges, since data transfers to third countries may have extraterritorial application.

In general, the adoption of the new SCCs by the EU for secure cross-border data transfers, as a result of the annulment of the Privacy Shield, is a major institutional development regarding cross-border data transfer law.

Furthermore, the recent EU-US agreement to adopt the New Trans-Atlantic Data Protection Framework²⁶, expected to be implemented as a foundation for a future adequacy decision, is also relevant to cross-border data transfers.

At the level of guidelines on compliance with the GDPR, the EDPB's Opinion 1/2022²⁷ on the draft decision of the Luxembourg Supervisory Authority is of great importance, as it highlights a new perspective on the compliance of SMEs, through the establishment of certification mechanisms by national Supervisory Authorities. Moreover, for an SME to be certified, specific criteria need to be met, which will be provided for by the mechanism concerned.

Notwithstanding the above, the EDPB has identified some deficiencies in the draft decision concerning the content of the criteria and their practical application when an SME is under assessment, and how they should be applied. For example, the adoption of technical and organizational measures and whatever else the applicant should take into account when carrying out assessments.

Finally, it is important to stress that the extraterritorial application of the GDPR is not in

²⁵ Case C-311/18, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 16 July 2020, [Data Protection Commissioner v Facebook Ireland Limited and Maximilian Schrems](#).

²⁶ [European Commission and United States Joint Statement on Trans-Atlantic Data Privacy Framework of 25 March 2022](#).

²⁷ EDPB, [Opinion 1/2022 on the draft decision of the Luxembourg Supervisory Authority regarding the GDPR-CARPA certification criteria](#).

any way associated with the size of an organization. It affects all controllers, including SMEs that are not established in the EU, as long as their goods/services are addressed to EU citizens.

V. EPILOGUE

The above analysis shows that the compliance of SMEs with the GDPR is complex and costly, as it is based on both legislation and the case law practice of independent authorities. SMEs that do not have legal counsel find it difficult to comply with the strict requirements of the Regulation and, therefore, it is critical to create compliance tools that are tailored to the needs of the individual business concerned.

Moreover, it appears that, since the implementation of the GDPR to date, there is still a lack of compliance or incomplete compliance with the GDPR, which is a conclusion that can be drawn from the Decisions of national Supervisory Authorities concerning violations of the GDPR by SMEs. In reality, the failure of some SMEs to comply properly, practically, and effectively with the GDPR is a real and undeniable problem, reflected by the fines imposed by national Supervisory Authorities. Consequently, the practical and effective compliance and implementation of the GDPR is a pressing problem for SMEs.

In view of the above, SMEs should seek out safer, more effective, and holistic ways to comply with the GDPR and to safeguard their customers' assets through compliance tools that can provide them with the security and efficiency they lack.

Currently, GDPR compliance assessment toolkits rely heavily on manual activities. In addition, only assessment experts/assessors are authorized to use these tools. Progress beyond the state-of-the-art is seen by *SENTINEL* partners as the efficient digital transformation of these toolkits to enable participant organizations to autonomously both self-assess accountability and self-determine privacy and data protection risks for GDPR compliance. Such compliance tools can directly assist SMEs to take the required technical and operational measures with minimal human intervention, including education, training, implementation and validation of checklists and any other measures necessary to achieve the intended data protection resilience and GDPR compliance, in a truly cost-effective way.

Furthermore, it is very important to ensure that, if SMEs manage to guarantee their compliance with the GDPR, they will not be at risk of being reported for GDPR violations or getting fined by the supervisory authorities and that, once they achieve that, they can then ask certification bodies and national supervisory authorities (whose existence is encouraged by the GDPR) to investigate whether they are subject to certification.

In conclusion, taking the necessary steps to ensure a data privacy-oriented work ethic is vital for SMEs. All SMEs should be aware of their duties that have been set out in the GDPR. Compliance with the GDPR does not only protect SMEs from the imposition of high fines, but it can also function as a key influence on corporate identity. In fact, research has shown that businesses that demonstrate a significant amount of transparency to consumers are rewarded with a considerable amount of trust. Therefore, the assistance of a reliable compliance tool such as *SENTINEL*, can undoubtedly enhance the level of readiness of SMEs to comply with the GDPR. In this way, the rights of data subjects will be fully respected and protected, and SMEs will be able to achieve the desired assurance of compliance. This is precisely the kind of assurance that will keep them away from risks and fines, and which will undoubtedly add business value and contribute to their business prosperity, health, and progress. □

ΑΥΞΗΜΕΝΗ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΤΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ ΠΡΟΣ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥΣ: ΙΔΙΟΜΟΡΦΗ ΠΤΥΧΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘ. 93 ΠΑΡ. 3 Σ. ΥΠΟΧΡΕΩΣΗΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΡΙΣΤΑΤΩΜΕΝΗΣ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ Η ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΑΝΑΓΚΗ;^{*}

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η αρχή της αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων συνιστά θεμελιώδη συνταγματική αρχή ενώ πηγάζει, επίσης, από την αρχή της δίκαιης δίκης. Στην παρούσα μελέτη επιδιώκεται η εξέταση ορισμένων, εν πολλοίς διαφορετικής φύσεως, περιπτώσεων όπου οι αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων διακρίνονται από μια αυξημένη ανάγκη αιτιολογίας και η εύρεση του δικαιολογητικού της λόγου. Η μελέτη ολοκληρώνεται με την αναζήτηση της κοινής συνισταμένης των αναλυθέντων περιπτώσεων όπου υφίσταται μια αυξημένη υποχρέωση αιτιολογίας της κρίσης του διοικητικού δικαστή.

^{*} Η παρούσα μελέτη αποτελεί επεξεργασμένο τμήμα της διπλωματικής εργασίας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ΠΜΣ Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης ΑΠΘ για το ακαδημαϊκό έτος 2022-2023. Θερμές ευχαριστίες στον φίλο Δημήτρη Βουκελάτο για τον γόνιμο επιστημονικό διάλογο, την προσεκτική ανάγνωση του κειμένου και τις πολύτιμες παρατηρήσεις του.

Κυριακή Τεξακαλίδου

Δικηγόρος,
Μ.Δ.Ε Δημοσίου Δικαίου και
Πολιτικής Επιστήμης ΑΠΘ

«*Quis custodiet ipsos custodes?*»

Juvenal, *Satire VI*, 347-348

ABSTRACT

The principle of the justification of judicial decisions is a fundamental constitutional principle that stems from the right to a fair trial. The present study aims to analyze various cases, primarily of diverse nature, in which the decisions of administrative courts necessitate an augmented need for a statement of reasons, and to identify the underlying rationale for this requirement. The study concludes by identifying the common factor among these cases where there is an increased obligation to provide reasons for the administrative judge's decision.

I. Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗΣ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ

Η αρχή της αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων καθιερώθηκε για πρώτη φορά με το άρθρο 91 του Συντάγματος του 1844, το οποίο προέβλεπε ότι κάθε δικαστική απόφαση πρέπει να είναι αιτιολογημένη¹. Με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1911 προστέθηκε η απαίτηση της ειδικής αιτιολογίας της δικαστικής απόφασης. Όσον αφορά το ισχύον Σύνταγμα, το άρθ. 93 παρ. 3 θεσπίζει την υποχρέωση «ειδικής» και «εμπεριστατωμένης» αιτιολόγησης «κάθε δικαστικής απόφασης». Δεν καταλείπεται, συνεπώς, στον κοινό νομοθέτη αρμοδιότητα οριοθέτησης του καθήκοντος αιτιολογίας, παρά καθορισμού των συνεπειών και κυρώσεων από την παραβίαση αυτού². Η απαίτηση του συνταγματικού νομοθέτη για ειδική και εμπεριστατωμένη αιτιολογία εκφράζει έναν «λεκτικό πληθωρισμό», ο οποίος υποδεικνύει τη βούλησή του για κατά το δυνατόν πληρέστερες αναπτύξεις της αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων³.

Ως προς το κανονιστικό περιεχόμενο της απαίτησης του συνταγματικού νομοθέτη περί ειδικής αιτιολογίας, αυτή έχει την έννοια της εξειδίκευσης της εφαρμοστέας διάταξης ως προς το πραγματικό της μέρος και την έννομη συνέπεια. Η δε εμπεριστατωμένη αιτιολογία αναφέρεται τόσο στην επαρκή εξέταση των κρίσιμων νομικών γεγονότων καθώς και πραγματικών περιστατικών, όσο και στην τέλεση της υπαγωγής⁴. Κατά άλλη διατύπωση, ειδική είναι η αιτιολογία της

¹ Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμ. Β', 2022, σελ. 473, διαθέσιμο στο [link](#).

² Γ. Δελλής, *Η διοικητική δικαιοσύνη σε αναζήτηση ταχύτητας*, 2013, σελ. 86-87.

³ Κ. Κεραμεύς, «Η αιτιολογία των δικαστικών αποφάσεων», σε: Χ. Απαλαγάκη (επιμ.), *Η αιτιολογία των δικαστικών αποφάσεων – Η δικαστική μειοψηφία – Η κριτική των δικαστικών αποφάσεων*, 1992, σελ. 30(34).

⁴ Κ. Σταμάτης, *Μεθοδολογία του δικαίου*, 2019, σελ. 92-93.

δικαστικής απόφασης όταν από τους επικαλούμενους πραγματικούς και νομικούς λόγους απορρέει το απαγγερόμενο διατακτικό, ενώ εμπειριστατωμένη όταν όλοι οι λόγοι που στηρίζουν το διατακτικό της εκτίθενται αναλυτικά στο σκεπτικό, χωρίς να παραλείπεται ή να υπονοείται «το παραμικρό διανοητικό βήμα»⁵. Επισημαίνεται εδώ ότι ειδική και εμπειριστατωμένη αιτιολογία δεν σημαίνει μια «συμβολαιογραφικού χαρακτήρα» αιτιολογία⁶. Αντιθέτως, αποτελεί συνεχές ζητούμενο η συνοπτικότητα και περιεκτικότητα της αιτιολογίας της κρίσης του δικαστή καθώς και το κατανοητό της διατύπωσής του⁷.

Η αρχή της αιτιολόγησης των δικαστικών αποφάσεων αποτελεί θεμελιακή επιταγή του δικαίου⁸, απορρέουσα από την αρχή του κράτους δικαίου και ειδικότερα από την αρχή της δέσμευσης του δικαστή από τον νόμο⁹. Περαιτέρω δε συνιστά «*συνταγματική δικονομική εγγύηση*»¹⁰. Η αρχή της αιτιολόγησης των δικαστικών αποφάσεων από κοινού με την αρχή της δημοσιότητας των συνεδριάσεων κατά το άρθρ. 93 παρ. 2 Σ. και την αρχή της υποχρεωτικής δημοσίευσης της γνώμης της μειοψηφίας που κατοχυρώνεται στο άρθρ. 93 παρ. 3 εδ. γ' Σ. συνθέτουν «*την αρχή της διαφάνειας των παραγόντων σχηματισμού της δικανικής πεποιθήσης*»¹¹. Εξάλλου, οι τρεις αυτές συνταγματικές αρχές αποτελούν εκφάνσεις της ευρύτερης έννοιας της δημοσιότητας¹².

Το ανωτέρω πλέγμα θεσμικών και δικονομικών εγγυήσεων συνιστά ταυτόχρονα και αρχή ενισχυτική του αισθήματος ευθύνης των δικαστών, η οποία συμβάλλει στην απονομή της δικαιοσύνης κατά τρόπο ορθό και αμερόληπτο¹³. Έχει δε αναχθεί σε κριτήριο κύρους και αυθεντίας της δικαστικής κρίσης καθώς και σε παράγοντα που συμβάλλει στην αξιοπιστία της δικαιοσύνης¹⁴. Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης διαθέτει και μια κοινωνική

⁵ Π. Σούρλας, *Δίκαιο και δικανική κρίση*, 2017, σελ. 49.

⁶ Βλ. ομιλία Ε. Βενιζέλου στο Οικονομικό Φόρουμ των Δελφών, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.10.2023).

⁷ Σ. Γιακουμής, «Η συνοπτικότητα των δικαστικών αποφάσεων», σε: *Τιμητικός Τόμος για τα 50 χρόνια των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων*, 2015, σελ. 509(510).

⁸ Ι. Δελγκωστόπουλος, *Οι δικονομικοί λόγοι αναιρέσεως*, 2009, σελ. 625.

⁹ Ι. Γιαννίδης, *Η αιτιολόγηση των αποφάσεων των ποινικών δικαστηρίων*, τεύχ. Α', 1989, σελ. 67.

¹⁰ Ε. Βενιζέλος, *Κοινό περί δικαίου αίσθημα vs κράτος δικαίου – Το δύσκολο τρίγωνο: Δικαιοσύνη-Κοινή Γνώμη-Πολιτική*, ΔιΔικ 2/2018, σελ. 177(179).

¹¹ Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 471.

¹² Δ. Ράικος, *Η δικαστική δεοντολογία στα διεθνή δικαστήρια*, ΔιΔικ 3/2019, σελ. 353(363).

¹³ Α. Ράικος, *Συνταγματικό Δίκαιο – Οργανωτικό Μέρος*, τομ. Ι, 2018, σελ. 348.

¹⁴ Γ. Τασόπουλος, *Το ήθος του δικαστή*, ΕφημΔΔ 4/2016, σελ. 393(399). Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2022, σελ. 765.

διάσταση, αφού στοιχειοθετεί πρωτίστως πράξη λογοδοσίας του δικαστή προς την κοινωνία¹⁵.

Η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης τελεί σε άμεση συνάφεια με την κατά το άρθρ. 87 Σ. ανεξαρτησία της δικαστικής εξουσίας την οποία και εγγυάται¹⁶. Εξίσου, η συναγόμενη από τα άρθρ. 87 και 20 Σ. αρχή της δικαστικής αμεροληψίας, η οποία επιτάσσει την τήρηση ίσων αποστάσεων απέναντι στους διαδίκους, ολοκληρώνοντας την αρχή της δικαστικής ανεξαρτησίας κλονίζεται στην περίπτωση κατά την οποία ελλείπει η ειδική και εμπειριστατωμένη αιτιολογία της δικαστικής απόφασης¹⁷.

Επιπροσθέτως, το κατά το άρθρ. 20 παρ. 1 Σ. θεμελιώδες δικαίωμα σε πλήρη και αποτελεσματική δικαστική προστασία είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την αιτιολογία της δικαστικής απόφασης για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί αυτό περιλαμβάνει και προστατεύει το ειδικότερο δικονομικό δικαίωμα της δικαστικής ακρόασης¹⁸ και δεύτερον, διότι μέσω του αιτιολογικού της απόφασης ο πτηθείς διάδικος δύναται να διαπιστώσει ότι ακούστηκε και λήφθηκαν υπόψη οι ισχυρισμοί του. Υπό αυτό το πρίσμα, η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης αποκτά σημασία κυρίως για τον πτηθέντα διάδικο, αφού δια της αιτιολογίας θα ενημερωθεί ο πτηθείς ως προς τα αν το δικαστήριο εξέτασε πλήρως την υπόθεσή του¹⁹. δύναται δε κατά τον τρόπο αυτό είτε να αποδεχτεί ψυχολογικά την απόφαση είτε να προπαρασκευάσει την προσβολή της²⁰.

Η υποχρέωση ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας της δικαστικής απόφασης είναι συυφασμένη με τον κατά το άρθρ. 93 παρ. 4 Σ. έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων, στον βαθμό που «το πρόβλημα των ορίων του ελέγχου είναι τελικά πρόβλημα αιτιολογίας των σχετικών δικαστικών αποφάσεων»²¹. Τούτο διότι μόνο δια της ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας της δικαστικής απόφασης μπορούν να σκιαγραφηθούν οι λόγοι για τους οποίους ένας νόμος κρίθηκε ως σύμφωνος ή αντίθετος στο Σύνταγμα.

Ιδιαίτερη, ως προς την αιτιολογία της δικαστικής απόφασης, είναι η σημασία της υποχρεωτικής

¹⁵ Ε. Κρουσταλάκης, *Δικαιοσύνη και Κοινωνία σε διάλογο*, 1998, σελ. 54.

¹⁶ Α. Παπαδαμάκης, *Η αιτιολογία των ποινικών αποφάσεων*, ΠοινΔικ 6/2014, σελ. 520(524).

¹⁷ Δ. Ράικος, *Η αμεροληψία κατά την απονομή της δικαιοσύνης*, ΔιΔικ 3/2014, σελ. 577(582).

¹⁸ Α. Μανιτάκης, *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, τόμ. Ι, 1994, σελ. 381.

¹⁹ Κ. Μακρίδου, *Ζητήματα τύπου και ουσίας από την αιτιολογία των δικαστικών αποφάσεων*, Αρμ 3/2023, σελ. 321(326).

²⁰ Α. Τσιρωνάς, «Άρθρο 93», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2023, σελ. 90, διαθέσιμο στο [link](#).

²¹ Ε. Βενιζέλος, *Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος*, 2022, σελ. 213.

δημοσίευσης της γνώμης της μειοψηφίας, η οποία κατοχυρώθηκε συνταγματικά το πρώτον με την παρ. 3 άρθ. 93 Σ. 1975 και δημιουργεί έναν διάλογο της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας, αναδεικνύοντας πιθανά σφάλματα της πρώτης και συμβάλλοντας στη βελτίωση της δικανικής κρίσης²².

II. ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗΣ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

Παρά το γεγονός ότι η υποχρέωση αιτιολογίας των αποφάσεων των εθνικών δικαστηρίων δεν κατοχυρώνεται ρητά στην ΕΣΔΑ, αυτή αποτελεί έκφραση της αρχής της δίκαιης δίκης κατά το άρθ. 6 της Σύμβασης²³, λόγω της στενής σύνδεσης της αρχής της αιτιολόγησης των δικαστικών αποφάσεων με το δικαίωμα ακροάσεως²⁴. Ενώ, όμως, η αρχή της δίκαιης δίκης δεν επιτρέπει τον έλεγχο της εσωτερικής ορθότητας της απόφασης του εθνικού δικαστηρίου, μέσω αυτής το ΕΔΔΑ πραγματοποιεί έναν έλεγχο αυθαιρεσίας ως προς το περιεχόμενο της κρίσης του εθνικού δικαστηρίου²⁵, χωρίς πάντως ο έλεγχος αυτός να αναφέρεται στην επάρκεια της κρίσης των εθνικών δικαστηρίων²⁶.

Όπως το ΕΔΔΑ, έτσι και το ΔΕΕ προσδίδει ευρύτατο περιεχόμενο στην αρχή της δίκαιης δίκης, από την οποία συνάγει ένα σύνολο θεμελιωδών αρχών και δικαιωμάτων. Η αρχή της αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων θεωρείται από το ΔΕΕ ως απαιτούμενη από την αρχή της δίκαιης δίκης, η οποία με τη σειρά της απορρέει από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και επιβεβαιώθηκε με το άρθ. 47 ΧΘΔ²⁷. Στη συλλογιστική και των δύο ανώτατων δικαστηρίων, η γνώση των λόγων της δικαστικής αποφάσεως συνδέεται με το δικαίωμα του διαδίκου να ασκήσει αποτελεσματικά ένδικα μέσα κατά της σε βάρος του εκδοθείσας απόφασης²⁸.

²² Για την υποχρεωτική συμπερίληψη της μειοψηφίας στις δικαστικές αποφάσεις βλ. εκτενώς Μ. Πικραμένο, *Η Λογοδοσία των Δικαστών στη Δημοκρατία*, 2022, σελ. 191 επ.(ιδίως 195).

²³ D. T. Björgvinsson, “Reflections on Legal Reasoning in the Case Law of the European Court of Human Right”, σε: M. Bencze/G. Yein Ng (eds.), *How to Measure the Quality of Judicial Reasoning*, 2018, σελ. 251(252).

²⁴ C. Grabenwarter, *European Convention on Human Rights*, 2014, σελ. 138.

²⁵ Κ. Γώγος, «Άρθρο 6 παρ. 1», σε: Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος (επιμ.), *ΕΣΔΑ – Κατ’ άρθρο ερμηνεία*, 2021, σελ. 247.

²⁶ Η. Καστανάς, «Η αιτιολόγηση των δικαστικών αποφάσεων», σε: Η. Καστανάς/Γ. Κτιστάκης (επιμ.), *Επισκόπηση της νομολογίας του ΕΔΔΑ (1997-1998)*, 2000, σελ. 84-85.

²⁷ ΔΕΕ C-619/10, *Trade Agency*, 06.12.2012, σκ. 52-53.

²⁸ D. Sayers, “Article 47(2)”, σε: S. J. Peers/ T. Hervey/J. Kenner/A. Ward (eds.), *The EU Charter of Fundamental Rights – A Commentary*, 2021, σελ. 1358(1367)· ΔΕΕ C-283/05, *ASML*, 14.12.2006, σκ. 28· ΕΔΔΑ *Hirvisaari* κατά Φιλανδίας, αρ. 49684/99, 27.09.2001, σκ. 30.

III. ΑΥΞΗΜΕΝΗ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΣΤΙΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

Η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης δεν είναι ένα «συμπαγές μέγεθος», αλλά χωρούν περαιτέρω διαβαθμίσεις στην έντασή του. Ως εκ τούτου, σε ορισμένες περιπτώσεις μπορούμε να διακρίνουμε ότι υφίσταται υποχρέωση των δικαστηρίων για μια αιτιολογία αυξημένης έντασης²⁹. Τούτο προκύπτει και από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, κατά την οποία η υποχρέωση αιτιολογίας της δικαστικής απόφασης δύναται να διαφέρει με κριτήριο τη φύση της απόφασης και τις περιστάσεις της εκάστοτε υπόθεσης³⁰.

1. Η (ΜΕΙΖΟΝΑ) ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΟΝ ΔΙΚΑΝΙΚΟ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΘΜΙΣΗΣ... ΕΩΣ ΤΗΝ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΥΠΕΡΒΑΣΗ

Η διαδικασία της στάθμισης με την οποία είναι επιφορτισμένος ο διοικητικός δικαστής συνδέεται πρωτίστως με την απαίτηση ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας και δεν θα πρέπει να περιορίζεται σε απαρίθμηση των παραγόντων που συνεκτιμήθηκαν για να καταλήξει ο δικαστής στο συγκεκριμένο αποτέλεσμα της στάθμισης³¹. Εξάλλου, η πληρότητα και ποιότητα της αιτιολογίας της δικαστικής απόφασης εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τον τρόπο που ο δικαστής τελεί τις σταθμίσεις, δηλαδή το πώς χειρίζεται την αόριστη έννοια του δημοσίου συμφέροντος και την αρχή της αναλογικότητας³². Η επίκληση του δημοσίου συμφέροντος δεν είναι επαρκώς αιτιολογημένη όταν δεν συνοδεύεται από μια μεθοδολογία, η οποία συνδυάζει την αναγωγή σε επί μέρους συνταγματικές αρχές, όσο και πραγματολογικά δεδομένα³³. Γίνεται έτσι φανερή η βαθύτερη σύνδεση και η τομή που υφίσταται μεταξύ της αιτιολογίας της δικαστικής απόφασης και της αιτιολογίας της διοικητικής πράξης, εφόσον δια του ελέγχου της αιτιολογίας της διοικητικής πράξης επιτυγχάνεται η εξέταση της αόριστης νομικής έννοιας του δημοσίου συμφέροντος που χρησιμοποίησε η Διοίκηση και του περιεχομένου που της προσέδωσε³⁴. Η απουσία ενός τέτοιου ελέγχου, δια της εξειδίκευσης της αόριστης έννοιας, θα συνιστούσε παράλειψη άσκησης του δικαιοδοτικού ρόλου του δικαστή³⁵.

²⁹ Η. Κουβαράς, *Το κανονιστικό περιεχόμενο της κατ' άρθρο 93 παρ. 3 του Συντάγματος υποχρέωσης αιτιολογίας των αποφάσεων της διοικητικής δικαιοσύνης*, ΘΠΔΔ 8-9/2021, σελ. 788(799).

³⁰ W. A. Schabas, *The European Convention on Human Rights*, 2015, σελ. 297· ΕΔΔΑ Ruiz Torija κατά Ισπανίας, αρ. 18390/91, 09.12.1994, σκ. 29.

³¹ Η. Κουβαράς, *Η «επιστημονικότητα» των μεθόδων στάθμισης στο δικαιοδοτικό έργο. Κριτική και υπεράσπιση*, ΕφημΔΔ 3/2020, σελ. 326(332).

³² Ε. Βενιζέλος, *Δικαστικός Έλεγχος*, ό.π., σελ. 41.

³³ Δ. Στράνης, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 1408/2022 (Ν 3900/2010)*, ΘΠΔΔ 1/2023, σελ. 38(42).

³⁴ Μ. Πικραμένος, *Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων*, 2012, σελ. 288.

³⁵ Σ. Κυβέλος, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ ΕΑ 328/2013 (Ασφ)*, ΘΠΔΔ 8-9/2013, σελ. 764(766).

Κατά τη διεργασία της στάθμισης, συνεπώς, ο δικαστής οφείλει να αιτιολογεί την κρίση του ελέγχοντας την υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στον λόγο δημοσίου συμφέροντος που περιορίζει τα δικαιώματα³⁶. Αυτός ο έλεγχος είναι, ιδίως, φανερός κατά τα επί μέρους στάδια ελέγχου τήρησης της αρχής της αναλογικότητας³⁷. Ο έλεγχος της υπαγωγής των λόγων δημοσίου συμφέροντος προκύπτει επίσης ως απότοκο του ότι, κατά τα γενόμενα νομολογιακώς δεκτά, οι λόγοι δημοσίου συμφέροντος για τους οποίους περιορίζεται ένα δικαίωμα θα πρέπει να εξειδικεύονται, ήτοι να προκύπτουν από την αιτιολογία της διοικητικής πράξης³⁸ ή της αιτιολογικής έκθεσης του νόμου που θεσπίζει τον επίδικο περιορισμό³⁹.

Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί, η ελλιπής τεκμηρίωση του αποτελέσματος της στάθμισης κλονίζει την πειστικότητα του αιτιολογικού της δικαστικής απόφασης⁴⁰. Σε αυτό το πλαίσιο είναι σημαντικό να παρατηρηθεί ότι στο αιτιολογικό της δικαστικής απόφασης η γενική επίκληση στο δημόσιο συμφέρον ενδέχεται να υποκαθιστά την ειδική και εμπειριστατωμένη αιτιολογία⁴¹, μετατρεπόμενο σε μια «Κολυμβήθρα του Σιλβάμ», η οποία νομιμοποιεί τις επίδικες ρυθμίσεις, χωρίς το δικαστήριο να λάβει θέση, ρητά και άμεσα, στο πραγματικό διακύβευμα της υπόθεσης⁴².

Σε ορισμένες περιπτώσεις, το δικαστήριο φαίνεται να προτάσσει την υπεροχή του δημοσίου συμφέροντος, η οποία δικαιολογεί τους επιβαλλόμενους σε ένα δικαίωμα περιορισμούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαβάθμιση του ελέγχου των περιορισμών στην επαγγελματική ελευθερία. Σε αντίθεση με τον αυστηρό έλεγχο των περιορισμών για λόγους δημοσίου συμφέροντος κατά την πρόσβαση στο επάγγελμα, ο έλεγχος είναι ηπιότερος όταν ο περιορισμός αφορά την άσκηση του επαγγέλματος⁴³. Όταν, όμως, ο έλεγχος αφορά τη συνταγματικότητα της επιβολής κυρώσεων για λόγους που συνδέονται με παράβαση της κείμενης νομοθεσίας, το

³⁶ Ι. Συμεωνίδης, *Πτυχές της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος*, ΔιΔικ 4/1990, σελ. 764(767).

³⁷ Για τον έλεγχο προσφορότητας του περιορισμού βλ. ΣτΕ Ολ. 229/2014 σκ. 11, με την οποία μεταβλήθηκε η κρίση της ΣτΕ Ολ. 3665/2005 σκ. 4.

³⁸ Ενδ. για την ανάγκη αιτιολογίας περί συνδρομής του δημοσίου συμφέροντος στις κανονιστικές και ατομικές διοικητικές πράξεις βλ. ΣτΕ 2573/2021 και ΣτΕ 571/2018 αντίστοιχα.

³⁹ ΣτΕ 959/2015 σκ. 10.

⁴⁰ Η. Κουβαράς, *Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του δικαστικού ελέγχου τήρησης της αρχής της αναλογικότητας: μεταξύ νομικής μεθόδου και αισθητηρίου του δικαστή*, ΕφημΔΔ 6/2022, σελ. 904(910).

⁴¹ Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2023, σελ. 130.

⁴² Χαρακτηριστικές οι ΣτΕ Ολ. 2046-2047/2022 με σκ. Χ. Τσιλιώτη, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.10.2023).

⁴³ Ενδ. ΣτΕ 1585/2010 σκ. 10 σε αντιπαραβολή με ΣτΕ Ολ. 1991/2005 σκ. 8.

δημόσιο συμφέρον προτάσσεται άνευ ιδιαίτερης αιτιολογίας⁴⁴. Ως σκοποί δημοσίου συμφέροντος, οι οποίοι υπερέχουν στον δικανικό συλλογισμό του δικαστηρίου δικαιολογώντας τους περιορισμούς άνευ ιδιαίτερων σταθμίσεων, τίθενται η καταστολή της φοροδιαφυγής⁴⁵, η καταπόλεψη της αδήλωτης εργασίας⁴⁶, η τουριστική ανάπτυξη της χώρας⁴⁷ και η απονομή της ιθαγένειας⁴⁸. Η ένταση, συνεπώς, του δικαστικού ελέγχου στα περιοριζόμενα δικαιώματα είναι αμέσως συναφής και ανάλογη με την ένταση της αιτιολογίας της δικαστικής απόφασης, εφόσον ο δικαστικός έλεγχος περνά, αναγκαία, μέσα από την αιτιολογία της δικαστικής απόφασης. Αντίθετα, όσο μειώνεται η ένταση του δικαστικού ελέγχου, φθίνει η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης.

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο δικαστικός αυτοπεριορισμός που επέδειξε το δικαστήριο την περίοδο της πανδημίας, ο οποίος προσιδιάζει στον οριακό έλεγχο συνταγματικότητας στην πρώτη φάση της μνημονιακής περιόδου⁴⁹. Πέραν όμως της αμφιβολίας που γεννάται σχετικά με το κατά πόσο ένας τέτοιος οριακός έλεγχος δύναται να αποτελέσει αποτελεσματική εγγύηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων⁵⁰, η αιτιολογία των δικαστικών αποφάσεων την περίοδο της οικονομικής και υγειονομικής κρίσης, κατά τις οποίες προτάχθηκε το δημόσιο συμφέρον, βάλλεται από το γεγονός ότι, ενώ εξαγγέλλεται έλεγχος αναλογικότητας των επιβαλλόμενων περιορισμών, η επιμέρους εξέταση των σταδίων ελέγχου τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, άλλοτε υπό την έκφανση της αναγκαιότητας και άλλοτε της *stricto sensu* αναλογικότητας, υποβαθμίζεται⁵¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα απομειωμένου, την περίοδο της υγειονομικής κρίσης, ελέγχου αναγκαιότητας αποτελεί η απόφαση 1681/2022 της Ολομέλειας

⁴⁴ ΣτΕ 461/2007 σκ. 8.

⁴⁵ ΣτΕ 2457/2018 σκ. 16, 21.

⁴⁶ ΣτΕ 2151/2017 σκ. 18.

⁴⁷ ΣτΕ Ολ. 1910/2001.

⁴⁸ ΣτΕ 2616/2012 σκ. 6.

⁴⁹ Βλ. Γ. Καραβοκύρη, *Πανδημία και μεθοδολογία: μια πραγματολογική ανάγνωση των συνταγματικών δικαιωμάτων*, ΕφημΔΔ 1/2021, σελ. 100(110)· για τον έλεγχο του δημοσιονομικού συμφέροντος τη μνημονιακή περίοδο βλ. επίσης *Idem*, *Το Σύνταγμα και η κρίση. Από το δίκαιο της ανάγκης στην αναγκαιότητα του δικαίου*, 2014, σελ. 88 επ· Π. Μαντζούφα, *Οικονομική κρίση και Σύνταγμα*, 2014, *passim*.

⁵⁰ Γ. Τασόπουλος, *Ο ενδιάμεσος δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας του νόμου και η υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού*, ΔτΑ 91/2022, σελ. 105(116).

⁵¹ ΣτΕ 1386/2021· ΣτΕ Ολ. 668/2012, όπου ενώ εξαγγέλθηκε, παραλείφθηκε ο έλεγχος της αναγκαιότητας της εφαρμογής του υποχρεωτικού μέτρου του διαγνωστικού ελέγχου νόσησης από κορωνοϊό σε υπαλλήλους του Δημοσίου που παρέχουν εργασία με φυσική παρουσία, και ο έλεγχος της *stricto sensu* αναλογικότητας των περικοπών των μισθών και συντάξεων αντιστοίχως.

του Συμβουλίου της Επικρατείας για την τετραήμερη απόλυτη απαγόρευση των δημόσιων υπαίθριων συναθροίσεων, όπου ανευρίσκεται η γενική και μάλλον υποθετική διατύπωση ότι τυχόν ηπιότερα μέτρα θα συνιστούσαν «(...)μέτρα γενικής εφαρμογής, τα οποία ο νομοθέτης έχει κρίνει ότι, ανάλογα με τα επιδημιολογικά δεδομένα, μπορεί να μην είναι από μόνα τους επαρκή για τον περιορισμό της διαδόσεως του ιού», καθώς και η –επίσης γενική– επίκληση του θεσπισθέντος κανονιστικού πλαισίου για την αποφυγή μετάδοσης του ιού, τα οποία δεν μπορούν όμως, ως αιτιολογικές βάσεις, να δικαιολογήσουν την αναγκαιότητα της εν λόγω απόλυτης απαγόρευσης⁵². Με αυτό τον τρόπο είναι, συνεπώς, ειδική και εμπεριστατωμένη η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης· ήτοι, όταν προβαίνει σε ευκρινή και ενδελεχή δικανικό συλλογισμό όσον αφορά την αναλογικότητα μιας ρύθμισης με την οποία περιορίζονται τα συνταγματικά δικαιώματα. Αντίθετα, η υπέρβαση ή υποβάθμιση σταδίων του ελέγχου της αναλογικότητας των περιορισμών των δικαιωμάτων, ιδίως σε περιόδους κρίσεων, εξομοιώνεται συχνά με αποδοχή της πρωτοκαθεδρίας του νομοθέτη και της κατ' εξουσιοδότηση δράσας Διοίκησης, αναδεικνύοντας τρωτά στον δικανικό συλλογισμό σημεία.

Ενώ λοιπόν οι έντονοι περιορισμοί που επιβάλλονται στα δικαιώματα ως μέτρα ανάγκης, χρήζουν αυξημένου δικαστικού ελέγχου και άρα μείζονος αιτιολογίας⁵³, η πρόταξη του δημοσίου συμφέροντος είναι συχνά συνυφασμένη με μειωμένης έντασης αιτιολογία. Τούτο διότι η αόριστη νομική έννοια του δημοσίου συμφέροντος, έννοια απογυμνωμένη από αιτιολογία, ανάγεται από τη νομολογία η ίδια σε αιτιολογία⁵⁴, ως προς τη μη αντίθεση των επιλογών της εκτελεστικής εξουσίας με τους υπερκείμενους κανόνες⁵⁵.

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ριζοσπαστική νομολογία που ανέπτυξε το ΣτΕ αναφορικά με το δικαίωμα στο περιβάλλον, η πληρέστερη συνταγματική προστασία του οποίου αποτελεί παρακολούθημα της νομολογίας⁵⁶. Η πρόκριση της προστασίας του δικαιώματος στο περιβάλλον, ως σκοπός δημοσίου συμφέροντος, ανήχθη από το ΣτΕ σε προερμηνευτική επιλογή, σχετικοποιώντας την αρχή της αναλογικότητας⁵⁷, καθώς και σε «πρωτίστης προτεραιότητας

⁵² Βλ. ΣτΕ Ολ 1681/2022 σκ. 29, 30 με σχ. Δ. Βουκελάτου, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.10.2023).

⁵³ Π. Λαζαράτος, *Δημοσιονομικό συμφέρον και δικαίο της ανάγκης*, ΘΠΔΔ 8/9-2013, σελ. 686(691).

⁵⁴ Α. Στεργίου, *Η αρχή της ισότητας στην κοινωνική ασφάλιση*, ΕΔΚΑ 3/2012, σελ. 321(352).

⁵⁵ Π. Παυλόπουλος, *Το δημόσιο δικαίο στον αστερισμό της οικονομικής κρίσης*, 2013, σελ. 245.

⁵⁶ Ε. Βενιζέλος, *Το αναθεωρητικό κεκτημένο*, 2002, σελ. 189.

⁵⁷ Α. Παπακωνσταντίνου, *Δικαστικός Ακτιβισμός και Σύνταγμα*, ΠερΔικ 2/2006, σελ. 222(227)· βλ. και ΣτΕ Ολ. 2855/2003.

δικαιϊκό στόχο» σε σημείο που υπερβαίνει, μάλιστα, το γράμμα της διάταξης του άρθ. 24 Σ.⁵⁸. Και ενώ το ΣτΕ δεν προτάσσει ρητώς την προστασία του περιβάλλοντος, στο αιτιολογικό των αποφάσεών του υπολανθάνει η μονομερής πρόκριση του δημοσίου συμφέροντος της προστασίας του περιβάλλοντος σε βάρος άλλων δικαιϊκών αρχών⁵⁹.

Δεν θα πρέπει, πάντως, να παραβλέψουμε ότι το ΣτΕ αντιμετώπισε⁶⁰ πρόσφατα το δικαίωμα στο περιβάλλον ως ατομικό δικαίωμα, το οποίο είναι δεκτικό περιορισμών⁶¹, υιοθετώντας στο αιτιολογικό της μια περισσότερο σταθμιστική και λιγότερο ακτιβιστική υπέρ του περιβάλλοντος οπτική. Το δικαστήριο λαμβάνει υπόψη και άλλες εκφάνσεις του δημοσίου συμφέροντος, ιδίως αναφορικά με την πραγματοποίηση ορισμένων στρατηγικών επενδύσεων⁶², εφόσον οι συνέπειες του έργου δεν παραβιάζουν την ακεραιότητα μιας προστατευόμενης περιοχής σύμφωνα με το ενωσιακό κανονιστικό πλαίσιο προστασίας του περιβάλλοντος⁶³. Ενώ μάλιστα στη μείζονα πρόταση του συλλογισμού του προεξαγγέλει έλεγχο αναγκαιότητας της επέμβασης στην προστατευόμενη έκταση, η αιτιολογία των αποφάσεων επικεντρώνεται στις μικρής κλίμακας επιπτώσεις από τη λειτουργία των συγκεκριμένων έργων στην προστατευόμενη περιοχή⁶⁴, ελέγχοντας με μια μάλλον αυτοπεριοριστική τάση την αναγκαιότητα της επίμαχης επέμβασης.

Μεθοδολογία στάθμισης υιοθέτησε το δικαστήριο αναλόγως στην πρόσφατη νομολογία του όπου, ερμηνεύοντας δυναμικά το άρθ. 117 παρ. 3 Σ., το οποίο με αδιάστικτη διατύπωση απαγορεύει τη διάθεση δασικής έκτασης η οποία μετά την καταστροφή της κηρύσσεται υποχρεωτικά αναδασωτέα⁶⁵. Ειδικότερα, το δικαστήριο αντιμετώπισε την επείγουσα ανάγκη υποδοχής, ταυτοποίησης και προσωρινής στέγασης και φιλοξενίας αλλοδαπών, που εισέρχονται στη χώρα χωρίς τις νόμιμες διατυπώσεις⁶⁶, καθώς και την εγκατάσταση έργων ηλεκτροπαραγωγής⁶⁷, ως επιτακτικούς

⁵⁸ Ι. Καράκωστας, «Η προστασία του περιβάλλοντος αδιαπραγμάτετο νομικό και κοινωνικό κεκτημένο», σε: Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου/Α. Μπρεδήμας/Λ. Σισιλιάνος (επιμ.), *Η προστασία του περιβάλλοντος στο δίκαιο και στην πράξη*, 2008, σελ. 37.

⁵⁹ Χαρακτηριστικά η ΣτΕ 2319/2002.

⁶⁰ ΣτΕ Ολ. 666-667/2021.

⁶¹ Κ. Μενουδάκος, «Η συνταγματική προστασία των δασικών οικοσυστημάτων και η εφαρμογή της από το νομοθέτη και το δικαστή», σε: *Το βιώσιμο Κράτος*, 2022, σελ. 321(327).

⁶² Αναλυτικώς βλ. Γ. Γιαννακούρου, «Οι στρατηγικές επενδύσεις ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας», σε: *Σύ και δικαστής άριστος*, 2022, σελ. 271 επ.

⁶³ ΣτΕ 2242/2020· ΣτΕ Ολ. 1705/2017.

⁶⁴ ΣτΕ 1973/2017, ΣτΕ 3164/2015.

⁶⁵ Βλ. συναφώς Σ. Βλαχόπουλο, *Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος*, 2014, *passim*.

⁶⁶ ΣτΕ Ολ. 1532/2023 σκ. 6, 9.

λόγους δημοσίου συμφέροντος ανακατασκευάζοντας ερμηνευτικά το γράμμα του άρθ. 117 παρ. 3 Σ. με αποτέλεσμα να αίρεται κατ' ουσίαν ο απόλυτος χαρακτήρας της συνταγματικής απαγόρευσης, κατόπιν στάθμισης και συνεκτίμησης των ετερόκλητων σκοπών δημοσίου συμφέροντος.

Είναι άλλωστε, πλέον, κοινώς παραδεδεγμένο ότι ο δικαστής δεν είναι απλός «υπηρέτης του νόμου», «*nina vox legis*», τον οποίο εφαρμόζει μηχανικά⁶⁸, αλλά ασκεί επιπλέον δικαιοπλαστική λειτουργία δια της ερμηνείας του δικαίου, σχεδόν «ξαναγράφοντας» σε ορισμένες περιπτώσεις το δίκαιο δια της ερμηνευτικής του προσέγγισης⁶⁹. Αυτός ο δικαιοπλαστικός ρόλος του δικαστή υποδεικνύει τη διαχρονικότητα της άποψης του Dworkin, ότι οι δικαστές «*αναμφίβολα δημιουργούν νέο δίκαιο, κάθε φορά που αποφασίζουν σε μια σημαντική υπόθεση*»⁷⁰.

Η υπέρβαση του γράμματος του νόμου απαιτεί αυξημένη αιτιολόγηση της ερμηνευτικής κρίσης του δικαστή. Η άσκηση, όμως, δικαιοπλαστικής εξουσίας από τον διοικητικό δικαστή, η οποία ενίοτε λαμβάνει χώρα μέσω μιας σύμφωνης με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ ερμηνεία, δεν θα πρέπει να φτάνει στο σημείο μιας *contra legem* ερμηνείας⁷¹, δια της «*προκρούστειας ανακατασκευής*» της ερμηνευόμενης διάταξης⁷². Πολλώ δε μάλλον η ερμηνευτική αυτή ανακατασκευή είναι αμφίβολης ορθότητας όταν οδηγεί σε απόκλιση από το γράμμα του Συντάγματος⁷³.

2. Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΜΕΤΑΣΤΡΟΦΗ –ΙΔΙΩΣ Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΥΠΕΡΕΘΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΟΔΟΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΟΥ ΣΤΕ

Κατά την απονομή δικαιοσύνης ο σεβασμός της νομολογίας συνδιαγράφει τα όρια της εξουσίας του δικαστή για την επίλυση της ενώπιόν του διαφοράς⁷⁴. Η μεταστροφή, ωστόσο, της νομολογίας

⁶⁷ ΣτΕ Ολ. 2499/2012 σκ. 14.

⁶⁸ Ν. Μπουρόπουλος, *Η έννοια της δικαιοδοτικής λειτουργίας*, 1951, σελ. 16-17.

⁶⁹ Ε. Πρεβεδούρου, *Οι μεταστροφές της νομολογίας – Κοινή προοπτική εθνικού και υπερεθνικού δικαστή (Μέρος Πρώτο)*, ΘΠΔΔ 2/2023, σελ. 121(125).

⁷⁰ R. Dworkin, *Law's Empire*, 1986, σελ. 6.

⁷¹ Ε. Πρεβεδούρου, ΣτΕ 625/2022: η κατάργηση της δίκης στις διαφορές ουσίας, ο δικαιοπλαστικός ρόλος του δικαστή ή «*le juge n'est pas législateur*», ΘΠΔΔ 5/2022, σελ. 534(540).

⁷² Κ. Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, ό.π., σελ. 192.

⁷³ Ορθώς, κατά τη γνώμη μας, η μειοψηφία στη ΣτΕ Ολ. 1532/2023 σκ. 6.

⁷⁴ Ι. Σαρμάς, *Όρια και περιθώρια στην εξουσία του δικαστή να απονέμει δικαιοσύνη*, [e-Πολιτεία 3/2022](#), σελ. 326(328) (τελευταία πρόσβαση 17.10.2023).

αποτελεί στοιχείο σύμφυτο με το δικαιοδοτικό έργο καθώς και μέσο εξέλιξης της νομολογίας⁷⁵. Παρά το ότι δεν υφίσταται δικαίωμα σε πάγια νομολογία⁷⁶, η αρχή της ασφάλειας του δικαίου θέτει ορισμένα όρια στις μεταβολές της νομολογίας⁷⁷. Σύμφωνα και με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, η μεταστροφή της νομολογίας δεν παραβιάζει την αρχή της ασφάλειας του δικαίου, εκτός αν αυτή είναι αυθαίρετη ή στερείται προδήλως αιτιολογίας⁷⁸. Όπως, μάλιστα, έχει νομολογηθεί από το ΕΔΔΑ, η ύπαρξη πάγιας νομολογίας των εθνικών δικαστηρίων επιβάλλει την υποχρέωση για μια ουσιαστικότερη αιτιολόγηση της απόκλισης, σε περίπτωση απουσίας της οποίας υφίσταται παραβίαση του δικαιώματος για δίκαιη δίκη⁷⁹. Την προσέγγιση αυτή φαίνεται να ακολουθεί και το Supreme Court, σύμφωνα με τη νομολογία του οποίου η ανατροπή νομολογιακού προηγούμενου πρέπει να βασίζεται σε ειδική αιτιολογία (special justification) ή σε σοβαρούς λόγους (strong grounds)⁸⁰. Η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης αναδεικνύεται, συνεπώς, ως στοιχείο συμπληρωματικό της νομολογιακής μεταστροφής⁸¹.

Συναφώς παρατηρείται ότι όταν ο δικαστής της ουσίας διαφωνεί ως προς τα νομολογηθέντα, υποχρεούται να τεκμηριώσει την απόκλιση της κρίσης του από τη διαμορφωθείσα νομολογία ανωτέρων βαθμίδων⁸². Εξάλλου, η αξίωση να μνημονεύονται στην απόφαση τόσο τα αντίθετα νομολογιακά προηγούμενα –ειδικά εφόσον προέρχονται από το ΔΕΕ, το ΕΔΔΑ ή ανώτατα εθνικά δικαστήρια– όσο και οι λόγοι που αυτά δεν ακολουθούνται στη συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί ευχερώς να βρει έρεισμα στη συνταγματική υποχρέωση ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων. Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι το ιεραρχικά δομημένο σύστημα της διοικητικής δικαιοσύνης δεν αποκλείει την εκφορά αντίθετης νομολογίας από τα κατώτερα δικαστήρια⁸³, είναι διαφορετικό το ζήτημα και εκφεύγει της παρούσας μελέτης το αν

⁷⁵ ΣτΕ 802/2021 σκ. 9· ΕΔΔΑ *Balikliçeşme Beldesi Tarım Kalkınma Kooperatifi* και λοιποί κατά Τουρκίας, αρ. 3573/05 (και 12 ακόμη), 28.02.2011, σκ. 28.

⁷⁶ ΕΔΔΑ *Unédic* κατά Γαλλίας, αρ. 20153/04, 18.12.2008, § 74.

⁷⁷ Σ. Βλαχόπουλος, *Οι συνταγματικές διαστάσεις της μεταβολής της νομολογίας*, 2019, σελ. 29 επ.

⁷⁸ ΕΔΔΑ *Juresa* κατά Κροατίας, αρ. 24079/11, 22.05.2018, σκ. 44.

⁷⁹ ΕΔΔΑ *Atanasovski* κατά ΠΓΔΜ, αρ. 36815/03, 14.04.2010, σκ. 38.

⁸⁰ Ε. Πρεβεδούρου, *Οι μεταστροφές της νομολογίας – Κοινή προοπτική εθνικού και υπερεθνικού δικαστή; (Μέρος Δεύτερο)*, ΘΠΔΔ 3/2023, σελ. 260(263).

⁸¹ Ζ. Λαδά, *Η πιλοτική δίκη του άρθρου 1 του Ν. 3900/2010*, 2017, σελ. 17.

⁸² Κ. Γώγος, «Άρθρο 87», σε: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα*, ό.π., σελ. 13.

⁸³ Ε. Πρεβεδούρου, *Η σχέση των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων και του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΔιΔικ 4/2022, σελ. 547 επ. (ιδίως 550-552), όπου και παραπομπή σε ΔΠρθοσ 3037/2018, η οποία απέκλινε από τη ΣτΕ

μια τέτοια αντίθετη κρίση παρίσταται «βιώσιμη» μέσα από την οδό των ενδίκων μέσων.

Επιπλέον, οι εξελίξεις στη νομολογία του ΕΔΔΑ και του ΔΕΕ διαδραματίζουν συχνά μείζονα ρόλο και αποτελούν, θα λέγαμε, τον κορμό της αιτιολογίας της δικαστικής απόφασης, η οποία οδηγεί στη μεταβολή των έως τότε νομολογηθέντων, ερμηνεύοντας κατά τρόπο διαφορετικό τους οικείους κανόνες δικαίου⁸⁴. Και τούτο διότι αφενός μεν το ΕΔΔΑ, οι αποφάσεις του οποίου παράγουν ερμηνευτικό δεδικασμένο⁸⁵, αποτελεί τον αυθεντικό ερμηνευτή των κανόνων δικαίου που περιέχονται στη Σύμβαση (άρθ. 32 παρ. 1 ΕΣΔΑ), αφετέρου δε ο ενωσιακός δικαστής σαφώς επέχει ρόλο φυσικού δικαστή στις περιπτώσεις κατά τις οποίες τίθεται ζήτημα συμβατότητας με το δίκαιο της Ένωσης. Περαιτέρω, η συμμόρφωση με τις αποφάσεις του ΔΕΕ καθίσταται αναγκαία, αφού σε αντίθετη περίπτωση τίθεται εν αμφιβόλω η πρακτική αποτελεσματικότητα (*effet utile*) του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁸⁶ την οποία υποχρεούνται να εξασφαλίζουν όλα τα κρατικά όργανα στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους⁸⁷. Η αντίθετη προς το ενωσιακό δίκαιο νομολογιακή ερμηνεία του εθνικού δικαίου θα συνιστούσε, άλλωστε, παραβίασή του⁸⁸. Ιδιαίτερα καταλυτική στην αιτιολογία της δικαστικής απόφασης είναι η απόφαση του ΔΕΕ που εκδίδεται κατόπιν προδικαστικής παραπομπής, κατά το άρθρ. 267 ΣΛΕΕ, η οποία δημιουργεί έναν γόνιμο διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστηρίου και ΔΕΕ⁸⁹.

Στην υπόθεση, για παράδειγμα, του βασικού μετόχου, με την οποία κρίθηκε αντίθετο με το Σύνταγμα όλο το πλέγμα των διατάξεων του ν. 3021/2002, η μεταβολή της ερμηνείας του άρθρ. 14 παρ. 1 Σ. συνδέεται με τις απαντήσεις του ΔΕΕ επί των τιθέμενων προδικαστικών ερωτημάτων⁹⁰. Ομοίως, στην απόφαση του ΣτΕ με την οποία κρίθηκε η συνταγματικότητα των συμφώνων συμβίωσης και για τα ομόφυλα ζευγάρια, εμφανής είναι η επίδραση της κρίσης του ΕΔΔΑ, σύμφωνα με την οποία η μη πρόβλεψη των σχετικών συμφώνων και για ομόφυλα ζευγάρια

Ολ. 2287/2015 ως προς τις συνέπειες της διαγνωσθείσας αντισυνταγματικότητας των περικοπών των αναδρομικών συντάξεων για το μέλλον και τελικώς εξαφανίστηκε κατόπιν άσκησης εφέσεως με την ΔΕφθεσ 2234/2019.

⁸⁴ Σ. Βλαχόπουλος, *Οι συνταγματικές διαστάσεις της μεταβολής της νομολογίας*, ό.π., σελ. 23 επ.

⁸⁵ C. Γιαννοπούλου, *The Reception by Domestic Courts of the Res Interpretata Effect of Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, *Human Rights Law Review* 3/2019, σελ. 537 επ.

⁸⁶ J. Blockx, *Effet utile reasoning by the court of justice of the European Union is mostly indirect: evidence and consequences*, *European Journal of Legal Studies* 1/2022, σελ. 141(150).

⁸⁷ ΔΕΚ C-453/2000, *Kühne @ Heitz*, 13.01.2004 σκ. 20.

⁸⁸ Β. Σκουρής, «Ποιες συνέπειες επιφέρει η παράβαση της υποχρέωσης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου από τα εθνικά ανώτατα δικαστήρια;», σε: *Idem*, *Τόμος Τιμητικός του Συμβουλίου της Επικρατείας*, 2004, σελ. 1341(1348).

⁸⁹ *Idem*, «Άρθρο 267», σε: Β. Σκουρής (επιμ.), *Συνθήκη της Λισσαβώνας – Ερμηνεία κατ' άρθρον*, 2020, σελ. 1756 επ.

⁹⁰ ΣτΕ Ολ. 3471/2011 σκ. 11, 14, με παραπομπή σε ΔΕΚ C-213/07, *Μηχανική Α.Ε.*, 16.12.2008.

συνιστά παραβίαση των άρθ. 8 και 14 της ΕΣΔΑ⁹¹. Ο τυπικός νομοθέτης, μετά την καταδίκη της Ελλάδας, είχε ήδη «αναγκαστεί» να προβεί στη θέσπιση συμφώνων συμβίωση και για τα ομόφυλα ζευγάρια. Το πλαίσιο, όμως, που χάραξε το ΕΔΔΑ με την απόφασή του δεν θα μπορούσε παρά να λειτουργήσει καθοδηγητικά για το ΣτΕ, ενόψει και του ερμηνευτικού δεδικασμένου της απόφασης του ΕΔΔΑ⁹².

Ως προς τη χρόνια διχογνωμία σχετικά με το αν το δικαίωμα στην ιδιοκτησία περιλαμβάνει και τα ενοχικά δικαιώματα, η επίδραση στη νομολογία του άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ υπήρξε αποφασιστική⁹³. Αρχικώς, η εγχώρια νομολογία ερμήνευε στενά την κατά το άρθ. 17 Σ. έννοια της ιδιοκτησίας, γεγονός το οποίο επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο προσέγγιζε το άρθ. 1 ΠΠΠ ΕΣΔΑ παρά, μάλιστα, την αντίθετη νομολογία του ΕΔΔΑ. Το ΣτΕ φαίνεται, μετά την ήδη διαμορφωθείσα νομολογία του Αρείου Πάγου⁹⁴, να εγκαταλείπει σταδιακά την πάγια –και κατά γενική ομολογία αναχρονιστική– νομολογία του ως προς τον πραγματοπαγή χαρακτήρα του δικαιώματος στην ιδιοκτησία⁹⁵, υιοθετώντας εν πολλοίς τις θέσεις του ΕΔΔΑ⁹⁶, το οποίο αναγνωρίζει την έννοια της περιουσίας ως αυτόνομη έννοια⁹⁷. Η δημιουργική αξιοποίηση στην αιτιολογία της απόφασης της νομολογίας του ΕΔΔΑ, αντί της απλής επίκλησης των διατάξεων της ΕΣΔΑ, συμβάλλει στον εμπλουτισμό της προστασίας των δικαιωμάτων⁹⁸.

Δεν θα πρέπει να λησμονούμε, άλλωστε, ότι η σύμπλευση της εθνικής νομολογίας με αυτή των υπερεθνικών δικαιοδοτικών οργάνων καθίσταται επιτακτική στα πλαίσια του επαυξημένου Συντάγματος⁹⁹. Συνεπεία δε αυτού του «εξευρωπαϊσμού» του εθνικού δικαίου¹⁰⁰ αποτελεί η «ώσμωση» πολλαπλών εννόμων τάξεων¹⁰¹. Ήδη, άλλωστε, και κατά μεταβολή μάλιστα της αρχικής

⁹¹ ΕΔΔΑ Βαλλιανάτος κ.α. κατά Ελλάδα, αρ. 29381/09 και 32684/09, 07.09.2013.

⁹² ΣτΕ 2003/2018 σκ. 7, 13, όπου και εκτενής παραπομπή στις σκέψεις του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Βαλλιανάτος κατά Ελλάδος.

⁹³ Γ. Σταυρόπουλος, *Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην ελληνική έννομη τάξη*, ΘΠΔΔ 10/2017, σελ. 929(933).

⁹⁴ ΑΠ 541/2011, ΑΠ Ολ. 6/2007 κ.ά.

⁹⁵ Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Γενική Θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων*, 2018, σελ. 620 επ.· ενδ. ΣτΕ 728/2010 σκ. 3.

⁹⁶ ΣτΕ Ολ. 2401-2402/2014.

⁹⁷ D. Harris/M. O'Boyle/C. Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights*, 2008, σελ. 658.

⁹⁸ Τ. Ζολώτας, *Η ΕΣΔΑ και ο εθνικός δικαστής*, ΕΕυρΔ 3/2022, σελ. 305(308).

⁹⁹ E. Venizelos, *From the Relativization of the Constitution to the Augmented Constitution*, *European Review of Public Law* 3/2020, σελ. 973 επ.

¹⁰⁰ Κ. Γιαννακόπουλος, *Ο νεοφεουδαρχικός συνταγματισμός*, 2022, σελ. 183.

¹⁰¹ Idem, *Τα δικαιώματα στο έλεος του διαλόγου των δικαστών*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.10.2023).

νομολογίας του, γίνεται δεκτό και από το ΣτΕ ότι η αντίθεση στη νομολογία, ως στοιχείο του άρθ. 12 ν. 3900/2010, μπορεί να προέρχεται και από εξελίξεις στη νομολογία του ΕΔΔΑ, εφόσον σε αυτή υπάρχει αρκούντως σαφής, ορισμένη ερμηνευτική του κρίση όσον αφορά διάταξη της ΕΣΔΑ ή προσαρτημένου σε αυτήν Πρωτοκόλλου¹⁰².

3. (ΜΕΙΖΟΝΑ;) ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΕΠΙ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΟΥΣΙΑΣ

Στο δικονομικό μας σύστημα η διάκριση των διοικητικών διαφορών σε ακυρωτικές διαφορές και διαφορές ουσίας γίνεται με βάση τον τύπο του δικαστικού ελέγχου¹⁰³. Στην πραγματικότητα, η διαφοροποίηση δεν σχετίζεται με το περιεχόμενο της διαφοράς· «ακυρωτική διαφορά» και «διαφορά ουσίας» είναι αυτή που υπόκειται σε ακυρωτικό ή ουσιαστικό έλεγχο αντίστοιχα¹⁰⁴. Όταν ο διοικητικός δικαστής εκδικάζει διαφορά ουσίας, έχει την εξουσία να μεταρρυθμίζει έννομες σχέσεις, δια της τροποποίησης προστίμων, πειθαρχικών ποινών, κοινωνικο-ασφαλιστικών παροχών αλλά και πράξεων διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης¹⁰⁵.

Κριτική έχει ασκηθεί αναφορικά με τον λόγο ύπαρξης της διάκρισης των διοικητικών διαφορών σε ακυρωτικές και ουσίας¹⁰⁶. Η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων δεν διαφοροποιείται, ασφαλώς, ανάλογα με τη μορφή του δικαστικού ελέγχου. Ο διαφορετικός, όμως, έλεγχος του δικαστή ανάλογα με τη νομοθετική τυποποίηση της διαφοράς, η οποία είναι άλλωστε που καθορίζει τον τύπο του δικαστικού ελέγχου¹⁰⁷, δεν αφήνει ανεπηρέαστη την –εν τοις πράγμασι– αυξημένη ανάγκη για αιτιολογία της δικαστικής απόφασης.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ελέγχου πράξεων διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης με τις οποίες επιβάλλονται κυρώσεις. Ο δικαστικός έλεγχος της διακριτικής ευχέρειας είναι βέβαια έλεγχος νομιμότητας και όχι σκοπιμότητας των επιλογών της Διοίκησης¹⁰⁸. Καθώς, άλλωστε, διακριτική ευχέρεια δύο βαθμών δεν υφίσταται, ο έλεγχος που ασκεί ο ακυρωτικός δικαστής

¹⁰² ΣτΕ 1728-1730/2018 σκ. 4.

¹⁰³ Γ. Πινακίδης, *Η συνταγματική οργάνωση της Διοικητικής Δικαιοδοσίας*, 2020, σελ. 59 επ.

¹⁰⁴ Π. Δαγτόγλου, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, 2014, σελ. 116-117.

¹⁰⁵ Π. Λαζαράτος, *Η δυνατότητα τροποποιήσεως της προσβαλλόμενης διοικητικής πράξεως ως στοιχείο χαρακτηρισμού διοικητικής διαφοράς ως διαφοράς ουσίας*, Διδικ 3/1996, σελ. 597(602).

¹⁰⁶ Κ. Γώγος, *Σκέψεις για την αναθεώρηση του συνταγματικού πλαισίου της διοικητικής δικονομίας*, Ενώπιον 70/2013, σελ. 6(7).

¹⁰⁷ Σ. Κουτνατζής, *Η συνταγματοποίηση του δικονομικού δικαίου*, 2021, σελ. 99.

¹⁰⁸ Χ. Χρυσανθάκης, *Εισηγήσεις Διοικητικού Δικονομικού Δικαίου*, 2021, σελ. 129.

δεν μπορεί παρά να είναι έλεγχος ορίων¹⁰⁹. Όταν, όμως, η διαφορά τυποποιείται ως διαφορά ουσίας, ο δικαστής μπορεί να υποκαταστήσει τη Διοίκηση και εντός του πλαισίου των νομίμων λύσεων, επιλέγοντας μια άλλη νόμιμη λύση, λόγω των διαφορετικών εξουσιών του¹¹⁰. Εξάλλου, ο έλεγχος της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας επί των πράξεων διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης δέον όπως συνοδεύεται από αυστηρότερο δικαστικό έλεγχο σε σχέση με τη νομοθετική σκοπιμότητα¹¹¹. Εντονότερη καθίσταται, μάλιστα, η ανάγκη αιτιολόγησης της δικαστικής κρίσης στην περίπτωση κατά την οποία ο δικαστής της ουσίας είναι αρμόδιος να καθορίσει το προσήκον μέτρο διοικητικής κύρωσης για την οποία δεν καθορίζονται κριτήρια εκ του νόμου¹¹². Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι η μείζονα εξουσία του δικαστή της ουσίας συμπληρώνεται από μια μείζονα ανάγκη αιτιολογίας.

Αυτή η μείζονα ανάγκη αιτιολογίας γίνεται, ιδίως, φανερή στην περίπτωση των φορολογικών και τελωνειακών διαφορών, για τις οποίες ορίζεται ότι σε περίπτωση της παρά τον νόμο μη άσκησης της εξουσίας επιμέτρησης της Διοίκησης ή πλημμελούς άσκησης της, το δικαστήριο ασκεί το ίδιο τη διακριτική ευχέρεια που διαθέτει η Διοίκηση επιβάλλοντας την προσήκουσα κύρωση και μεταρρυθμίζοντας την πράξη. Σε αυτές τις περιπτώσεις υφίσταται μια το πρώτον κρίση του δικαστή της ουσίας, επί θέματος για το οποίο δεν έχει αποφανθεί η Διοίκηση¹¹³. Το αντιστάθμισμα αυτής της το πρώτον κρίσης δεν μπορεί να είναι άλλο από την ειδική και εμπειριστατωμένη αιτιολογία της δικαστικής απόφασης.

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα μείζονος αιτιολογίας στις διαφορές ουσίας αποτελεί η περίπτωση που καταλείπεται στον δικαστή της ουσίας έδαφος ασφαλιστικής κρίσης όταν δικάζει προσφυγή ασφαλισμένου κατά πράξης ασφαλιστικού οργάνου. Πρόκειται εδώ για εν τοις πράγμασι υποκατάσταση του διοικητικού οργάνου, το οποίο απέτυχε να αποφανθεί αιτιολογημένα,

¹⁰⁹ Β. Καράκωστας, *Η Αίτηση Ακυρώσεως*, 2018, σελ. 271.

¹¹⁰ Π. Λαζαράτος, *Αναλογικότητα, Δικαστικός Έλεγχος και Σκεπτικισμός*, ΘΠΔΔ 8-9/2011, σελ. 769(779).

¹¹¹ Κ. Γώγος, *Πτυχές του ελέγχου αναλογικότητας στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, ΔτΑ ΤΕΣ ΙΙΙ/2005, *Κράτος δικαίου και αρχή της αναλογικότητας*, σελ. 299(315).

¹¹² ΣτΕ 1970/2019 σκ. 7· ΣτΕ 900/2018 σκ. 9.

¹¹³ Άρθ. 79 παρ. 5γ ΚΔΔ μετά την παρ. 1 άρθ. 20 ν. 3900/2010· για την έντονη κριτική που έχει δεχτεί η συγκεκριμένη ρύθμιση από τη θεωρία βλ. Μ.-Χ. Βλάχου-Βλαχοπούλου, *Μια αποτίμηση της ειδικής δικονομικής μεταχείρισης των φορολογικών και τελωνειακών διαφορών κατά το άρθ. 79 παρ. 5 ΚΔΔ: Πρότυπο προς μίμηση ή παράδειγμα προς αποφυγή*·, ΘΠΔΔ 3/2022, σελ. 259(275).

μετά την έκδοση προδικαστικής απόφασης, για το ποσοστό αναπηρίας του ασφαλισμένου¹¹⁴. Τούτο αποσκοπεί, βέβαια, στο να αποφευχθεί μια παλινωδία έκδοσης προδικαστικών αποφάσεων που αδικαιολόγητα εκτελούνται πλημμελώς από τις υγειονομικές επιτροπές¹¹⁵. Κατά πάγια νομολογία, στην περίπτωση αυτή το δικαστήριο αποκτά την εξουσία είτε να αναπέμψει εκ νέου στη Διοίκηση, ώστε να αιτιολογήσει νομίμως την κρίση της, είτε να αποφανθεί ως προς το τεχνικής φύσεως ζήτημα του ποσοστού αναπηρίας του ασφαλισμένου¹¹⁶, οφείλει όμως να πράξει τούτο επαρκώς αιτιολογημένα, άλλως, κρίνεται ότι η δικαστική απόφαση πάσχει ως προς την αιτιολογία της¹¹⁷.

Η ως άνω αυξημένη υποχρέωση των δικαστηρίων της ουσίας προς αιτιολογία στην περίπτωση της υποκατάστασης μπορεί να συσχετιστεί, στο πεδίο των ακυρωτικών διαφορών, με την ειδική περίπτωση των υπαλληλικών διαφορών, όπου η αδυναμία της Διοίκησης να αιτιολογήσει για τρίτη φορά, μετά από δύο ακυρώσεις για τον λόγο της πλημμελούς αιτιολογίας, νομίμως την κρίση της¹¹⁸, ή για δεύτερη φορά στην περίπτωση των Προϊσταμένων Γενικής Διεύθυνσης¹¹⁹, έχει ως συνέπεια της ακύρωση της επαχθούς για τον διοικούμενο πράξης, λόγω κακής χρήσης της διακριτικής ευχέρειας της Διοίκησης¹²⁰. Κατά συνέπεια, η Διοίκηση υποχρεούται πλέον να εκδώσει θετική πράξη για τον διοικούμενο, ώστε το ακυρωτικό αποτέλεσμα να μετουσιωθεί σε «νομική και υλική πραγματικότητα»¹²¹. Εφόσον η κρίση περί μη νόμιμης αιτιολογίας, εξομοιώνεται με υποκατάσταση της Διοίκησης, υφίσταται εδώ μια επιπλέον ανάγκη αιτιολογίας ως προς την κρίση του Δικαστηρίου σχετικά με την εκ νέου έκδοση μη αιτιολογημένης απόφασης.

4. ΑΝΑΓΚΗ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟ ΤΟΥ ΑΝΑΔΡΟΜΙΚΟΥ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΚΥΡΩΣΗΣ

Το αναδρομικό αποτέλεσμα της ακυρωτικής απόφασης αποτελεί, παραδοσιακά, ίδιον του ακυ-

¹¹⁴ Η. Κουβαράς, *Η απαγόρευση υποκατάστασης του δικαστή στο έργο της διοίκησης ως είδωλο της διοικητικής δικαιοσύνης*, ΕΔΔΔΔ 3/2015, σελ. 657(676, 679).

¹¹⁵ Χ. Πόνη, *Η προβληματική της αντιμετώπισης των ελλιπώς αιτιολογημένων γνωματεύσεων των Υγειονομικών Επιτροπών του ΟΑΕΕ*, ΔτΚΑ 1/2021, σελ. 49(53).

¹¹⁶ Ενδ. ΣτΕ 3820/2015.

¹¹⁷ ΣτΕ 2193/2018 σκ. 8, ΣτΕ 38/2018 σκ. 13.

¹¹⁸ ΣτΕ 858/2011 σκ. 9-10, ΣτΕ 220/2009 σκ. 7.

¹¹⁹ ΣτΕ 1070/2008.

¹²⁰ Σ. Καλογήρου, *Η συμμόρφωση της Διοίκησης στις ακυρωτικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας και των Διοικητικών Δικαστηρίων*, 2015, σελ. 143.

¹²¹ Η. Κουβαράς, *Η Διοικητική Δικαιοσύνη ως δικαιοτελεστική λειτουργία*, 2015, σελ. 481.

ρωτικού ελέγχου¹²². Περαιτέρω, δε, συνιστά εγγύηση του κράτους δικαίου, δεδομένου ότι εξασφαλίζει την αποκατάσταση του διοικουμένου από την παράνομη δράση της Διοίκησης¹²³. Η αναδρομική ενέργεια της ακυρωτικής απόφασης επιβάλλεται, συνεπώς, από την αρχή της νομιμότητας, αντισταθμίζοντας τα αποτελέσματα που επιφέρει για τον διοικούμενο το τεκμήριο νομιμότητας των διοικητικών πράξεων¹²⁴. Εξαίρεση στην ανωτέρω θεμελιώδη αρχή του ακυρωτικού ελέγχου αποτελεί η διάταξη του άρθ. 50 παρ. 3β π.δ. 18/1989, αναφορικά με τον περιορισμό των αναδρομικών αποτελεσμάτων της ακύρωσης η οποία εντάσσεται μέσα στο πνεύμα της ενίσχυσης των εξουσιών του ακυρωτικού δικαστή¹²⁵.

Η γενικότερη προβληματική περί της εκτίμησης από τον δικαστή των πραγματικών συνεπειών της απόφασής του¹²⁶ τυποποιείται πλέον και νομοθετικά στο άρθ. 50 παρ. 3β π.δ. 18/1989, δίνοντας «χώρο» στον δικαστή να καθορίσει, πιο ευέλικτα, τον χρόνο από τον οποίο θα ισχύσει το ακυρωτικό αποτέλεσμα, αμβλύνοντας τις επιπλοκές που μπορεί να ανακύψουν από ένα πλήρως αναδρομικό ακυρωτικό αποτέλεσμα¹²⁷. Κατά την εφαρμογή της διάταξης αυτής, ο δικαστής καλείται να σταθμίσει τις πραγματικές καταστάσεις που διαμορφώθηκαν κατά τον χρόνο εφαρμογής της διάταξης, το έννομο συμφέρον των αιτούντων και το δημόσιο συμφέρον. Από την αιτιολογία της δικαστικής απόφασης, στην οποία εξωτερικεύονται τα κριτήρια της στάθμισης τα οποία αξιοποίησε ο δικαστής, αποκαλύπτεται αν το δικαστήριο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του «όχι μόνον ως προστάτη της νομιμότητας, αλλά και του κρατικού ταμείου»¹²⁸. Δεν είναι, άλλωστε τυχαίο, ότι το δημοσιονομικό συμφέρον έχει καταστεί ο συνηθέστερος λόγος του περιορισμού του αναδρομικού αποτελέσματος της ακύρωσης¹²⁹.

Η επιχειρηματολογία που συναντάται στο σκεπτικό των αποφάσεων του ΣτΕ ως προς την

¹²² Ε. Πρεβεδούρου, *Νομοθετικές πρωτοβουλίες και εξελίξεις στον περιορισμό των αναδρομικών αποτελεσμάτων ακυρωτικής δικαστικής απόφασης*, ΘΠΔΔ 6/2014, σελ. 570(571).

¹²³ Σ. Καλογήρου, *Η αρχή του αναδρομικού αποτελέσματος της ακυρωτικής απόφασης. Εξελίξεις στη νομοθεσία και τη νομολογία*, ΔιΔικ 2/2019, σελ. 189(199).

¹²⁴ Κ. Γώγος, *Ο κατά χρόνον περιορισμός των ακυρωτικών αποτελεσμάτων της δικαστικής απόφασης στην πρόσφατη νομολογία ΣτΕ*, ΘΠΔΔ 8-9/2015, σελ. 726(730).

¹²⁵ Βλ. Ι.-Ν. Καζάκο, *Η συμμόρφωση της διοίκησης στις αποφάσεις περί αντισυνταγματικότητας*, 2023, σελ. 117 επ.

¹²⁶ Κ. Mathis, «Consequentialism in law», σε: Idem (ed.), *Efficiency, Sustainability and Justice to Future Generations*, 2012, σελ. 3 επ.

¹²⁷ Η. Κουβαράς, *Οι συνέπειες της δικαστικής απόφασης ως θεμέλιο των νομικών κρίσεων*, 2020, σελ. 112.

¹²⁸ Κ. Γώγος, *Η παράλειψη της διοίκησης να αναπροσαρμόσει τις αντικειμενικές αξίες των ακινήτων ως πεδίο εφαρμογής των «διευρυσμένων εξουσιών» του διοικητικού δικαστή*, ΤοΣ 3-4/2014, σελ. 677(698).

¹²⁹ Σ. Καλογήρου, *Η αρχή του αναδρομικού αποτελέσματος της ακυρωτικής απόφασης*, ό.π., σελ. 189(199).

εφαρμογή της διάταξης είναι πανομοιότυπη¹³⁰, αναγόμενη γενικώς στο δημοσιονομικό συμφέρον του κράτους. Τούτο καθιστά αμφίβολο τον ουσιαστικό χαρακτήρα της τελούμενης στάθμισης, η οποία (θα έπρεπε να) παρίσταται καθοριστικός παράγοντας για την κρίση περί του περιορισμού του αναδρομικού αποτελέσματος και δεν μπορεί να νοηθεί ανεξάρτητα και άνευ της αιτιολογίας της δικαστικής απόφασης. Επιπλέον, και στις περιπτώσεις όπου ο περιορισμός του αναδρομικού αποτελέσματος της ακύρωσης ανάγεται σε διάφορη του δημοσιονομικού έκφραση του δημοσίου συμφέροντος, η αιτιολογία της απόφασης είναι ενίοτε εξαιρετικά λιτή ως προς την κρίση περί της ανάγκης του περιορισμού¹³¹. Η ανάγκη, όμως, για αυξημένη αιτιολογία είναι συνέπεια του εξαιρετικού χαρακτήρα της διάταξης, καθώς και της βαρύτητας των αποτελεσμάτων του περιορισμού του ακυρωτικού αποτελέσματος για τους διοικουμένους, οι οποίοι επωμίζονται τις επαχθείς συνέπειες της επιβίωσης –έστω για ένα χρονικό διάστημα– των συνεπειών μιας παράνομης πράξης στον νομικό κόσμο. Εντούτοις, αυτή η αυξημένη αιτιολογία είναι μεν επιτακτική, δεν επιβεβαιώνεται όμως στο σκεπτικό των αποφάσεων του ΣτΕ.

5. ΑΥΞΗΜΕΝΗ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΔΕΣΜΕΥΣΗ Η ΜΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

Έντονο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα της αιτιολογίας των αποφάσεων των διοικητικών δικαστηρίων –και άρα, εκ του αποτελέσματος, οι πλημμέλειες αυτής– σχετικά με τη δέσμευση ή μη από τις αποφάσεις των πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων.

Ως προς τη δέσμευση από τα πολιτικά δικαστήρια, αφετηρία του προβληματισμού θα πρέπει να αποτελέσει το άρθρ. 5 παρ. 2 εδ. α΄ ΚΔΔ, όπου τίθεται ο κανόνας της δέσμευσης των διοικητικών δικαστηρίων από τις αποφάσεις των πολιτικών δικαστηρίων που έχουν ισχύ έναντι όλων. Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του ΣτΕ, εφόσον δεν συντρέχει αυτή η προϋπόθεση, υφίσταται όμως τελεσίδικη απόφαση του δικάσαντος πολιτικού δικαστηρίου, το διοικητικό δικαστήριο δεν δεσμεύεται, και άρα μπορεί να κρίνει αντιθέτως, υπό την προϋπόθεση ότι θα αιτιολογήσει ειδικώς την απόκλιση, παραθέτοντας τους λόγους που οδήγησαν στον σχηματισμό της αντίθετης κρίσης του¹³².

Για να είναι νομίμως και ειδικώς αιτιολογημένη η απόφαση του δικάζοντος διοικητικού δικαστηρίου

¹³⁰ Βλ. ενδ. ΣτΕ Ολ. 1888/2019 σκ. 19.

¹³¹ Βλ. ΣτΕ 805/2018 σκ. 18.

¹³² ΣτΕ 571-572/2020.

θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη και να συνεκτιμά την απόφαση του πολιτικού δικαστηρίου¹³³. Όπως επισημαίνεται, η ανάγκη ειδικής αιτιολογίας για την απόκλιση του διοικητικού δικαστή από τη μη δεσμεύουσα την κρίση του απόφαση του πολιτικού δικαστηρίου, παρά το ότι δεν τυποποιείται ρητώς στο άρθρ. 5 παρ. 2 ΚΔΔ, αποτελεί απόρροια της συνταγματικά κατοχυρωμένης υποχρέωσης αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων¹³⁴. Είναι, συνεπώς, πλημμελώς αιτιολογημένη ως αόριστη, μη πληρούσα την επιταγή περί ειδικής αιτιολογίας, η απόκλιση από την κρίση του πολιτικού δικαστηρίου, με την αναφορά, ως αιτιολογία, ότι το δικάσαν διοικητικό δικαστήριο δεν δεσμεύεται από την απόφαση του πολιτικού¹³⁵.

Ως γνωστόν, έντονο νομολογιακό διάλογο πυροδότησε η αρχή *ne bis in idem* στην περίπτωση της σώρευσης ποινικών και διοικητικών κυρώσεων σε υποθέσεις λαθρεμπορίας¹³⁶. Όπως επιβεβαιώθηκε πλέον από την Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας, αν για την ίδια κατ' ουσίαν παράβαση έχει ήδη περατωθεί αμετάκλητα η προβλεπόμενη ποινική διαδικασία, η εκκίνηση και εξακολούθηση διαδικασίας επιβολής χρηματικής κύρωσης από τα αρμόδια διοικητικά όργανα ή ενώπιον των αρμόδιων για την επίλυση της διαφοράς διοικητικών δικαστηρίων προσβάλλει την εν λόγω αρχή¹³⁷.

Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, κατά τη διαμορφωθείσα νομολογία του ΣτΕ, η εφαρμογή της αρχής είναι μερική, αφού το σε δεύτερο χρόνο επιλαμβανόμενο διοικητικό δικαστήριο δεν δεσμεύεται από την αμετάκλητη αθωωτική απόφαση του ποινικού δικαστηρίου, αλλά υποχρεούται να τη συνεκτιμήσει κατά τρόπο ειδικό¹³⁸. Η συνεκτίμηση της απόφασης του ποινικού δικαστηρίου σημαίνει ότι υφίσταται, εν προκειμένω, υποχρέωση ειδικής αιτιολόγησης εφόσον το δικαστήριο αποκλίνει από την απόφαση του ποινικού δικαστηρίου¹³⁹. Αντίθετα με την ανωτέρω νομολογία – αλλά σε ορθή, κατά τη γνώμη μας, κατεύθυνση– κινήθηκε το Β΄ Τμήμα του ΣτΕ, ξεπερνώντας το εμπόδιο της διαφορετικής φύσης των διαδικασιών και κρίνοντας ότι αμετάκλητη αθωωτική

¹³³ ΣτΕ 1608/2016 σκ. 7.

¹³⁴ Ε. Παυλίδου, *Δογματικά και πρακτικά ζητήματα από τη διασταύρωση πολιτικής και διοικητικής δίκης*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.10.2023).

¹³⁵ ΣτΕ 1500/2010 σκ. 7· ΣτΕ 1588/2009 σκ. 6.

¹³⁶ Ν. Σημαντήρας, «Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην ακυρωτική δίκη», σε: Α. Ράντος/Ε. Πρεβεδούρου (επιμ.), *Η Αίτηση Ακυρώσεως*, 2023, σελ. 967(988 επ.).

¹³⁷ ΣτΕ Ολ. 359/2020.

¹³⁸ Ενδ. ΣτΕ 57/2020 σκ. 5, ΣτΕ 826/2017 σκ. 4.

¹³⁹ Έτσι και η Ε. Παυλίδου, *Η δεσμευτική ενέργεια των αποφάσεων της ποινικής και πολιτικής δικαιοδοσίας στη διοικητική δίκη*, 2014, σελ. 173.

απόφαση του ποινικού δικαστηρίου δεσμεύει την κρίση του δικαστηρίου της ουσίας, σύμφωνα με το άρθρο 5 παρ. 2 ΚΔΔ¹⁴⁰. Εξάλλου, η απουσία δέσμευσης του διοικητικού δικαστηρίου υπό την προϋπόθεση της αιτιολογίας της απόκλισης φαίνεται να αποτελεί ερμηνευτική λύση η οποία προσκρούει στο γράμμα του άρθ. 5 παρ. 2 εδ. β' ΚΔΔ, όπου τίθενται συγκεκριμένες προϋποθέσεις για τη δέσμευση των διοικητικών δικαστηρίων.

IV. ΕΠΙΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΙΤΙΟΛΟΓΗΜΕΝΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΩΣ ΠΥΛΩΝΑΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης αποτελεί πρωτίστως συνταγματική επιταγή αλλά και απόρροια της αρχής της δίκαιης δίκης. Πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο, το οποίο επιδρά στο σύνολο του δικανικού συλλογισμού δημιουργώντας επιμέρους υποχρεώσεις κατά την κατάσχεση της μείζονος, της ελάσσονος και της υπαγωγικής πρότασης του δικανικού συλλογισμού. Η υποχρέωση για αιτιολογία συνιστά, όμως, ταυτόχρονα θεμέλιο της δικαστικής απόφασης, υπό την έννοια ότι η δικαστική λειτουργία δεν ασκείται «ελέω Θεού» ή «ελέω Συντάγματος»¹⁴¹. Η επίλυση, εξάλλου, μιας διαφοράς άνευ ή με ελλιπή αιτιολογία θα δημιουργούσε υπόνοιες μεροληψίας κατά την άσκηση της δικαστικής λειτουργίας, γεγονός που δεν συνάδει με τις εγγυήσεις που συνοδεύουν την άσκηση αυτής, ως τον ύπατο κριτή των πράξεων των άλλων δύο λειτουργιών και τον εγγυητή της αρχής της νομιμότητας και της τήρησης των συνταγματικών επιταγών¹⁴².

Η ιδιαίτερη σημασία που λαμβάνει η αιτιολογία ως συστατικό στοιχείο του δικανικού συλλογισμού του διοικητικού δικαστή προκύπτει ως απότοκο του ότι η δικαστική απόφαση δεν περιορίζεται στην επίλυση μιας διαφοράς, αλλά ταυτόχρονα μετουσιώνει το θεωρητικό οικοδόμημα του δικαίου σε ζωντανό δίκαιο¹⁴³, και περαιτέρω ενδέχεται να αναδεικνύονται μείζονος και γενικότερης σημασίας ζητήματα, τα οποία υπερβαίνουν τη συνήθη σύγκρουση των δικαιωμάτων,

¹⁴⁰ ΣτΕ 1204/2023 σκ. 9.

¹⁴¹ Π. Μποροδήμος, *Η αιτιολογία των ποινικών και πολιτικών αποφάσεων ως εγγύηση της δικαστικής λειτουργίας*, Αρμ 4/2023, σελ. 465(466).

¹⁴² Σ. Ορφανουδάκης, *Η αρχή της αναλογικότητας στην ελληνική έννομη τάξη*, 2003, σελ. 97.

¹⁴³ Κ. Μενουδάκος, *Νομιμότητα, δημόσιο συμφέρον και αποτελεσματικός δικαστικός έλεγχος*, ΘΠΔΔ 7/2014, σελ. 670(676).

καθώς αναφέρονται στα όρια της ανθρώπινης ελευθερίας¹⁴⁴ αλλά και τα όρια της πολιτικής εξουσίας ως προς τη διαχείριση ζωτικών για το κοινωνικό σύνολο αγαθών¹⁴⁵.

2. Η ΜΕΙΖΟΝΑ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΩΣ ΜΟΡΦΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗΣ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Καταρχήν, το Σύνταγμα δεν προβλέπει ρητώς διαβαθμίσεις ως προς την ένταση της υποχρέωσης προς αιτιολογία της δικαστικής απόφασης. Εντούτοις, το περιεχόμενο της ειδικής και εμπειριστατωμένης αιτιολογίας διαφοροποιείται, αναγκαία, ανάλογα με τη φύση και τις ιδιαίτερες συνθήκες της υπόθεσης, όπως επιβεβαιώνεται και από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Ενδελεχέστερη παρατήρηση ορισμένων περιπτώσεων στις οποίες επιβάλλεται αυξημένη αιτιολογία μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ανάγκη για αυξημένη αιτιολογία συνδέεται με την εφαρμογή ορισμένων γενικών δικαιοκτικών αρχών, με πρωτίστως προστατευτικό σκοπό¹⁴⁶, οι οποίες φωτίζουν περαιτέρω την υποχρέωση αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων, είτε για να επιβεβαιωθούν, είτε για δικαιολογηθεί επαρκώς η κάμψη τους.

Κατά τον έλεγχο από τον δικαστή των περιορισμών των δικαιωμάτων, η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης αποτελεί, θα λέγαμε, την άλλη όψη της αρχής της αναλογικότητας, η οποία μόνο μέσα από την αιτιολογία της δικαστικής απόφασης μπορεί να πραγματοποιηθεί. Ιδίως στον διοικητικό δικαστή, ο οποίος είναι ο κατεξοχήν αρμόδιος για την επίλυση της σύγκρουσης συνταγματικών δικαιωμάτων με τη γενική ρήτρα του δημοσίου συμφέροντος, εναποτίθεται μια αυξημένη υποχρέωση αιτιολογίας, εφόσον στάθμιση άνευ αιτιολογίας δεν νοείται. Σε μεγάλο βαθμό, η ποιότητα της αιτιολογίας της απόφασης εντοπίζεται στην ένταση του ελέγχου του δημοσίου συμφέροντος ο οποίος επιδιώκεται με μια περιοριστική των δικαιωμάτων ρύθμιση· ο έλεγχος αυτός είναι, με τη σειρά του, έλεγχος αιτιολογίας του τυπικού νόμου ή της κανονιστικής διοικητικής πράξης, έλεγχος του κατά πόσο δικαιολογούνται (δηλαδή αιτιολογούνται) οι επιβαλλόμενοι περιορισμοί.

Όπως αναδείχθηκε μέσα από πολλαπλές περιόδους κρίσεων, το δικαιοδοτικό έργο δεν ασκείται σε «αποστειρωμένο» περιβάλλον, αλλά συνδέεται με την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζει ο δικαστής. Εντούτοις, η βαρύτητα των συνεπειών της δικαστικής

¹⁴⁴ Ενδ. ΣτΕ 4171/2012 με σχ. Γ. Καραβοκύρη, ΕφημΔΔ 2/2013, σελ. 185(186).

¹⁴⁵ Ενδ. ΣτΕ Ολ. 190-191/2022, ΣτΕ Ολ. 1906/2014.

¹⁴⁶ Βλ. Μ. Πικραμένο, *Η προστατευτική λειτουργία των αρχών του Συντάγματος και του δημοσίου δικαίου στις σχέσεις του πολίτη με το κράτος*, [e-Πολιτεία 9/2024](#), σελ. 64 επ.

απόφασης ουδόλως δύναται να υποκαταστήσει την υποχρέωση για αιτιολογία, η οποία είναι άμεσα συνυφασμένη με την υποχρέωση του δικαστή να κρίνει βάσει του Συντάγματος και των νόμων, υποχρέωση που δεν φθίνει ενόψει των δυσμενών οικονομικών ή υγειονομικών συνθηκών και της αναγκαιότητας εν γένει. Εξάλλου, η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης ως συνταγματική αρχή είναι εφαρμοστέα σε κάθε δικαστική απόφαση και σε κάθε χρονική περίοδο, καθώς το Σύνταγμα και ειδικότερα η υποχρέωση αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων δεν προορίζεται να εφαρμοστεί μόνο σε περιόδους ομαλότητας. Οι διαδοχικές περιόδους κρίσεων οι οποίες ανατρέπουν την κανονικότητα δεν μπορούν να αποτελέσουν τον δικαιολογητικό λόγο για μια αντίστοιχη «κρίση» στην αιτιολογία της δικαστικής απόφασης.

Προχωρώντας, περαιτέρω, στην περίπτωση της μεταστροφής της νομολογίας η οποία εξετάστηκε ανωτέρω σε συνάρτηση με την αιτιολογία της δικαστικής απόφασης, παρά το γεγονός ότι δεν υφίσταται δικαίωμα στη νομολογία, η αυξημένη αιτιολογία της απόφασης διαδραματίζει μείζονα σημασία και είναι απόρροια της αρχής της ασφάλειας του δικαίου, η οποία δεσμεύει το σύνολο των κρατικών λειτουργιών οριοθετώντας και τη δικαστική λειτουργία, δεδομένου ότι συνιστά έναν εκ των θεμελιωδών σκοπών της διοικητικής δίκης¹⁴⁷ και δεν συμπλέει, ως εκ τούτου, με την άνευ δικαιολογητικού λόγου νομολογιακή μεταστροφή. Η αιτιολογία της δικαστικής απόφασης στις ανωτέρω περιπτώσεις όπου συντελείται νομολογιακή μεταστροφή αναδεικνύει τον δικαιολογητικό λόγο απόκλισης από την αρχή της ασφάλειας του δικαίου, η οποία δεν είναι δυνατόν να καμφθεί άνευ αιτιολογίας. Περαιτέρω, δε, η ανάγκη συμπερίληψης στον κορμό της αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων των νεότερων δεδομένων της νομολογίας του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ βρίσκει το έρεισμά της στην υπεροχή του διεθνούς συμβατικού δικαίου κατά το άρθρο 28 Σ. και τη Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών, αλλά και την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου ειδικότερα, η υπεροχή του οποίου θεμελιώνεται άλλωστε αυτοαναφορικά από ενωσιακής πλευράς.

Επιπλέον, στις διαφορές που έχουν τυποποιηθεί από τον νομοθέτη ως ουσίας, η αυξημένη αιτιολογία είναι αναγκαία συνέπεια της μείζονος εξουσίας του δικαστή. Εξάλλου, ο περιορισμός του αναδρομικού αποτελέσματος της ακύρωσης συνοδεύεται από μείζονα ανάγκη αιτιολογίας για τον λόγο ότι συνεπάγεται, εν πολλοίς, κάμψη της θεμελιώδους αρχής της νομιμότητας η οποία διέπει τη δράση της Διοίκησης. Παράλληλα, ο περιορισμός του αναδρομικού αποτελέσματος της ακύρωσης αποτελεί μια ακόμα περίπτωση στάθμισης από τον διοικητικό δικαστή, που για

¹⁴⁷ Idem, *Η εγγυητική λειτουργία της ασφάλειας δικαίου για τη δημόσια εμπιστοσύνη στα όργανα του κράτους*, [e-Πολιτεία 1/2022](#), σελ. 8(21 επ.).

τον λόγο αυτό, οφείλει να είναι αιτιολογημένη. Τέλος, η απόκλιση από τις αποφάσεις άλλων δικαιοδοσιών θα ήταν ακατανόητη για τον διάδικο αν στερείτο της αναγκαίας αιτιολογίας, η οποία υποδεικνύει τον λόγο διαφοροποίησης μιας κρίσης που εκδίδεται αναφορικά με όμοια πραγματικά περιστατικά.

Η αυξημένη αιτιολογία, πέρα από παρακολούθημα γενικών δικαιοδικών αρχών, δεν παύει να είναι βέβαια αιτιολογία, και ως εκ τέτοια βρίσκει το συνταγματικό της έρεισμα της στο άρθρ. 93 παρ. 3. Σ. Κρίσιμο είναι να σημειώσουμε όμως ότι η πρακτική ανάγκη για αυξημένης έντασης αιτιολογία γεννάται στις περιπτώσεις εκείνες όπου υφίσταται ένα μείζονος βαρύτητας διακύβευμα για τις ανωτέρω δικαιοδικές αρχές. Στο ερώτημα λοιπόν «*Quis custodiet ipsos custodes?*», η απάντηση δεν είναι άλλη από την αιτιολογία της δικαστικής απόφασης, η οποία προσδίδει, άλλωστε, την πραγματική «*auctoritas*» στη δικαστική απόφαση, δηλαδή την επαύξηση της αποτελεσματικότητάς της και το κύρος της¹⁴⁸. □

¹⁴⁸ Για την έννοια της *auctoritas* στο ρωμαϊκό δίκαιο βλ. Μ. Humbert, *Πολιτικοί και Κοινωνικοί Θεσμοί της Αρχαιότητας*, 2012, σελ. 372.

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΜΑΡΤΙΟΣ 2024)

Θανάσης Γ. Ξηρός

Αναπληρωτής Καθηγητής

Συνταγματικού Δικαίου ΑΣΕΙ-ΣΣΕ

2 Ιανουαρίου

Ανακοινώνεται σημειακός ανασχηματισμός της κυβέρνησης. Υποβάλλουν την παραίτησή τους, η οποία γίνεται δεκτή με το π.δ. 1/2004 (Α΄ 1), οι Μ. Χρυσοχοϊδης, Υπουργός Υγείας, Ι. Οικονόμου, Υπουργός Προστασίας του Πολίτη, Σ.-Α. Γεωργιάδης, Υπουργός Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Δ.-Μ. Μιχαηλίδου, Υφυπουργός Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού, και Κ. Κατσαφάδος, Υφυπουργός Προστασίας του Πολίτη. Στις θέσεις τους τοποθετούνται με το π.δ. 2/2024 (Α΄ 2) οι Σ.-Α. Γεωργιάδης, Υπουργός Υγείας, Μ. Χρυσοχοϊδης, Υπουργός Προστασίας του Πολίτη, Δ.-Μ. Μιχαηλίδου, Υπουργός Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Ι. Λυτρίβη, Υφυπουργός Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού, Α. Νικολόπουλος, Υφυπουργός Προστασίας του Πολίτη, ενώ ο κυβερνητικός εκπρόσωπος Π. Μαρινάκης διορίζεται Υφυπουργός στον Πρωθυπουργό.

10 Ιανουαρίου

Σε συνέντευξή του στην κρατική τηλεόραση και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις ο πρωθυπουργός, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «...Δεν είναι η πρωθυπουργία ένα σκαλοπάτι για κάποιο ευρωπαϊκό αξίωμα. Ίσως κάποιοι, μη μπορώντας να με αντιμετωπίσουν πολιτικά, να σκέφτονται κάποια έξοδό μου δια της “προαγωγής”. Ο ελληνικός λαός με εμπιστεύτηκε για να κυβερνήσω, να κυβερνήσουμε τη χώρα την επόμενη τετραετία, και δεν υπάρχει μεγαλύτερη τιμή για εμένα από το να είμαι πρωθυπουργός της χώρας [...] Δεν πρόκειται να θέσω θέμα πειθαρχίας για ένα ζήτημα που αφορά τη συνείδηση καθενός. Τόσο εγώ όσο και όσοι πιστεύουν στο νομοσχέδιο αυτό, πρέπει να πείσουμε τους βουλευτές μας και ενδεχομένως να μεταπείσουμε και κάποιους, οι οποίοι μπορεί να έχουν αρνητική στάση.

Υπάρχουν πολλές κοινοβουλευτικές επιλογές, η αποχή είναι μια αξιοπρεπής στάση που μπορεί κάποιος να εκφράσει τη διαφωνία του, δηλαδή να μην υπερψηφίσει, χωρίς να δημιουργήσει πρόβλημα στην κυβερνητική πλειοψηφία. Όταν κάποιος είναι υπουργός υπάρχει μεγαλύτερη δέσμευση σε μια συλλογική απόφαση που παίρνει το υπουργικό συμβούλιο. Σέβομαι όσους έχουν διαφορετική άποψη και την άποψη της Εκκλησίας, η οποία όμως δεν νομοθετεί [...] Το νομοσχέδιο δεν προβλέπει καμία διαφοροποίηση στο θέμα της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και της παρένθετης μητέρας, δεν προβλέπει τους όρους “γονέας 1” και “γονέας 2” [...] Δεν είμαστε κοντά στο να πάμε στη Χάγη, αλλά δεν είμαστε τόσο μακριά όσο πριν από ένα χρόνο, έχουμε πετύχει εξομάλυνση στις σχέσεις μας, θα μπορούσαμε σταδιακά να μπούμε στον πυρήνα της διαφοράς μας, στην οριοθέτηση ΑΟΖ και υφαλοκρηπίδας, χωρίς όμως αυταπάτες ότι το θέμα θα λυθεί από τη μια στιγμή στην άλλη».

Ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία και το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλλαγής ζητούν τη σύγκληση της ειδικής μόνιμης επιτροπής θεσμών και διαφάνειας, προκειμένου να κληθούν και να καταθέσουν η Ε. Πούλου, εισαγγελέας της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, και η Ε. Φραγκάκη, Αντιπρόεδρος του Αρείου

Πάγου. Η πρώτη εισηγήθηκε και η δεύτερη επικύρωσε τη θέση στο αρχείο της πειθαρχικής έρευνας σε βάρος της Β. Βλάχου, πρώην εισαγγελέως της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, που έχει εγκρίνει τις επισυνδέσεις στις τηλεφωνικές επικοινωνίες πολιτικών, δημοσιογράφων και άλλων προσώπων.

12 Ιανουαρίου

Σε ανακοίνωση του Αρείου Πάγου αναφέρονται τα εξής: «Θεμελιώδης αρχή του Δημοκρατικού Πολιτεύματος είναι η διάκριση των λειτουργιών του Κράτους, της Νομοθετικής, της Εκτελεστικής και της Δικαστικής. Ουσιώδης έκφραση της αρχής αυτής είναι η ανεξαρτησία των δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργιών κατά την άσκηση των καθηκόντων τους και η απαγόρευση των άλλων λειτουργιών να παρεμβαίνουν με οποιονδήποτε τρόπο σε αυτήν. Στο πνεύμα αυτό ο συνταγματικός και ο κοινός νομοθέτης, ρυθμίζοντας τις σχέσεις των λειτουργιών, μεταξύ άλλων, έχουν καθορίσει ότι ο πειθαρχικός έλεγχος όλων των δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργιών κάθε βαθμίδος δεν μπορεί να αναφέρεται στη δικαιοδοτική τους κρίση και διεξάγεται αποκλειστικά από τα αρμόδια κατά περίπτωση δικαστικά όργανα, με διαδικασία η οποία είναι μυστική έναντι πάντων, με μόνη εξαίρεση τη δημόσια συνεδρίαση πειθαρχικής επιτροπής».

κικών δικαστηρίων. Στο άρθρο 43Α παρ. 1 του Κανονισμού της Βουλής προβλέπεται ότι η μόνη επιτροπή θεσμών και διαφάνειας μπορεί να καλεί σε ακρόαση τον Πρόεδρο και τους Αντιπρόεδρους των Ανωτάτων Δικαστηρίων, τον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, τον γενικό επίτροπο της Επικρατείας του Ελεγκτικού Συνεδρίου και τον γενικό επίτροπο των διοικητικών δικαστηρίων “για θέματα που αφορούν σε λειτουργικά ζητήματα της δικαιοσύνης προς το σκοπό της ενίσχυσης της διαφάνειας”. Από τη σαφή και ρητή διατύπωση της ανωτέρω διάταξης ουδόλως προκύπτει ότι στα ζητήματα αυτά ανήκει ο εξατομικευμένος πειθαρχικός έλεγχος δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργιών. Συνεπώς, η εκ μέρους των δικαστικών αρχών διαβίβαση εγγράφου ή αναφορά στο περιεχόμενο πειθαρχικής διαδικασίας, πολλώ δε, μάλλον, η παροχή εξηγήσεων και πληροφοριών σχετικών με δικαιοδοτική κρίση επί πειθαρχικής διαδικασίας εκ μέρους δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργιών, ενώπιον της ανωτέρω επιτροπής ή οποιουδήποτε άλλου πολιτειακού οργάνου, είναι αντίθετες προς τις ανωτέρω διατάξεις του Συντάγματος και της νομοθεσίας. Επισημαίνεται, εξάλλου, ότι ως Εισαγγελέας της Ε.Υ.Π. κατά το άρθρο 5 παρ. 3 του ν. 3649/2008 ορίσθηκε με σημερινή απόφαση του αρμοδίου προς τούτο, δυνάμει του άρθρου 48 του Οργανισμού Δικαστηρίων και Κατάστασης Δικαστικών Λειτουργιών,

Ανωτάτου, Δικαστικού Συμβουλίου ο Αντεισαγγελέας Εφετών κ. Νικ. Ορνεράκης σε αντικατάσταση της Εισαγγελέως Εφετών κ. Β. Βλάχου. Επιπλέον η Αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου κ. Ευδ. Πούλου έχει οριστεί ως εισαγγελέας του άρθρου 4 παρ. 2 του ν. 5002/2022 και όχι ως εισαγγελέας του άρθρου 5 παρ. 3 του ν. 3649/2008. Από τις ανωτέρω διατάξεις καθίσταται σαφές ότι τα αρμόδια πειθαρχικά όργανα του Αρείου Πάγου και της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου κατά την άσκηση των καθηκόντων τους ένα μόνον τρόπο γνωρίζουν για την υπεράσπιση της ανεξαρτησίας της δικαστικής λειτουργίας: την αυστηρή τήρηση του Συντάγματος και των νόμων. Αντίστοιχα, σαφές είναι ότι η αυστηρή τήρηση των ανωτέρω αρχών και κανόνων είναι καθήκον και υποχρέωση».

Απαντώντας σε ερώτηση δημοσιογράφων για τη δήλωση του πρωθυπουργού που χαρακτήρισε «αξιοπρεπή στάση» την αποχή όσων βουλευτών διαφωνούν με το σχέδιο νόμου για τον πολιτικό γάμο των ομόφυλων ζευγαριών, ο Αντ. Σαμαράς διερωτάται: «Εγώ ξέρω ότι επί χρόνια όλοι οι πολιτικοί λέμε στον ελληνικό λαό ότι πρέπει να μην απέχει από τις εκλογές και να ψηφίζει για το καλό της δημοκρατίας. Θα λέμε, λοιπόν, στον ελληνικό λαό να ψηφίζει και να μην απέχει, και θα λέμε ταυτόχρονα στους βουλευτές και τους υπουργούς να απέχουν;».

16 Ιανουαρίου

Η κατάθεση από την πρόεδρο της Ρυθμιστικής Αρχής Σιδηροδρόμων στην εξεταστική επιτροπή, που ερευνά «όλες τις πτυχές που σχετίζονται με τις πολιτικές, τις πράξεις και τις παραλείψεις διαδοχικών κυβερνήσεων από το 1997 έως και το 2023 και τις ευθύνες των εμπλεκόμενων που συντέλεσαν στη σύγκρουση των αμαξοστοιχιών στα Τέμπη και στην απώλεια 57 ανθρώπινων ζωών, στην πλειοψηφία τους νέων», του πιστοποιητικού ικανότητας του μηχανοδηγού της μοιραίας αμαξοστοιχίας προκαλεί έντονη αντίδραση· τα προερχόμενα από τη συμπολίτευση μέλη το χαρακτηρίζουν ελλιπές, ενώ ο πρόεδρος της επιτροπής «πρόχειρο, άρα ανεπαρκές».

19 Ιανουαρίου

Ο πρωθυπουργός, μιλώντας σε ειδησεογραφικό κανάλι, αναφέρει ότι το σχέδιο νόμου για τα ομόφυλα ζευγάρια «θα συζητηθεί στο υπουργικό συμβούλιο την επόμενη εβδομάδα» και εκφράζει τη βεβαιότητα ότι «θα γίνει νόμος του κράτους τον Φεβρουάριο», προσθέτοντας «αυτά είναι σημαντικά θέματα για πολλούς ανθρώπους, γι' αυτό και δεν επέβαλα κομματική πειθαρχία. Δεν πρέπει να δικάσει την κοινωνία, γι' αυτό έχουμε και έναν υγιή διάλογο. Αλλά πρέπει να προστατευθούν τα δικαιώματα των

παιδιών που ήδη υπάρχουν. Και νομίζω ότι θα ψηφιστεί από το Κοινοβούλιο».

Για το ίδιο θέμα ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος, στην απάντησή του σε ερώτηση δημοσιογράφου «αν ο κόσμος θέλει τη ρύθμιση για τα ομόφυλα ζευγάρια», αναρωτιέται «και γιατί να μη γίνει δημοψήφισμα», προσθέτοντας: «Σε τέτοια ζητήματα δεν μπορεί να πάρει θέση ο Αρχιεπίσκοπος και ο πρωθυπουργός, στο τέλος είναι ο κόσμος, αν θέλει να το κάνει θα το κάνει. Το ποίμνιο πρέπει να ενημερωθεί και τι ζητάμε και ποιος μας βάζει να το ζητάμε. Να δει ο κόσμος πως τα παιδιά που θα έρθουν, πώς θα ζήσουν σε μια οικογένεια με δυο μπαμπάδες και δυο μαμάδες, πώς θα ξυπνάει στο σπίτι και τι θα βλέπει δίπλα του και μια κοινωνία που δημιουργείται καινούρια, δεν την απορρίπτουμε, βλέπουμε τάσεις προς τα εκεί. Μια τέτοια κοινωνία έχει το δικαίωμα να τη διαστρέψει ο καθένας και να την κάνει όπως θέλει και εμείς δεν έχουμε δικαίωμα να διαφωνούμε; Η Εκκλησία δεν θα πάρει τα όπλα, αλλά έχει καθήκον να ενημερώσει τον κόσμο και ο καθένας από εμάς δεν θα πρέπει να σκέφτεται τι θα πει η Δεξιά ή η Αριστερά ή η Κεντρώα, αλλά ποια οικογένεια θέλουμε».

Κληθείς να σχολιάσει τις δηλώσεις του Αρχιεπισκόπου, ο κυβερνητικός εκπρόσωπος σε ραδιοφωνική του συνέντευξη αναφέρει: «Στην

Ελλάδα τα ζητήματα δικαιωμάτων δεν λύνονται με δημοψηφίσματα. Η άποψη του λαού εκφράζεται στις εκλογές, όπου τα κόμματα συμμετέχουν με προγράμματα, μέσα στο πρόγραμμά μας ήταν η υλοποίηση μιας ατζέντας που αφορά τα άτομα ΛΟΑΤΚΙ+. Υπάρχει απόλυτος σεβασμός της κυβέρνησης στην Εκκλησία και ακούμε με σεβασμό τις απόψεις, δεδομένης της διαχρονικής συμβολής της σε κρίσεις που προηγήθηκαν, τα όσα είπε νωρίτερα ο κ. Ιερώνυμος για τον γάμο των ομόφυλων ζευγαριών και του σπουδαίου ρόλου που έπαιξε για τη στήριξη των πολιτών. Είναι ένα επιχείρημα που ακούμε πώς θα μεγαλώσουν τα παιδιά με δύο μπαμπάδες και δύο μαμάδες. Αυτή τη στιγμή, όμως, ήδη μεγαλώνουν παιδιά έτσι. Από το 1946 ένας άνδρας ή μια γυναίκα μπορούν να υιοθετήσουν και τώρα μπορούν να συνάψουν ένα σύμφωνο συμβίωσης. Αλλά αυτή την ώρα η κατάσταση δεν έχει ρυθμιστεί υπέρ του παιδιού. Πλέον θα ελέγχονται, όπως όλα τα ετερόφυλα ζευγάρια, αν είναι κατάλληλοι για υιοθεσία, ενώ σήμερα έχει ελεγχθεί μόνο ο ένας εκ των δύο. Κανείς δεν έχει το δικαίωμα να πει στην Εκκλησία τη θέση θα εκφράσει. Υπάρχει εκτελεστική εξουσία στη χώρα που εισηγείται ένα νομοσχέδιο και είναι στην κρίση των βουλευτών αν θα το υπερψηφίσουν, και πιστεύουμε ότι αυτό θα γίνει».

22 Ιανουαρίου

Με εκπρόθεσμη υπουργική τροπολογία, που κατατίθεται στην Ολομέλεια της Βουλής κατά την έναρξη της συζήτησης του σχεδίου νόμου για την εισαγωγή της επιστολικής ψήφου στις ευρωπαϊκές εκλογές και το δημοψήφισμα, προτείνεται, μεταξύ άλλων, η επέκταση της εφαρμογής της για την ψηφοφορία των εκτός επικρατείας πολιτών στις γενικές βουλευτικές εκλογές και καθορίζεται η απαιτούμενη πλειοψηφία για την υπερψήφισή της. Στην τοποθέτησή της η Υπουργός Εσωτερικών επισημαίνει ότι «δημιουργείται η ιστορική ευκαιρία να γίνει αυτό το οποίο συζητείται, αλλά δεν έχει γίνει στα πενήντα χρόνια της μεταπολίτευσης. Αν συμφωνούμε για τις ευρωεκλογές, γιατί να μην το εφαρμόσουμε και στις εθνικές εκλογές; Η συναίνεση που επετεύχθη την περασμένη εβδομάδα ανοίγει τον δρόμο για μια ακόμη μεγάλη αλλαγή: την καθιέρωση της επιστολικής ψήφου για τους Έλληνες πολίτες που ζουν στο εξωτερικό όχι μόνο στις ευρωεκλογές και τα δημοψηφίσματα, αλλά και στις εθνικές εκλογές. Πρόκειται για δημοκρατικό χρέος και ιστορική ευκαιρία και γι' αυτό είναι μεγάλη η ευθύνη που βαραίνει τον κάθε βουλευτή πέρα και πάνω από κόμματα». Η πρωτοβουλία, την οποία δημοσιεύματα στον Τύπο έφεραν τον πρωθυπουργό να την ανακοινώνει στην ομιλία του την

επομένη που όμως δεν πραγματοποιήθηκε λόγω προβλήματος υγείας, προκαλεί την έντονη αντίδραση των κομμάτων της αντιπολίτευσης, ορισμένα από τα οποία είχαν συμφωνήσει επί της αρχής κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας του σχεδίου νόμου στην οικεία διαρκή κοινοβουλευτική επιτροπή.

23 Ιανουαρίου

Μιλώντας στην Ολομέλεια, οι αρχηγοί των πολιτικών κομμάτων της αντιπολίτευσης δηλώνουν ότι θα καταψηφίσουν το σχέδιο νόμου για την επιστολική ψήφο και την κυβερνητική τροπολογία.

Συνεδριάζει, εκτάκτως, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδας και εκφράζει, ομόφωνα, την αντίθεσή της στην πρωτοβουλία της κυβέρνησης για τη νομοθετική κατοχύρωση του πολιτικού γάμου των ομόφυλων, την αποστολή επιστολών στους βουλευτές, την ανάγνωση στους ναούς της εγκυκλίου της Εκκλησίας και τη διανομή στους πιστούς σχετικού φυλλαδίου, ενώ εξουσιοδοτούνται οι μητροπολίτες να αναλάβουν πρωτοβουλίες για την «ενημέρωση του ποιμνίου και την προάσπιση της οικογένειας». Της απόφασης προηγήθηκε εισήγηση του Μητροπολίτη Μεσογαίας και Λαυρεωτικής Νικόλαου, επικεφαλής της Επιτροπής Βιοηθικής της Εκκλησίας. Στην ανακοί-

νωση που εκδίδεται μετά το πέρας της συνεδρίασης, μεταξύ άλλων, αναφέρεται: «... Προφανώς η Πολιτεία νομοθετεί, αλλά αυτή η παράμετρος ούτε στερεί την ελευθερία του λόγου από την Εκκλησία ούτε απαλλάσσει την Εκκλησία από το καθήκον ενημέρωσης του πιστού λαού ούτε μπορεί να της υποδείξει σε τι συνίσταται η αμαρτία. Η Εκκλησία δεν νομοθετεί και δεν φέρει ευθύνη για τους νόμους. Αν σιωπήσει, όμως, φέρει βαρύτατη ευθύνη και αυτοκαταργείται. Από το 2015 το σύμφωνο συμβίωσης παρέχει σε ζευγάρια του ίδιου φύλου όλα τα δικαιώματα και τις δυνατότητες του γάμου με κύρια εξαίρεση τη δυνατότητα απόκτησης παιδιών με υιοθεσία ή παρένθετη κύηση. Το σύνθημα της “ισότητας στον γάμο” αποβλέπει σε ένα στόχο, στην απόκτηση παιδιών από “ομόφυλα ζευγάρια”. Ανακοινώθηκε ότι θα επιτρέπεται ο “ομόφυλος γάμος” και η “ομόφυλη γονεϊκότητα” μέσω υιοθεσίας και (με διάφορες διόδους) μέσω παρένθετης κύησης. Οι εμπνευστές του νομοσχεδίου και οι συνευδοκούντες σε αυτό προωθούν την κατάργηση της πατρότητας και της μητρότητας και τη μετατροπή τους σε ουδέτερη γονεϊκότητα, την εξαφάνιση των ρόλων των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια και θέτουν πάνω από τα συμφέροντα των μελλοντικών παιδιών τις σεξουαλικές επιλογές των ομοφυλόφιλων ενηλίκων. Με βάση το νομοσχέ-

διο, ομοφυλόφιλοι μονογονείς θα μπορούν να επιβάλουν στο παιδί τους τον σύντροφό τους ως “πατέρα 2” ή ως “μητέρα 2”. Η νομοθετική αυτή πρωτοβουλία καταδικάζει μελλοντικά τα παιδιά να μεγαλώσουν χωρίς πατέρα ή μητέρα σε ένα περιβάλλον σύγχυσης των γονεϊκών ρόλων. Η μονογονεϊκή οικογένεια είναι διαφορετική περίπτωση. Προκαλεί στέρηση του ενός γονέα, αλλά όχι σύγχυση των ρόλων των γονέων. Αντίθετα, η ομοφυλοφιλική συμβίωση προξενεί και τα δύο. Επιπλέον, τα παιδιά αυτά συχνά δεν θα έχουν δυνατότητα γνωριμίας με τον άλλο βιολογικό γονέα τους. Δεν θα έχουν επίσης το προσωπικό βίωμα της παρουσίας του άλλου φύλου (αντίθετου των “ομόφυλων γονέων” τους) μέσα σε μία ετερόφυλη σχέση. Τα παιδιά με πατέρες 1 και 2 ή με μητέρες 1 και 2 (ή και παραπάνω) θα είναι τα θύματα ενός αφύσικου μηχανισμού τεκνοθεσιών. Δημοσιοποιήθηκε ότι: α) θα επιτρέπεται στα “ομόφυλα ζευγάρια” η από κοινού υιοθεσία και η υιοθεσία από τον “ομόφυλο σύζυγο” του γονέα (θα ισχύσει και για τα σημερινά παιδιά από παρένθετη κύηση), β) δεν θα επιτρέπεται στην Ελλάδα η παρένθετη κύηση υπέρ “ομόφυλου ζευγαριού”, αλλά αυτή θα αναγνωρίζεται, αν έγινε νόμιμα σε άλλο κράτος. Οι ρυθμίσεις αυτές θα αποτελέσουν κίνητρα για την εκμετάλλευση ευάλωτων γυναικών. Εάν τα προαναφερθέντα ισχύσουν,

πρόκειται για ένα ναρκοθετημένο νομοσχέδιο με αντιφάσεις και τρόπους παράκαμψης των απαγορεύσεων του (μέσω κηύσεων στο εξωτερικό) και είναι πιθανή η καταδίκη της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων λόγω διακρίσεων, οπότε η χώρα θα αναγκασθεί να νομοθετήσει και στο έδαφός της την παρένθετη κύηση. Το νομοσχέδιο καταργεί όχι μόνο κανόνες βιοηθικής, χριστιανικές αξίες και την ελληνική οικογενειακή παράδοση, αλλά ανατρέπει τα δικαιώματα μελλοντικών παιδιών και τους ρόλους των φύλων ως στοιχείων συνοχής της κοινωνίας –και αυτό αφορά τον καθένα, έστω και αν δεν αποδέχεται τη χριστιανική ηθική. Το ερώτημα που αιωρείται αναπάντητο είναι τελικά: Ποιος είναι ο ουσιαστικός λόγος αυτής της απόφασης που αλλάζει συνολικά και άρδην τον θεσμό του γάμου και την ιδιότητα του γονέα και γιατί προωθείται με τόση επιμονή; Η Εκκλησία της Ελλάδος αναγνωρίζει μόνο το Ιερό Μυστήριο του χριστιανικού γάμου και απορρίπτει τον πολιτικό γάμο ασχέτως φύλου. Εν προκειμένω, τάσσεται κατά του πολιτικού γάμου “ομόφυλων ζευγαριών” για τον πρόσθετο λόγο ότι αυτός οδηγεί αναπόδραστα σε “ομόφυλη γονεϊκότητα” μέσω υιοθεσίας ή παρένθετης κύησης. Η νομοθέτηση αυτή συγκρούεται τόσο με τη χριστιανική ανθρωπολογία, όσο και με το καθήκον της κοινωνίας να εξασφαλίζει στα παι-

διά ευημερία και σωστή ανατροφή, αλλά και με το δικαίωμα των παιδιών να έχουν πατρική και μητρική παρουσία και φροντίδα. Για όλους τους προηγούμενους λόγους και με αίσθημα ποιμαντικής ευθύνης και αγάπης, η Αγία Εκκλησία μας είναι κάθετα αντίθετη προς το προωθούμενο νομοσχέδιο». Η κυβέρνηση, σχολιάζοντας την ανακοίνωση, περιορίζεται να αναφέρει ότι «οι απόψεις της Εκκλησίας είναι σεβαστές».

24 Ιανουαρίου

Με αναβολή μιας ημέρας, λόγω προβλήματος υγείας του πρωθυπουργού, συνεδριάζει το υπουργικό συμβούλιο και συζητά το σχέδιο νόμου για τον πολιτικό γάμο των ομόφυλων ζευγαριών. Στην εισαγωγική του ομιλία ο Κ. Μητσοτάκης, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «...Ένα θέμα ισότητας δεν προσφέρεται για διχαστικές προκλήσεις και σίγουρα δεν προσφέρεται και για υπερβολικές μεγεθύνσεις [...] Εδώ αναφερόμαστε σε επιλογές της Πολιτείας, όχι σε θεολογικές πεποιθήσεις [...] Αυτή η κυβέρνηση έχει δώσει πολλές λύσεις σε ανάγκες του κλήρου που εκκρεμούσαν εδώ και δεκαετίες».

Υπερψηφίζεται μόνον από τα μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Δημοκρατίας το σχέδιο νόμου με το οποίο εισάγεται η επιστολική ψήφος στις ευρωπαϊκές εκλογές και το δημοψήφισμα. Η εκπρόθεσμη υπουργική τροπολογία για την επέκταση της εφαρμογής της

και στις γενικές βουλευτικές εκλογές δεν συγκεντρώνει την απαιτούμενη συνταγματικά ειδική-αυξημένη πλειοψηφία των δύο τρίτων (2/3) του όλου αριθμού των βουλευτών.

25 Ιανουαρίου

Μετά την ανάρτησή του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τη συνάντησή του με τον πρωθυπουργό, ο Μ. Βαρβιτσιώτης, πρώην υπουργός και βουλευτής στη βασική εκλογική περιφέρεια Β2 Δυτικού Τομέα Αθηνών, ανακοινώνει στον Πρόεδρο της Βουλής την παραίτησή του από το βουλευτικό αξίωμα, την παράδοση της έδρας και την αποχώρησή του από την πολιτική. Τον παραιτηθέντα αντικαθιστά ο Δ. Καλογερόπουλος, πρώτος αναπληρωματικός βουλευτής στην ίδια βασική εκλογική περιφέρεια. Ο Χ. Κατσιβαρδάς, βουλευτής των Σπαρτιατών στη βασική εκλογική περιφέρεια Β1 Βορείου Τομέα Αθηνών, με επιστολή του στον Πρόεδρο της Βουλής ανακοινώνει την αποχώρησή του από την κοινοβουλευτική τους ομάδα και την ανεξαρτητοποίησή του.

29 Ιανουαρίου

Ο πρωθυπουργός συναντάται με την Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων αναφέρεται στη ση-

μασία της ένταξης της χώρας στο πρόγραμμα των μαχητικών αεροσκαφών F-35, στις κινητοποιήσεις των αγροτών και στο μεταρρυθμιστικό έργο της κυβέρνησης.

2 Φεβρουαρίου

Απαντώντας σε επίκαιρη ερώτηση του προέδρου της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Αριστεράς, ο Κ. Μητσοτάκης ανακοινώνει μέτρα για τη στήριξη των αγροτών.

5 Φεβρουαρίου

Αρχίζει στην αρμόδια διαρκή επιτροπή της Βουλής η συζήτηση του σχεδίου νόμου με το οποίο κατοχυρώνεται ο πολιτικός γάμος των ομόφυλων ζευγαριών.

6 Φεβρουαρίου

Η εξεταστική επιτροπή που διερευνά «όλες τις πτυχές που σχετίζονται με τις πολιτικές, τις πράξεις και τις παραλείψεις διαδοχικών κυβερνήσεων από το 1997 έως και το 2023 και τις ευθύνες των εμπλεκόμενων που συντέλεσαν στη σύγκρουση των αμαξοστοιχιών στα Τέμπη και στην απώλεια 57 ανθρώπινων ζωών, στην πλειοψηφία τους νέων» απορρίπτει, κατά πλειοψηφία, τα αιτήματα των συγγενών θυμάτων να διακόψει τις εργασίες της

εωσότου ολοκληρωθεί η εν εξελίξει ανάκριση από τον Εισαγγελέα Εφετών Λάρισας και δύο μελών της να παραπεμφθεί ο μεταβατικός πρόεδρος του Οργανισμού Σιδηροδρόμων Ελλάδος Π. Τερεζάκης στον εισαγγελέα για το αδίκημα της ψευδορκίας κατά την κατάθεσή του.

7 Φεβρουαρίου

Η Ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με ψήφισμά της –το οποίο υπερψηφίζουν τριακόσιοι τριάντα (330) βουλευτές, το καταψηφίζουν διακόσιοι πενήντα τέσσερις (254) και είκοσι έξι (26) απέχουν– αναφέρεται σε «αρκετές ανησυχητικές εξελίξεις στην Ελλάδα που αφορούν πολύ σοβαρές απειλές κατά της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων».

Ο Χ. Κατσιβαρδάς, ανεξάρτητος βουλευτής που είχε εκλεγεί με τον συνδυασμό των Σπαρτιατών, καταθέτει μήνυση σε βάρος του προέδρου τους για τα αδικήματα της ψευδούς κατάθεσης και της συκοφαντική δυσφήμισης.

9 Φεβρουαρίου

Ο πρωθυπουργός απαντά σε επίκαιρη ερώτηση του προέδρου της κοινοβουλευτικής ομάδας του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής για τη στεγαστική πολιτική.

13 Φεβρουαρίου

Στην εξεταστική επιτροπή που διερευνά «όλες τις πτυχές που σχετίζονται με τις πολιτικές, τις πράξεις και τις παραλείψεις διαδοχικών κυβερνήσεων από το 1997 έως και το 2023 και τις ευθύνες των εμπλεκομένων που συντέλεσαν στη σύγκρουση των αμαξοστοιχιών στα Τέμπη και στην απώλεια 57 ανθρώπινων ζωών, στην πλειοψηφία τους νέων» καταθέτει ο πρώην Υπουργός Υποδομών και Μεταφορών Κ. Καραμανλής.

Οι τρεις (3) βουλευτές του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής μέλη της εξεταστικής επιτροπής, με επιστολή τους στον Πρόεδρο της Βουλής, ζητούν να συγκληθεί η Ολομέλειά της σε ειδική συνεδρίαση την 28^η Φεβρουαρίου, οπότε συμπληρώνεται ένα έτος από την πολύνεκρη τραγωδία στα Τέμπη, να τηρηθεί σιγή ενός λεπτού, να εκφωνηθούν από το προεδρείο τα ονόματα των νεκρών και να φωταγωγηθεί το κτίριο του Κοινοβουλίου.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος, μιλώντας στον ραδιοφωνικό σταθμό της Εκκλησίας, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Η χώρα μας είναι μια δημοκρατική χώρα μέσα στο παγκόσμιο γίγνεσθαι και στα παγκόσμια φόρα. Μάλιστα, ο ελληνικός λαός είναι δημοκρατικός και δίδαξε τη δημοκρατία από αρχαιοτάτων χρόνων. Καλό θα ήταν, λοιπόν, στην πλήρη

ελεύθερη έκφραση της δημοκρατίας που εμφορείται το ελληνικό κοινοβούλιο, η συγκεκριμένη ψηφοφορία να είναι ονομαστική. Με αυτό τον τρόπο και τη δημοκρατία διασφαλίζουμε και τα συμφέροντα του ελληνικού λαού, κατά τον καλύτερο τρόπο».

14 Φεβρουαρίου

Αρχίζει στην Ολομέλεια της Βουλής η συζήτηση του σχεδίου νόμου για τον πολιτικό γάμο των ομόφυλων ζευγαριών.

15 Φεβρουαρίου

Η Ολομέλεια της Βουλής εγκρίνει, κατά πλειοψηφία, το σχέδιο νόμου για τον πολιτικό γάμο των ομόφυλων ζευγαριών. Στη συζήτηση συμμετέχουν με ομιλίες τους οι πολιτικοί αρχηγοί. Σε σύνολο διακοσίων πενήντα τεσσάρων (254) παρόντων βουλευτών το νομοσχέδιο υπερψηφίζουν εκατόν εβδομήντα πέντε (175), εβδομήντα επτά (77) –μεταξύ των οποίων ο Αντ. Σαμαράς– το καταψηφίζουν και δύο (2) βουλευτές δηλώνουν «παρών». Απέχουν σαράντα έξι (46) βουλευτές, τριάντα ένα (31) μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Δημοκρατίας, μεταξύ των οποίων ο Υπουργός Επικρατείας Μ. Βορίδης και τρεις (3) υφυπουργοί.

Μετά το τέλος της ψηφοφορίας ο αρμόδιος

Υπουργός Επικρατείας, ο οικονομικός σύμβουλος του πρωθυπουργού, βουλευτές της συμπολίτευσης και μέλη της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας συγκεντρώνονται, παρουσία της Προέδρου της Δημοκρατίας, σε wine bar στην Πλατεία Συντάγματος.

Ο πρώην Περιφερειάρχης Θεσσαλίας Κ. Αγοραστός εμφανίζεται στην εξεταστική επιτροπή που διερευνά «όλες τις πτυχές που σχετίζονται με τις πολιτικές, τις πράξεις και τις παραλείψεις διαδοχικών κυβερνήσεων από το 1997 έως και το 2023 και τις ευθύνες των εμπλεκόμενων που συντέλεσαν στη σύγκρουση των αμαξοστοιχιών στα Τέμπη και στην απώλεια 57 ανθρώπινων ζώων, στην πλειοψηφία τους νέων» και αρνείται να καταθέσει, επειδή έχει ασκηθεί σε βάρος του ποινική δίωξη για παράβαση καθήκοντος, επικαλούμενος το δικαίωμα της σιωπής, δηλώνει δε ότι επιφυλάσσεται να καταθέσει μετά την ολοκλήρωση της ποινικής διαδικασίας.

Η Διοικητική Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, με τη συμμετοχή και της Εισαγγελέως του και εισήγηση του Αρεοπαγίτη Π. Λυμπερόπουλου, δέχεται, με πλειοψηφία σαράντα εννέα (49) μελών της έναντι δεκατριών (13), ότι το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου συνιστά «ανεπίτρεπτη και ευθεία παρέμβαση στο έργο των ελληνικών δικαστικών αρχών σε σωρεία υποθέσεων που είναι δικαστικά εκκρεμείς με αναπόδεικτες και ατεκμηρίωτες αιτιάσεις».

16 Φεβρουαρίου

Ο Β. Κόκκαλης, βουλευτής του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία στη βασική εκλογική περιφέρεια Λάρισας και μέλος της εξεταστικής επιτροπής που διερευνά «όλες τις πτυχές που σχετίζονται με τις πολιτικές, τις πράξεις και τις παραλείψεις διαδοχικών κυβερνήσεων από το 1997 έως και το 2023 και τις ευθύνες των εμπλεκόμενων που συντέλεσαν στη σύγκρουση των αμαξοστοιχιών στα Τέμπη και στην απώλεια 57 ανθρώπινων ζώων, στην πλειοψηφία τους νέων», ζητά με επιστολή του από τον εφέτη-ανακριτή να διαβιβάσει στην επιτροπή τη δικογραφία της υπόθεσης και «το σύνολο των κατηγορητηρίων, ώστε τα μέλη να τελούν σε γνώση για τις ασκηθείσες ποινικές δίωξεις, τα πρόσωπα που έχουν αποκτήσει ήδη την ιδιότητα του κατηγορουμένου, τα αδικήματα, η φύση αυτών ως πλημμεληματικής και κακουργηματικής φύσης».

17 Φεβρουαρίου

Μια περίπου εβδομάδα πριν από την έναρξη του 4^{ου} Τακτικού Συνεδρίου του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, η ανάρτηση του προέδρου του σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης με την οποία ζητά από τα μέλη να απαντήσουν σε ερωτηματολόγιο για το όνομα, το έμβλημα, την πολιτική φυσιογνωμία και την ιδεολογία του κόμματος προκαλεί αντιδράσεις.

19 Φεβρουαρίου

Ο πρωθυπουργός, μιλώντας σε ιδιωτικό τηλεοπτικό σταθμό και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι: «...Τα μη κρατικά πανεπιστήμια δεν είναι μια ευκαιρική μπίζνα, αλλά πρόκειται για σοβαρές επενδύσεις που θα μπορούν να μετατρέψουν τη χώρα σε ένα περιφερειακό κέντρο εκπαίδευσης, το οποίο μπορεί να προσελκύει φοιτητές από το εξωτερικό, όχι μόνο για τα μη κερδοσκοπικά αλλά και για τα δημόσια πανεπιστήμια [...] Καταλαβαίνω απόλυτα γιατί οι συντεταγμένοι αγρότες μας με αυτό το οποίο γίνεται σε όλες τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες θέλουν να κάνουν μια συμβολική παράσταση στο κέντρο της Αθήνας. Στο κάτω κάτω πολλές κοινωνικές ομάδες δεν διαδηλώνουν στο Σύνταγμα, γιατί να μην έχουν και οι αγρότες το δικαίωμα να το κάνουν; [...] Δεν έχουμε να δώσουμε κάτι παραπάνω. Νομίζω και οι αγρότες αυτό το αναγνωρίζουν και ξέρουν πολύ καλά ότι ήδη η κυβέρνηση μάλλον ξεπέρασε και τα όρια των προσδοκιών τους, ειδικά στο ζήτημα του ρεύματος».

20 Φεβρουαρίου

Η Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Ρ. Μέτσολα απευθύνεται στην ειδική διαρκή επιτροπή ευρωπαϊκών υποθέσεων και στις επιτροπές εθνικής άμυνας και εξωτερικών υπο-

θέσεων, οικονομικών υποθέσεων, δημόσιας διοίκησης, δημόσιας τάξης και δικαιοσύνης και παραγωγής και εμπορίου, οι οποίες συνέρχονται σε κοινή συνεδρίαση, και αναπτύσσει το θέμα: «Η Ευρωπαϊκή Ένωση ενόψει των Ευρωεκλογών».

Ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας Ν. Δένδιας ενημερώνει τη διαρκή επιτροπή εθνικής άμυνας και εξωτερικών υποθέσεων για θέματα αμυντικής πολιτικής.

Ο Εισαγγελέας Εφετών Λάρισας απαντά στον Β. Κόκκαλη, ο οποίος είχε ζητήσει να αποσταλεί στην εξεταστική επιτροπή η δικογραφία και το σύνολο των κατηγορητηρίων στην υπόθεση των Τεμπών, ότι «το θέμα της χορήγησης εγγράφων εκκρεμεί ενώπιον του αρμόδιου Συμβουλίου Εφετών Λάρισας, το οποίο πρόκειται να αποφασίσει το συντομότερο δυνατόν». Λίγο αργότερα ολοκληρώνονται οι εργασίες της επιτροπής. Προηγείται η αποχώρηση των βουλευτών της αντιπολίτευσης, καταγγέλλοντας την πλειοψηφία για συγκάλυψη, επειδή βιάστηκε για τον τερματισμό των εργασιών της επιτροπής, δεν κάλεσε κομβικούς μάρτυρες, δεν διαβιβάστηκε η δικογραφία της τραγωδίας των Τεμπών και δεν στάλθηκε στη δικαιοσύνη η κατάθεση του Κ. Καραμανλή με το ερώτημα της ψευδορκίας.

22 Φεβρουαρίου

Αρχίζουν οι εργασίες του 4^{ου} Τακτικού Συνεδρίου του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία. Ο Στ. Κασσελάκης δέχεται, όπως ζητήθηκε σε ανάρτηση του πρώην προέδρου του κόμματος, να ανανεωθεί στο πρόσωπό του η εμπιστοσύνη της βάσης.

24 Φεβρουαρίου

Η Όλ. Γεροβασίλη, Δ΄ Αντιπρόεδρος της Βουλής, επισημοποιεί στην ομιλία της στο συνέδριο ότι θα διεκδικήσει την προεδρία του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία.

25 Φεβρουαρίου

Ολοκληρώνονται, δίχως τελικά διεξαγωγή ψηφοφορίας για την εκλογή νέου αρχηγού, οι εργασίες 4^{ου} Τακτικού Συνεδρίου του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία.

27 Φεβρουαρίου

Αρχίζει στην αρμόδια διαρκή επιτροπή της Βουλής η επεξεργασία του σχεδίου νόμου με το οποίο οργανώνεται η εγκατάσταση στη χώρα μη κρατικών μη κερδοσκοπικών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. Ένταση προκαλεί η έγερση από τα κόμματα της αντιπολί-

τευσης ζητήματος αντισυνταγματικότητας, η αιτίαση όμως απορρίπτεται από τον πρόεδρο της επιτροπής, επειδή τούτο μπορεί να απασχολήσει μόνο την Ολομέλεια.

29 Φεβρουαρίου

Η Εισαγγελία Εφετών Λάρισας αποστέλλει στην εξεταστική επιτροπή που διερευνά «όλες τις πτυχές που σχετίζονται με τις πολιτικές, τις πράξεις και τις παραλείψεις διαδοχικών κυβερνήσεων από το 1997 έως και το 2023 και τις ευθύνες των εμπλεκομένων που συντέλεσαν στη σύγκρουση των αμαξοστοιχιών στα Τέμπη και στην απώλεια 57 ανθρώπων ζωών, στην πλειοψηφία τους νέων» τη δικογραφία της υπόθεσης. Το σταλθέν ταχυδρομικώς υλικό μόλις που ξεπερνά τις χίλιες σελίδες και στο μεγαλύτερο μέρος του περιλαμβάνει κατατεθείσες μνυτήριες αναφορές. Τα μέλη της επιτροπής δεν έχουν τη δυνατότητα να λάβουν αντίγραφα, μπορούν όμως να αναγνώσουν το υλικό στο γραφείο του ειδικού γραμματέα της Βουλής, όπου φυλάσσεται.

1 Μαρτίου

Η Ά.Μ. Ασημακοπούλου, βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, αποστέλλει ηλεκτρονικό μήνυμα σε απόδημους ενόψει των εκλογών του προσεχούς Ιουνίου.

4 Μαρτίου

Η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα διενεργεί έρευνα μετά τη δημοσιοποίηση της αποστολής ηλεκτρονικού μηνύματος σε απόδημους από την Ά.-Μ. Ασημακούλου.

5 Μαρτίου

Ο Προϊστάμενος της Εισαγγελίας Πρωτοδικών Αθηνών, μετά τις αντιδράσεις που προκάλεσε η αποστολή ηλεκτρονικού μηνύματος σε αποδήμους, παραγγέλλει τη διενέργεια ποινικής προκαταρκτικής εξέτασης «για να διαπιστωθεί αν ενδεχομένως έχουν διαπραχθεί και από ποια πρόσωπα αυτεπαγγέλτως διωκόμενα αδικήματα, όπως η παραβίαση της νομοθεσίας για τα προσωπικά δεδομένα και η παραβίαση υπηρεσιακού απορρήτου».

Η Υπουργός Εσωτερικών, μιλώντας στην κρατική τηλεόραση, αναφέρει ότι: «Η κ. Ασημακούλου έχει ξεκαθαρίσει πως ουδέποτε έλαβε λίστα διευθύνσεων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου από το Υπουργείο Εσωτερικών, το οποίο, τηρώντας την κείμενη νομοθεσία, δεν παρέχει email σε κανέναν τρίτο και για κανέναν λόγο, είτε αυτοί είναι υποψήφιοι είτε πολιτικά κόμματα» και συμπληρώνει ότι αποφάσισε με τον Αναπληρωτή Υπουργό τη διενέργεια εσωτερικού ελέγχου, καθώς υπήρξαν αναφορές από πολί-

τες «και στο Υπουργείο Εσωτερικών οφείλουμε να απαντήσουμε. Δεν πρέπει να υπάρχει απολύτως καμία σκιά».

Μετά την απόφαση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου ο εορτασμός της Κυριακής της Ορθοδοξίας να πραγματοποιηθεί στο Καθολικό της Ιεράς Μονής Ασωμάτων, σε ανακοίνωση της Προεδρίας της Δημοκρατίας αναφέρεται: «Η Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κατερίνα Σακελλαροπούλου απέστειλε χθες, 4 Μαρτίου, προσκλήσεις προς τον Πρόεδρο της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμο, και τα Μέλη της Συνόδου, για το καθιερωμένο γεύμα που παραθέτει προς τιμήν τους στο Προεδρικό Μέγαρο, με την ευκαιρία της Εορτής της Ορθοδοξίας. Ο Πρόεδρος και τα Μέλη της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου είναι πάντα ευπρόσδεκτοι στο Προεδρικό Μέγαρο, παράλληλα όμως είναι σεβαστή και η απόφασή τους ως προς το αν θα αποδεχθούν την πρόσκληση».

6 Μαρτίου

Αρχίζει στην Ολομέλεια της Βουλής η επεξεργασία του σχεδίου νόμου «Ενίσχυση του Δημοσίου Πανεπιστημίου – Πλαίσιο λειτουργίας μη κερδοσκοπικών παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων».

Ο πρόεδρος της κοινοβουλευτικής ομάδας της

Νέας Αριστεράς προτείνει στα κόμματα της αντιπολίτευσης –με εξαίρεση την Ελληνική Λύση-Κυριάκος Βελόπουλος, το Δημοκρατικό Πατριωτικό Κίνημα Νίκη και τους Σπαρτιάτες– την υπογραφή κοινής πρότασης δυσπιστίας κατά της κυβέρνησης. Η πρωτοβουλία του δεν θα βρει ανταπόκριση.

8 Μαρτίου

Ολοκληρώνεται η επεξεργασία του σχεδίου νόμου «Ενίσχυση του Δημόσιου Πανεπιστημίου – Πλαίσιο λειτουργίας μη κερδοσκοπικών παραρτημάτων ξένων πανεπιστημίων». Τις ομιλίες των πολιτικών αρχηγών ακολουθεί η ψηφοφορία, στην οποία εκατόν πενήντα εννέα (159) βουλευτές –το σύνολο των μελών της κοινοβουλευτικής ομάδας της Νέας Δημοκρατίας και ο ανεξάρτητος βουλευτής Χ. Κατσιβαρδάς– υπερψηφίζουν το νομοσχέδιο, εκατόν είκοσι εννέα (129) το καταψηφίζουν και ένδεκα (11) –οι βουλευτές των Σπαρτιατών και ο ανεξάρτητος Μ. Χουρδάκης– δηλώνουν «παρών», ενώ «απουσιάζει» λόγω τεχνικούς σφάλματος στη χρήση του ηλεκτρονικού συστήματος ψηφοφορίας η Ν. Κασσιμάτη, βουλευτής του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία στη βασική εκλογική περιφέρεια Β΄ Πειραιά.

11 Μαρτίου

Συνέρχεται στην τελευταία συνεδρίασή της η εξεταστική επιτροπή που διερευνά «όλες τις πτυχές που σχετίζονται με τις πολιτικές, τις πράξεις και τις παραλείψεις διαδοχικών κυβερνήσεων από το 1997 έως και το 2023 και τις ευθύνες των εμπλεκομένων που συντέλεσαν στη σύγκρουση των αμαξοστοιχιών στα Τέμπη και στην απώλεια 57 ανθρώπινων ζωών» και συζητά τα πορίσματα που έχουν καταθέσει οι εκπρόσωποι των κομμάτων. Η συνεδρίαση ξεκινά παρουσία της πρόεδρου της κοινοβουλευτικής ομάδας Πλεύση Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου, η οποία είχε εξαιρεθεί από τη σύνθεση της επιτροπής και με επιστολή της είχε ενημερώσει σχετικά τον Πρόεδρο της Βουλής, όπως και για το αίτημά της να εξαιρεθούν τα μέλη του προεδρείου της. Οι εργασίες διακόπτονται προσωρινά και συνεχίζονται στην αίθουσα της Ολομέλειας. Με την έγκριση κατά πλειοψηφία της πρότασης της Νέας Δημοκρατίας, στην οποία διαπιστώνεται μεταξύ άλλων ότι «εάν είχαν τηρηθεί απαρέγκλιτα οι κανόνες του Γενικού Κανονισμού Κινήσεως, το δυστύχημα δεν θα είχε συμβεί», η εξεταστική επιτροπή ολοκληρώνει το έργο της.

12 Μαρτίου

Ο πρωθυπουργός, μιλώντας σε πρωινή πολιτι-

κή εκπομπή ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού, αναφέρει μεταξύ άλλων ότι: «... Η συζήτηση για τα Τέμπη είναι πολύ στενάχωρη και δυσάρεστη συζήτηση. Το τελευταίο που θέλουμε είναι ο δημόσιος διάλογος να πέσει θύμα φημών που αδικούν το μέγεθος της τραγωδίας και δεν βοηθούν στην αναζήτηση της αλήθειας και την απόδοση δικαιοσύνης. Τον τελευταίο λόγο μπορεί να έχει μόνο η δικαιοσύνη. Θεωρώ απολύτως λογικό η αντιπολίτευση να κατηγορεί την κυβέρνηση για να αποκομίσει πολιτικά οφέλη. Εμείς σε άλλες στιγμές επιλέξαμε να μην κάνουμε το ίδιο. Είναι πολύ σημαντικό ότι η δικαιοσύνη επέλεξε να αναζητήσει δεύτερο πραγματογνώμονα. Να συγκαλύψουμε τι ακριβώς αναρωτιέμαι; Δεν θα ξεχάσω την ημέρα που βρέθηκα στο τοπίο του δυστυχήματος. Είναι ό,τι πιο δύσκολο έχω κάνει και ξέρω ότι έπρεπε να σταθεροποιηθεί το έδαφος ώστε να πάνε οι γερανοί για να βρούμε σορούς. Αυτή ήταν η πραγματικότητα και είναι ανυπόστατο να λένε κάποιοι για μπάζωμα καιτσιμέντωμα. Λυπάμαι και οργίζομαι. Η δουλειά έγινε από τους επιχειρησιακούς παράγοντες με τον καλύτερο τρόπο. Υπήρχαν βαγόνια που εξαφανίστηκαν; Τι συνέβη; Εξαερώθηκαν; Περιμένω απαντήσεις από τον δεύτερο πραγματογνώμονα. Σκύβω το κεφάλι μπροστά τους. Κάποιοι δεν έχουν δικαίωμα να αξιολογήσουν πολιτικά την τραγωδία. Εγώ ξέρω ότι όλα αυτά είναι ανυπόστατα. Λυπάμαι, γιατί σε αυτό το περιβάλλον της ψηφιακής δημοκρατίας

υπάρχουν τεράστιες πολιτικές ευθύνες από πολιτικούς αρχηγούς που προσπαθούν να χτίσουν καριέρες με παλαβομάρες ενόψει ευρωεκλογών και αναφέρομαι στον Κ. Βελόπουλο. Από εδώ και στο εξής θα περιμένουμε όλοι τη δικαιοσύνη που έχει κινηθεί με γρήγορους ρυθμούς. Δεν θέλουμε έξι χρόνια όπως το Μάτι αλλά όχι βιαστικά. Η άποψη της κυβέρνησης για διαχωρισμό ποινικών και πολιτικών ευθυνών είναι ξεκάθαρη. Όσοι πιστεύουν ότι υπάρχουν ποινικές ευθύνες πολιτικών πρέπει να ζητήσουν προανακριτική επιτροπή με συγκεκριμένο κατηγορητήριο. Πρώτος εγώ θέλω να μάθω την αλήθεια για τα Τέμπη [...] Δεν περίμενα τέτοια ένταση στη συζήτηση για τα πανεπιστήμια. Στο βασικό επιχείρημα γιατί η Ελλάδα να είναι μόνη χώρα μαζί με την Κούβα που να έχει κρατικό μονοπώλιο στην ανώτατη εκπαίδευση, δεν υπάρχει απάντηση. Γιατί να μην έχει περισσότερες επιλογές ένας υποψήφιος φοιτητής; Θα προχωρήσουμε και στην αλλαγή του άρθρου 16. Αυτή τη στιγμή αξιοποιούμε τα περιθώρια του άρθρου 16 για παραρτήματα μη κερδοσκοπικών πανεπιστημίων. Δεν θέλουμε πανεπιστήμια της αρπαχτής. Τώρα που έχουμε την ευκαιρία για συναίνεση στη λογική του αυτονόητου, το ΠΑΣΟΚ λες και μπήκε στην αλλαγή του χρόνου. Ας αναζητήσει ο κ. Ανδρουλάκης τις γνωμοδοτήσεις συνταγματολόγων από τον χώρο του ΠΑΣΟΚ. Το ζήτημα θα κριθεί από το ΣτΕ και το δικαστήριο πιστεύω ότι θα στηρίξει τη θέση που υποστηρίζει η κυ-

βέρνηση. Ας περιμένουμε να εκδηλωθεί το ενδιαφέρον όσων θέλουν να επενδύσουν στην Ελλάδα, βλέποντάς την ως περιφερειακό κέντρο. Εμείς θέλουμε την Ελλάδα περιφερειακό εκπαιδευτικό κέντρο. Πιστεύω ότι το 2025 θα δούμε τα πρώτα απτά αποτελέσματα. Όχι, δεν σκεφτόμαστε δίδακτρα στα δημόσια πανεπιστήμια. Το δημόσιο πανεπιστήμιο είναι δωρεάν και θέλουμε να το αναβαθμίσουμε. Πολλοί που έχτισαν καριέρες στο ρωμαλέο φοιτητικό κίνημα και τις καταλήψεις νιώθουν κάπως άβολα. Η σύγκριση των πανεπιστημίων με τα μη κερδοσκοπικά πανεπιστήμια θα δημιουργήσει απαιτήσεις και για τα δημόσια πανεπιστήμια. Κάποιοι που έχτισαν καριέρες έτσι θα βρεθούν χωρίς δουλειά και αυτό είναι μια κατάκτηση της Μεταπολίτευσης [...] Έκανα μια ομιλία 50 λεπτά, μίλησα για τον κ. Κασσελάκη μισό λεπτό. Ομιλώ και ως παθών: το 2016 ο ΣΥΡΙΖΑ ψήφισε έναν νόμο που δεν επέτρεπε σε πολιτικά πρόσωπα και συζύγους να έχουν επιχειρηματική δραστηριότητα εκτός Ελλάδος. Ένας νόμος που δεν είχε λογική. Έγινε για συγκεκριμένους λόγους. Ο ΣΥΡΙΖΑ στοχοποίησε εμένα και τη σύζυγό μου. Προσαρμοστήκαμε εντελώς και ο νόμος ισχύει ακόμα. Μην μας κουνάει, λοιπόν, το δάχτυλο. Δεν μας ενδιαφέρει πώς απέκτησε αστακοκάραβα. Ούτε θέτει κανείς θέμα φοροδιαφυγής. Άλλα τον ρωτάμε και άλλα απαντάει. Να μας κουνάει ο ΣΥΡΙΖΑ το δάχτυλο για θέματα δικαίου, όταν μίλησε ο κ. Κοντονής για παραϊπουργείο και

αφού κρέμασε στα μανταλάκια πολιτικούς αντιπάλους, πάει πολύ. Εμείς ψηφίσαμε τον νέο ποινικό κώδικα που επιταχύνει τη διαδικασία των δικών. Αυτό πρέπει να μας απασχολεί και αυτό θα ήταν πιο ουσιαστικό από τον κ. Τσίπρα για *mea culpa*. Οι πολιτικοί αρχηγοί δεν θα κριθούν από αυτά. Ξέρω ότι εμείς έχουμε πολιτική πρόταση. Αυτή τη στιγμή υπάρχει αντιπολίτευση. Ας είμαστε σοβαροί, είναι αδιανόητο να λέγεται ότι πρότεινα κυβερνητική θέση στον Κασσελάκη. Η μεγαλύτερη σαχλαμάρα που έχω ακούσει ποτέ μου. Δεν ξέρω τι σκεφτόταν, όταν το είπε. Η πολιτική αντιπαράθεση βρίσκεται στη Βουλή και είναι ζήτημα όταν λείπει από εκεί ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Αισθάνομαι αντιπολίτευση από τα προβλήματα αλλά κανείς δεν μπορεί να μας κατηγορήσει ότι είμαστε απόντες [...] Υπάρχει ειλικρινής διάθεση από την πλευρά της τουρκικής ηγεσίας να γεφυρώσουμε τις εντάσεις. Ο προγραμματισμός είναι κάποια στιγμή τον Μάιο να βρεθώ στην Άγκυρα σε ανταπόδοση της επίσκεψης Ερντογάν στην Αθήνα. Συζητάμε για το μεγάλο αγκάθι της οριοθέτησης ΑΟΖ αλλά και να μην το λύσουμε μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι διαφωνούμε πολιτισμένα. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν ενισχύουμε την αποτρεπτική μας ικανότητα».

14 Μαρτίου

Ο Όθ. Ηλιόπουλος, επικεφαλής του συνδυασμού Επικρατείας του Συνασπισμού Ριζοσπα-

στικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, βάζει τέλος στα δημοσιεύματα του Τύπου των τελευταίων ημερών που τον έφεραν να εξετάζει το ενδεχόμενο να παραιτηθεί από τη βουλευτική ιδιότητα, δηλώνοντας ότι: «Παραμένω μάχιμος βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ-Π.Σ. Εργαζόμεστε με τον πρόεδρο της αξιωματικής αντιπολίτευσης Στέφανο Κασσελάκη για να δώσουμε προοπτική διεξόδου στις Ελληνίδες και στους Έλληνες».

15 Μαρτίου

Αποστέλλεται στη Βουλή δικογραφία για το πολύνεκρο δυστύχημα στα Τέμπη μετά την υποβολή μήνυσης από τραυματία σε βάρος του πρώην Υπουργού Υποδομών και Μεταφορών Κ. Καραμανλή.

Η Ά.-Μ. Ασημακοπούλου, βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ανακοινώνει, μετά την κατάθεσή της στην Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, ότι δεν θα διεκδικήσει την επανεκλογή της στις εκλογές του προσεχούς Ιουνίου, προσθέτοντας ότι: «Η συνείδησή μου δεν μου επιτρέπει να συμμετέχω άθελά μου στις προσπάθειες κάποιων να πλήξουν τον θεσμό της επιστολικής ψήφου, την κυβέρνηση Μητσοτάκη ή το κύρος της Ελλάδας». Ακολουθεί η ανακοίνωση της παραίτησης του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Εσωτερικών και η «παύση» του γραμματέα αποδήμων της Νέας Δημοκρα-

τίας ενώ ο κυβερνητικός εκπρόσωπος δηλώνει ότι: «...τα στοιχεία δόθηκαν κάποιο χρονικό διάστημα –εβδομάδες, μήνες– πριν από την αποστολή των μείλ που έγινε. Όμως το πρόσωπο αυτό τα είχε πολλούς μήνες πριν, από ό,τι έχουμε καταλάβει, που το προσδιορίζουμε μεταξύ των εκλογικών διαδικασιών του 2023. Είναι στοιχεία τα οποία προέκυψαν από την εκλογική διαδικασία. Δεν έχουν σχέση με την επιστολική ψήφο αλλά με προσωπικά δεδομένα. Έχει πολύ μεγάλη σημασία για να μην γίνει απόπειρα εργαλειοποίησης».

16 Μαρτίου

Η Υπουργός Εσωτερικών, μιλώντας σε πρωινή ενημερωτική εκπομπή ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού και απαντώντας σε σχετική ερώτηση, αναφέρει: «Δεν ήμουν υπουργός την περίοδο διαρροής των e-mails. Ξέρουμε πλέον τι έχει συμβεί [...] Έλληνες που είχαν εγγραφεί για να ψηφίσουν το 2023, για κάποιους εξ αυτών είχαν δοθεί τα e-mails τους από συνεργάτη του τότε γενικού γραμματέα του Υπουργείου Εσωτερικών στην Ά.-Μ. Ασημακοπούλου. Είναι σαφές ότι έγινε διαρροή. Έχουμε δύο έρευνες σε εξέλιξη [...] Το ζήτημα αυτό δεν αφορά σε εκλογική διαδικασία, δεν αφορά στην επιστολική ψήφο. Μιλάμε για κάτι που έγινε πριν από οκτώ μήνες. Είναι κάτι που αφορά στα προσωπικά δεδομένα [...] Για πρώτη φορά γίνεται καθολικός έλεγχος στο Υπουργείο Εσωτερικών [...] Μιλάμε

για μια έκνομη ενέργεια από έναν συγκεκριμένο άνθρωπο».

19 Μαρτίου

Ο πρωθυπουργός συναντάται με την Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την ενημερώνει για τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων αναφέρεται στην ακρίβεια, στο Εθνικό Σύστημα Υγείας, στην ασφάλεια των Πανεπιστημίων και στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των αγροτών στη Θεσσαλία από τις φυσικές καταστροφές. Στην απάντησή της η Κ. Σακελλαροπούλου επισημαίνει: «Το θέμα της δημόσιας υγείας είναι πολύ σημαντικό. Όλοι οι πολίτες να έχουν πρόσβαση στην υγεία. Να ενισχύεται η δημόσια υγεία [...] Παρακολουθώ τις κινήσεις για την ακρίβεια, όσο λειτουργούν οι ελεγκτικοί μηχανισμοί υπάρχει και συμμόρφωση [...] Ένα από τα μεγάλα στοιχεία της δημοκρατίας να εφαρμόζεται η νομιμότητα [...] Ελπίζουμε στο καλύτερο αποτέλεσμα των ευρωεκλογών για τις δημοκρατικές δυνάμεις».

Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος, απαντώντας σε σχετική ερώτηση κατά την ενημέρωση των πολιτικών συντακτών, αναφέρει: «...Η αποστολή αυτής της λίστας των e-mails από τη συνεργάτιδα του τότε γενικού γραμματέα του Υπουργείου Εσωτερικών, του κ. Σταυριανουδάκη, στον κ. Θεοδωρόπουλο έγινε μετά τις εκλογές του Μαΐου του 2023. Μεταξύ, δηλαδή, των δύο

εκλογικών διαδικασιών. Η προσπάθεια της αντιπολίτευσης να εμπλέξει τη Νίκη Κεραμέως δεν έχει καμία βάση [...] Η Νέα Δημοκρατία και κάθε κόμμα δικαιούται να έχει και έχει τις λίστες των μελών της. Από εκεί και πέρα, η νομοθεσία προβλέπει ότι για τους υποψηφίους κάποια συγκεκριμένα δεδομένα μπορεί να δοθούν από το Υπουργείο Εσωτερικών, όχι πάντως e-mails. Σε καμία περίπτωση η Νέα Δημοκρατία δεν έχει τέτοιες λίστες και επειδή ήμουν ένας εξ αυτών που είχαν την ευθύνη του γραμματέα της Πολιτικής Επιτροπής, δεν υπάρχει ούτε και καταγγελία κατά της Νέας Δημοκρατίας για καμία υπόθεση. Ελήφθησαν μέτρα, έγιναν παραιτήσεις. Οι λέξεις ευθύνη και παραίτηση για εμάς δεν είναι άγνωστες».

20 Μαρτίου

Συζητείται στην Ολομέλεια της Βουλής το πόρισμα της πλειοψηφίας στην εξεταστική επιτροπή που διερεύνησε «όλες τις πτυχές που σχετίζονται με τις πολιτικές, τις πράξεις και τις παραλείψεις διαδοχικών κυβερνήσεων από το 1997 έως και το 2023 και τις ευθύνες των εμπλεκόμενων που συντέλεσαν στη σύγκρουση των αμαξοστοιχιών στα Τέμπη και στην απώλεια 57 ανθρώπινων ζωών». Στη συζήτηση παίρνουν τον λόγο οι επικεφαλής των κοινοβουλευτικών ομάδων της αντιπολίτευσης, ενώ ο πρωθυπουργός απουσιάζει, λόγω της συμμετοχής του στην τελετή παραλαβής ελικοπτέρων από το Ναυτικό.

Στο πλαίσιο της διενεργούμενης έρευνας για την αποστολή ηλεκτρονικού μηνύματος σε απόδημους Έλληνες από την Ά.-Μ. Ασημακούλου, βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, κλιμάκιο της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα επισκέπτεται το Υπουργείο Εσωτερικών προκειμένου να αναζητήσει και να συλλέξει συμπληρωματικά στοιχεία επιπλέον όσων έχουν κατατεθεί με τις δοθείσες εξηγήσεις-απαντήσεις από κληθέντες.

21 Μαρτίου

Ο Χρ. Σπίρτζης, πρώην Υπουργός Υποδομών και Μεταφορών στις κυβερνήσεις του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία επισκέπτεται τον Πρόεδρο της Βουλής και του ζητά την ενεργοποίηση του άρθρου 86 παρ. 5 Σ. στο πρόσωπό του, προκειμένου «να μην μείνει καμία σκιά ως προς τις δικές του ευθύνες αλλά και για να αποκαλυφθούν έμμεσα οι πραγματικοί υπαίτιοι».

24 Μαρτίου

Πρωτοσέλιδο δημοσίευμα στην κυριακάτικη έκδοση εβδομαδιαίας πολιτικής εφημερίδας αναφέρει ότι ηχητικά στοιχεία με συνομιλίες του σταθμάρχη Λάρισας πριν από το πολύνεκρο δυστύχημα των Τεμπών αποτελούν αποτέλεσμα μοντάζ, προκειμένου να ενισχυθεί το επιχείρημα του ανθρώπινου λάθους.

25 Μαρτίου

Ο Στ. Παπασταύρου, Υπουργός Επικρατείας, και ο Ι. Μπρατάκος, Υφυπουργός στον Πρωθυπουργό, επισκέπτονται, επ' ευκαιρία της ονομαστικής του εορτής, τον κύριο μέτοχο της εβδομαδιαίας πολιτικής εφημερίδας που δημοσίευσε το πρωτοσέλιδο για το πολύνεκρο δυστύχημα των Τεμπών.

Ο Πρόεδρος του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία ζητά τη διενέργεια εκλογών με την παρουσία διεθνών παρατηρητών, επειδή ο «πρωθυπουργός που υπό την ηγεσία του μοντάρουν τα στοιχεία εγκλήματος δεν μπορεί να διενεργήσει αδιάβλητες εκλογές».

Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος, απαντώντας σε ερώτηση για ανακοίνωση της πρωτοβουλίας της αντιπολίτευσης να κατατεθεί πρόταση δυσπιστίας, τη χαρακτηρίζει «καλοδεχούμενη» και ως «την καλύτερη ευκαιρία να διαπιστώσουν οι Έλληνες ποιοι συντάσσονται με την ομαλότητα, τη σταθερότητα και τη συνέχεια και ποιοι θέλουν να ναρκοθετήσουν την πορεία της χώρας προς τις εκλογές», αποκαλεί τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης «συνειδητό υπονομευτή του πολιτεύματος» και κατηγορεί τον Πρόεδρο του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής ότι μετέτρεψε «το κόμμα σε πράσινη εκδοχή του ΣΥΡΙΖΑ, σε ουρά του Βελόπουλου και σε συμπλήρωμα των Σπαρτιατών».

Η Ά.-Μ. Ασημακοπούλου, απαντώντας σε δημοσίευμα απογευματινής καθημερινής εφημερίδας, αναφέρει ότι το αρχείο με τις ηλεκτρονικές διευθύνσεις αποδήμων Ελλήνων περιήλθε στην κατοχή της σε ψηφιακή μορφή τον Ιανουάριο του 2024, της διατέθηκε από τον, ήδη πρώην, γραμματέα αποδήμων, οι διευθύνσεις είχαν συλλεγεί ενόψει των γενικών βουλευτικών εκλογών του 2023 και το αρχείο περιείχε αριθμούς εκλογέων, το ονοματεπώνυμό τους και των γονέων τους, τις ηλεκτρονικές και τις φυσικές διευθύνσεις τους.

26 Μαρτίου

Επιβεβαιώνοντας τα δημοσιεύματα και τις διαρροές στον Τύπο των προηγούμενων ημερών, κατατίθεται, με πρωτοβουλία του Προέδρου της κοινοβουλευτικής ομάδας του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής, πρόταση δυσπιστίας κατά της κυβέρνησης. Την πρόταση υπογράφουν ογδόντα πέντε (85) βουλευτές, τα μέλη των κοινοβουλευτικών ομάδων του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς, της Νέας Αριστεράς και της Πλεύσης Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου, ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος ανακοινώνει ότι θα την υπερψηφίσει.

Αρχίζει στην Ολομέλεια η συζήτηση της πρότασης δυσπιστίας.

27 Μαρτίου

Στη συζήτηση της πρότασης δυσπιστίας συμμετέχει με ομιλία του ο Κ. Καραμανλής, πρώην Υπουργός Υποδομών και Μεταφορών.

28 Μαρτίου

Με τις ομιλίες των πολιτικών αρχηγών ολοκληρώνεται η συζήτηση της πρότασης δυσπιστίας. Στην ονομαστική ψηφοφορία που ακολουθεί την υπερψηφίζουν εκατό σαράντα ένας (141) βουλευτές, στο σύνολό τους μέλη των κοινοβουλευτικών ομάδων της αντιπολίτευσης, ενώ την καταψηφίζουν εκατόν πενήντα εννέα (159), οι βουλευτές της συμπολίτευσης και ο Χ. Κατσιβαρδάς, ανεξάρτητος που είχε εκλεγεί με τους συνδυασμούς των Σπαρτιατών. Λίγο πριν από την ομιλία του Κ. Μητσotάκη ανακοινώνεται ότι έγιναν δεκτές με το π.δ. 16/2024 (Α' 46) οι παραιτήσεις του Στ. Παπασταύρου, Υπουργού Επικρατείας, και του Ι. Μπρατάκου, Υφυπουργού στον Πρωθυπουργό, επειδή «η συμμετοχή τους σε μια κοινωνική εκδήλωση, έστειλε λάθος μήνυμα για την κυβέρνηση».

Η ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΣΡ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΒΟΛΗ ΚΥΡΩΣΕΩΝ ΣΕ ΦΟΡΕΙΣ ΠΟΥ ΠΑΡΕΧΟΥΝ ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΑ ΜΕΣΩ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ

ΣΧΟΛΙΟ ΣΤΗΝ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 1349/2023 ΑΠΟΦΑΣΗ ΣΤΕ

Παναγιώτης Μαντζούφας

Καθηγητής Νομικής Σχολής, ΑΠΘ

Διονυσία Χαϊκάλη

Υπ. Διδάκτωρ Νομικής ΑΠΘ, Δικηγόρος

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την 1349/2023 προδικαστική απόφαση του Δ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας¹ υποβλήθηκαν προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) σχετικά με το αν οι φορείς που παρέχουν τηλεοπτικές υπηρεσίες μέσω διαδικτύου και δεν είναι παραδοσιακοί τηλεοπτικοί σταθμοί καταλαμβάνονται από τις διατάξεις της εθνικής ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας και συνακόλουθα εάν το ΕΣΡ έχει τη σχετική αρμοδιότητα για την επιβολή κυρώσεων. Η ως άνω απόφαση εκδόθηκε επί αιτήσεως της ιδιοκτήτριας του ηλεκτρονικού ιστότοπου zougla.gr για την ακύρωση της με αριθμ. 99/2021 απόφασης ΕΣΡ,

¹ Για το πλήρες κείμενο της ΣτΕ 1349/2023 βλ. ΕφημΔΔ 3/2023, σελ. 354-361. Όμοια και η ΣτΕ 1350/2023, ΔΙΤΕ 3/2023, σελ. 449-459.

με την οποία της επιβλήθηκε πρόστιμο λόγω προβολής ποιοτικά υποβαθμισμένου οπτικοακουστικού περιεχομένου και παραβίασης της υποχρέωσης σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Εν προκειμένω, ο ηλεκτρονικός ιστότοπος zougla.gr, ο οποίος δεν είναι παραδοσιακός τηλεοπτικός σταθμός, προέβη σε αναμετάδοση ραδιοφωνικής εκπομπής σε μορφή οπτικοακουστικού περιεχομένου –παρουσιάζοντας με εικόνα τον παραγωγό της– από τις εγκαταστάσεις του ηλεκτρονικώς εκπέμποντος ραδιοφωνικού σταθμού. Κατά τη διάρκεια της εκπομπής, η οποία μεταδόθηκε με σκοπό την ταυτόχρονη παρακολούθηση (live streaming), ο παρουσιαστής προέβη σε προσωπική επίθεση εναντίον συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων χρησιμοποιώντας, κατά το ΕΣΡ, συκοφαντικούς και υβριστικούς χαρακτηρισμούς.

Με την εν λόγω υπόθεση το ΣτΕ κλήθηκε να αντιμετωπίσει το μείζον ζήτημα της αρμοδιότητας του ΕΣΡ για την επιβολή κυρώσεων επί των νεοεισερχόμενων φορέων που μεταδίδουν διαδικτυακό περιεχόμενο που προσομοιάζει με τηλεόραση, αλλά δεν εμπίπτει στην παραδοσιακή της μορφή και περαιτέρω της ερμηνείας της συνταγματικής έννοιας της «τηλεόρασης», κατά το άρθρο 15 παρ. 1 Σ. Παρόλο που η ανάγκη επαναπροσδιορισμού του νομικού ορισμού της τηλεόρασης έχει απασχολήσει τη θεωρία στο παρελθόν, με επιχειρήματα υπέρ και κατά της δυναμικής ερμηνείας της ραδιοτηλεόρασης υπό το φως των τεχνολογικών εξελίξεων², είναι η πρώτη φορά που το ζήτημα άγεται ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, αναδεικνύοντας μάλιστα την ειδικότερη προβληματική των εκπομπών που μεταδίδονται αποκλειστικά μέσω διαδικτύου, χωρίς να συνιστούν τη διαδικτυακή εκδοχή ενός παραδοσιακού τηλεοπτικού σταθμού. Η σχολιαζόμενη απόφαση αποκτά επιπλέον ενδιαφέρον, δεδομένης της διεύρυνσης της έννοιας της τηλεοπτικής εκπομπής αλλά και των αρμοδιοτήτων του ΕΣΡ, με τη σχετικά πρόσφατη ψήφιση και θέση σε εφαρμογή του ν. 4779/2021³, δυνάμει του οποίου εναρμονίστηκε η εθνική νομοθεσία με την τροποποιημένη Οδηγία (ΕΕ) 2018/1808 για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων⁴, καταργώντας το προϊσχύον ΠΔ 109/2010⁵.

² Βλ. εντελώς ενδεικτικά Α. Κουσούνη-Πανταζοπούλου, *Η συνταγματική έννοια της τηλεόρασης και οι σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις*, ΔΙΤΕ 2/2009, σελ. 179.

³ Για μια επισκόπηση των διατάξεων της νέας Οδηγίας και του ν. 4779/2021, βλ. Α. Οικονόμου, *Η νέα Οδηγία για τις Υπηρεσίες Οπτικοακουστικών Μέσων 2018/1808 και η πρόκληση της ενσωμάτωσής της στο ελληνικό δίκαιο*, ΔΙΤΕ 4/2018, σελ. 467· Π. Λαμπροπούλου, *Ο νέος ν. 4779/2021 για την ενσωμάτωση της Οδηγίας (ΕΕ) 2010/13 σχετικά με την παροχή υπηρεσιών οπτικοακουστικών μέσων – Παρουσίαση και σχολιασμός διατάξεων Α' μέρους*, ΔΙΤΕ 4/2020, σελ. σελ. 591-597.

⁴ Με τον ν. 4779/2021 ενσωματώθηκε στην εθνική νομοθεσία η Οδηγία (ΕΕ) 2010/13, όπως τροποποιήθηκε με την Οδηγία (ΕΕ) 2018/1808 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 14ης Νοεμβρίου 2018.

⁵ Με το άρθρο 53 του ν. 4779/2021 καταργήθηκε, μεταξύ άλλων, το ΠΔ 109/2010, το οποίο ενσωμάτωνε στην ελληνική έννομη τάξη την Οδηγία 2010/13/ΕΕ.

Συνακόλουθα, άμεσος είναι ο πρακτικός αντίκτυπος και στο εύρος των αρμοδιοτήτων της ανεξάρτητης αρχής, η οποία συχνά ερμηνεύει δυναμικά το περιεχόμενο του άρθρου 15 παρ. 2 Σ. Σημειώνεται ότι, σε προηγούμενη απόφασή του⁶, το ΕΣΡ απεφάνθη ότι είναι αρμόδιο για τον έλεγχο και την επιβολή κυρώσεων επί οπτικοακουστικού περιεχομένου που προβάλλεται από ηλεκτρονικό ιστότοπο που ανήκει σε παραδοσιακό τηλεοπτικό σταθμό, παρόλο που τα επίμαχα αποσπάσματα για τα οποία επιβλήθηκε η κύρωση δεν προβλήθηκαν από τον τηλεοπτικό σταθμό ελεύθερης λήψης⁷. Ήδη με την προσβαλλόμενη 99/2021 απόφασή του, και εφαρμόζοντας τον ν. 4779/2021, το ΕΣΡ επεκτείνει το εύρος των συνταγματικών του αρμοδιοτήτων και στις τηλεοπτικές υπηρεσίες που παρέχονται αποκλειστικά μέσω διαδικτύου, δηλαδή παρέχονται από φορείς που δεν είναι παραδοσιακοί τηλεοπτικοί σταθμοί.

II. Η ΠΛΕΙΟΨΗΦΟΥΣΑ ΓΝΩΜΗ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ

Σε αντίθεση με την οριζόντια και τεχνολογικά ουδέτερη ερμηνεία της ανεξάρτητης αρχής, το Συμβούλιο της Επικρατείας, με τη σχολιαζόμενη προδικαστική απόφαση, υιοθετεί μια περισσότερο κάθετη προσέγγιση στην κανονιστική ρύθμιση της ραδιοτηλεόρασης και αντίστοιχα προσανατολίζεται σε μια τομεακή κατανομή της αρμοδιότητας του ΕΣΡ με κριτήριο τον φορέα μετάδοσης. Συγκεκριμένα, ανατρέχοντας στην πλειοψηφούσα γνώμη της απόφασης, το δικαστήριο ρητώς αποκλείει τη διαδικτυακή τηλεόραση από το πεδίο αρμοδιοτήτων του ΕΣΡ⁸, με μόνη εξαίρεση την περίπτωση όπου οι διαδικτυακές τηλεοπτικές υπηρεσίες εκπέμπονται από τηλεοπτικό σταθμό που εκπέμπει και μέσω συχνοτήτων, συνιστά δηλαδή παραδοσιακό τηλεοπτικό σταθμό. Αναλυτικότερα, κρίθηκε ότι η ισχύουσα εθνική νομοθεσία για τον έλεγχο του περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών υπηρεσιών από το ΕΣΡ και τη συνακόλουθη επιβολή κυρώσεων στους σταθμούς εφαρμόζεται μόνο για τις τηλεοπτικές υπηρεσίες που μεταδίδονται από τηλεοπτικούς φορείς, είτε μέσω ραδιοτηλεοπτικών συχνοτήτων (αναλογικών ή ψηφιακών) είτε μέσω δορυφόρου. Αντίθετα, οι φορείς που παρέχουν τηλεοπτικές υπηρεσίες αποκλειστικά μέσω διαδικτύου και οι οποίοι δεν είναι παραδοσιακοί τηλεοπτικοί σταθμοί δεν καταλαμβάνονται από τις επίμαχες διατάξεις της ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας⁹.

⁶ Βλ. απόφαση 5/18.02.2021 ΕΣΡ δημοσιευμένη σε ΔΙΤΕ 4/2020, σελ. 715, καθώς και τις παρατηρήσεις του Α. Τσεβά, ΔΙΤΕ 1/2021, σελ. 189.

⁷ Βλ. αντίθετη γνώμοδότηση του Π. Λαζαράτου, *Αρμοδιότητα ΕΣΡ στο διαδίκτυο*, Διδικ 3/2021, σελ. 397-400.

⁸ Βλ. άρθρο 15 παρ. 2 του ν. 3592/2007, με το οποίο εξαιρούνται από το πεδίο εφαρμογής του ως άνω νόμου οι ραδιοτηλεοπτικές υπηρεσίες που παρέχονται μέσω διαδικτύου.

⁹ Προς ενίσχυση της θέσης της περί αναρμοδιότητας του ΕΣΡ επί οπτικοακουστικού περιεχομένου που μεταδίδεται από ηλεκτρονικούς ιστότοπους, η πλειοψηφούσα γνώμη παραπέμπει στις αποφάσεις ΣτΕ 1637-1638/2019. Ωστό-

Η εξαίρεση αυτή προκύπτει, κατά την απόφαση, από τη συνδυαστική ερμηνεία των διατάξεων των άρθρων 3 παρ. 1 περίπτωση α) του ν. 2328/1995 και 3 παρ. 1, 2 και 3 του ν. 4173/2013, σύμφωνα με τις οποίες τόσο οι ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές της ΕΡΤ ΑΕ, όσο και το περιεχόμενο των διαδικτυακών ιστοτόπων της (και αναλογικά και των υπόλοιπων τηλεοπτικών σταθμών) διέπονται από την εθνική νομοθεσία για την επιβολή υποχρεώσεων και τον έλεγχο του περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών τους υπηρεσιών. Υπό το φως των ως άνω διατάξεων, μόνο οι παραδοσιακοί τηλεοπτικοί σταθμοί, οι οποίοι παρέχουν, συνδυαστικά με το πρόγραμμά τους μέσω συχνότητων, και οπτικοακουστικό περιεχόμενο σε διαδικτυακό ιστότοπο (web-tv), είτε γραμμικό είτε κατά παραγγελία (live και on demand), υπάγονται στον έλεγχο του ΕΣΡ ως προς το μεταδιδόμενο περιεχόμενό τους.

Σημειώνεται ότι η πλειοψηφία εξετάζει προσεκτικά το εθνικό νομοθετικό πλαίσιο που προσδιορίζει το πεδίο αρμοδιοτήτων του ΕΣΡ ως προς την εφαρμογή της ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας και την επιβολή κυρώσεων, ειδικότερα σε σχέση με τις υποχρεώσεις προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και παράλειψης προβολής ποιοτικά υποβαθμισμένων προγραμμάτων, στηριζόμενη αποκλειστικώς σε αυτό για να αποφανθεί επί του κρινόμενου ζητήματος. Έτσι αποφεύγει να αξιοποιήσει ερμηνευτικά το συνταγματικό πλαίσιο που κατοχυρώνει τον άμεσο κρατικό έλεγχο επί της ραδιοτηλεόρασης, ο οποίος, κατά την άποψή του ΕΣΡ, πρέπει να εφαρμόζεται σε κάθε εκπομπή τηλεόρασης, ανεξαρτήτως της ειδικότερης τεχνολογικής μορφής της (παραδοσιακή ή διαδικτυακή τηλεόραση). Δεδομένης αφενός της ανυπαρξίας σαφούς διάταξης που να εξουσιοδοτεί το ΕΣΡ να ελέγχει ποιοτικά το περιεχόμενο της διαδικτυακής τηλεόρασης και να επιβάλλει κυρώσεις –σε αντίθεση με το διαδικτυακό περιεχόμενο των παραδοσιακών σταθμών για τους οποίους ο νομοθέτης είχε προβλέψει σχετική ρύθμιση– και αφετέρου της ρητής εξαίρεσης της διαδικτυακής τηλεόρασης από το πεδίο εφαρμογής του ν. 3592/2007, το δικαστήριο αντιμετωπίζει την υπόθεση αμιγώς εξ απόψεως αρμοδιοτήτων της ανεξάρτητης αρχής, αρνούμενο να προβεί σε διασταλτική ή/και αναλογική εφαρμογή των ισχυόντων κανόνων¹⁰. Βαρύνον κριτήριο,

σο, οι παραπάνω αποφάσεις αποφαίνονται αποκλειστικά επί του ερωτήματος εάν οι διατάξεις του ν. 3592/2007 εφαρμόζονται επί αναμετάδοσης προγράμματος διαδικτυακού τηλεοπτικού σταθμού από κλασικό τηλεοπτικό σταθμό και δεν εξετάζεται το ζήτημα της άσκησης του άμεσου κρατικού ελέγχου επί του οπτικοακουστικού περιεχομένου που προβάλλεται από ηλεκτρονικούς ιστότοπους. Βλ. και την υπ' αριθμ. 5/2021 απόφαση ΕΣΡ, ΔΙΤΕ 4/2020, σελ. 715 επ.

¹⁰ Για τον σχολιασμό της όμοιας απόφασης ΣτΕ 1350/2023 βλ. Γ. Καπετάνιο, *Αναρμοδιότητα του ΕΣΡ βάσει της εθνικής ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας να επιβάλλει πρόστιμα σε παρόχους τηλεοπτικών εκπομπών αποκλειστικά μέσω διαδικτύου – Υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ*, ΕΕΕΔ 2/2023, σελ. 249-254· Π. Δημητρόπουλο, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 1350/2023 (7μ) - Διαδικτυακή τηλεόραση και αρμοδιότητα του ΕΣΡ για την επιβολή κυρώσεων*, ΔιΜΕΕ, 3/2023, σελ. 460-464· και Ν. Α. Παπαδόπουλο, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 1349/2023 (7μ) - Αρμοδιότητα*

επομένως, για την εφαρμογή της ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας και κατ' επέκταση την υπαγωγή των διαδικτυακών τηλεοπτικών υπηρεσιών στην αρμοδιότητα του ΕΣΡ αναδεικνύεται από το Συμβούλιο της Επικρατείας η φύση του φορέα που εκπέμπει τηλεοπτικές υπηρεσίες, καθώς και το ιδιοκτησιακό καθεστώς του διαδικτυακού ιστότοπου.

III. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗΣ ΑΡΧΗΣ, ΥΠΟ ΤΟΝ Ν. 4779/2021

Ακολουθώντας τον ως άνω συλλογισμό, η πλειοψηφούσα γνώμη δεν επικεντρώνει τη σκέψη της στη φύση του βίντεο που μεταδόθηκε ζωντανά από την ιστοσελίδα και στην ομοιότητα αυτού με την παραδοσιακή τηλεόραση, ούτε εξετάζει το προκαταρκτικό ερώτημα εάν το επίμαχο διαδικτυακώς μεταδοθέν οπτικοακουστικό υλικό συνιστά υπηρεσία οπτικοακουστικών μέσων, υπό την έννοια του άρθρου 2 παρ. 1 (α) του ν. 4779/2021 και της ενσωματούμενης τροποποιημένης Οδηγίας (ΕΕ) 2018/1808 (άρθρο 1 παρ. 1α). Στον αντίποδα, το ΕΣΡ με την προσβαλλόμενη απόφασή του προέβη σε άμεση εφαρμογή του ως άνω νέου κανονιστικού πλαισίου, αποφαινόμενο ότι οι απαιτήσεις ποιότητας που προβλέπει η εθνική νομοθεσία για το ραδιοτηλεοπτικό περιεχόμενο θα πρέπει να ισχύουν σε «...κάθε οπτικοακουστικό υλικό που παρέχεται σε μαζικό κοινό μέσω ελεύθερα προσβάσιμων ηλεκτρονικών ιστοτόπων και το οποίο μπορεί να έχει επιπτώσεις σε αυτούς που το παρακολουθούν ανάλογες με εκείνες που προκαλούνται από τη μετάδοση αντίστοιχου υλικού από τους παραδοσιακούς παρόχους περιεχομένου», επομένως και στις τηλεοπτικές εκπομπές που μεταδίδονται μέσω διαδικτύου, παρόλο που οι τελευταίες δεν καταλαμβάνονται ρητά από το γράμμα των σχετικών εθνικών διατάξεων.

Σε κάθε περίπτωση, εν προκειμένω, η ρητή ή μη υπαγωγή του επίδικου βίντεο στην έννοια της οπτικοακουστικής υπηρεσίας έχει ελάχιστο πρακτικό αντίκτυπο. Κι αυτό διότι, με τον νέο ορισμό της οπτικοακουστικής υπηρεσίας, όπως ενσωματώθηκε και στην ελληνική έννομη τάξη, καθίσταται σαφές ότι η εφαρμογή των κανόνων της Οδηγίας (ΕΕ) 2018/1808 αφορά πλέον και σε ένα «διαχωρισμό τμήμα» μιας υπηρεσίας, εκ πρώτης όψεως, άσχετης με την τηλεόραση, όπως τα αυτοτελή τμήματα ηλεκτρονικών εφημερίδων που περιέχουν οπτικοακουστικά προγράμματα¹¹.

επιβολής διοικητικών κυρώσεων από το ΕΣΡ σε πάροχο τηλεοπτικών υπηρεσιών μέσω διαδικτύου, ΘΠΔΔ 10/2023, σελ. 1074 επ.

¹¹ Βλ. αιτιολογική σκέψη 3 της Οδηγίας (ΕΕ) 2018/1808, όπου διατυπώνονται τα εξής: «Η οδηγία 2010/13/ΕΕ θα πρέπει να εξακολουθήσει να ισχύει μόνο για τις υπηρεσίες που έχουν ως κύριο σκοπό την παροχή προγραμμάτων ενημερωτικού, ψυχαγωγικού ή εκπαιδευτικού χαρακτήρα. Η απαίτηση ως προς τον κύριο αυτόν σκοπό θα πρέπει επίσης να θεωρηθεί ότι ικανοποιείται εάν η υπηρεσία έχει οπτικοακουστικό περιεχόμενο και μορφή που μπορούν να διαχωριστούν από την κύρια δραστηριότητα του παρόχου υπηρεσιών, όπως τα αυτοτελή τμήματα ηλεκτρονικών εφημερίδων

Η διεύρυνση της έννοιας της τηλεοπτικής εκπομπής με την ενσωμάτωση των κριτηρίων της νομολογίας New Media Online¹² καθιστά αδιαμφισβήτητη την επέκταση της εφαρμογής της Οδηγίας και στο οπτικοακουστικό περιεχόμενο που διακινείται διαδικτυακά από μη παραδοσιακό τηλεοπτικό σταθμό, όπως εν προκειμένω ένα δημοσιογραφικό site, και συνιστά αυτοτελή υπηρεσία με διακριτό περιεχόμενο από τις λοιπές υπηρεσίες που προσφέρει¹³.

Υπό αυτή την έννοια, η Οδηγία (ΕΕ) 2018/1808 επέλυσε κανονιστικά το ρυθμιστικό δίλημμα που είχε προκύψει από τον πολλαπλασιασμό του περιεχομένου βίντεο σε ιστοσελίδες εφημερίδων και τον ανταγωνισμό μεταξύ της ραδιοτηλεόρασης και του Τύπου στον διαδικτυακό χώρο¹⁴. Καθώς οι παραδοσιακές εφημερίδες επικεντρώνονται ολοένα και περισσότερο στην ψηφιακή τους παρουσία, εμπλουτίζοντας την ειδησιογραφία με οπτικοακουστικό περιεχόμενο, το οποίο ορισμένες φορές μεταδίδεται ζωντανά, η δικαιολογητική βάση για την ιστορικά και συνταγματικά ανόμοια ρύθμιση του Τύπου και της ραδιοτηλεοπτικής μετάδοσης συνεχώς απομειώνεται, φθάνοντας σε οριακό σημείο¹⁵. Όσο ο τύπος δεν συνιστά πλέον «είδση τυπωμένη σε χαρτί» και δύναται, μέσω της δύναμης της εικόνας, να έχει την ίδια επίδραση με την τηλεόραση, αμφισβητείται η αποκλίνουσα ρύθμιση και εξαίρεσή του από τον άμεσο κρατικό έλεγχο, ο οποίος

που περιέχουν οπτικοακουστικά προγράμματα ή βίντεο παραγόμενα από χρήστες, όταν τα τμήματα αυτά μπορούν να θεωρηθούν διαχωρίσιμα από την κύρια δραστηριότητά τους. Μια υπηρεσία θα πρέπει να θεωρείται ότι είναι ακριβώς αναπόσπαστο συμπλήρωμα της κύριας δραστηριότητας, λόγω των στοιχείων που συνδέουν την προσφορά οπτικοακουστικής υπηρεσίας με την κύρια δραστηριότητα, όπως η παροχή ειδήσεων σε γραπτή μορφή. Υπό την έννοια αυτή, οι τηλεοπτικοί σταθμοί ή κάθε άλλη οπτικοακουστική υπηρεσία υπό τη συντακτική ευθύνη παρόχου υπηρεσιών μπορούν να συνιστούν αφ' εαυτών υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων, ακόμη και εάν παρέχονται σε πλατφόρμα διαμοιρασμού βίντεο, χαρακτηριστικό της οποίας είναι η απουσία συντακτικής ευθύνης». Βλ. και αιτιολογική σκέψη 6, όπου διευκρινίζεται ότι «βιντεοκλίπ ενσωματωμένα στο συντακτικό περιεχόμενο ηλεκτρονικών εκδόσεων εφημερίδων και περιοδικών και κινούμενες εικόνες όπως GIFs δεν θα πρέπει να καλύπτονται από την οδηγία 2010/13/ΕΕ».

¹² ΔΕΕ υπόθ. C-347/2014, *New Media Online GmbH κατά Bundeskommunikationssenat*, ΔΙΜΕΕ 3/2015, 481, σημ. Αλέξ. Οικονόμου.

¹³ Έτσι, για παράδειγμα, το βίντεο που συνοδεύει ένα διαδικτυακό άρθρο ως επιπλέον υλικό και αποδεικτικό στοιχείο του κυρίως άρθρου δεν υπάγεται στο ρυθμιστικό πεδίο της Οδηγίας 2010/13/ΕΕ, σε αντίθεση με το διαδικτυακό βίντεο, σε μορφή είδησης, το οποίο εισάγεται ως το κύριο περιεχόμενο του link, συνοδευόμενο από ένα απλό κείμενο παρουσίασης. Βλ. P. Jouglaux, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο του Διαδικτύου, Νομικές πτυχές του διαδικτύου στην Ευρώπη*, 2016, σελ. 259-261.

¹⁴ Βλ. I. Katsirea, *Electronic press: 'Press-like' or 'television-like'?*, *International Journal of Law and Information Technology* 23/2015, 134-156.

¹⁵ Βλ. Idem, *Press regulation in an era of convergence: An introduction*, *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 2016, Vol. 22(5), σελ. 463-467· και T. Gibbons, *Conceptions of the press and the functions of regulation*, *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 2016, Vol. 22(5), σελ. 484-487.

περιλαμβάνει και τον έλεγχο του περιεχομένου των μεταδιδόμενων εκπομπών. Στόχος, άλλωστε, του επικαιροποιημένου ενωσιακού πλαισίου ήταν να ληφθούν υπόψη οι αλλαγές ως προς τον τρόπο παρακολούθησης (και δημιουργίας) περιεχομένου από τους πολίτες, εν μέσω της προϊούσας τεχνολογικής σύγκλισης, ώστε τα νέα μέσα να μην υπόκεινται σε διαφορετικούς κανόνες από τα παραδοσιακά και να μην υφίστανται διαφορετικά επίπεδα προστασίας των καταναλωτών ανάλογα με τα μέσα παροχής οπτικοακουστικών υπηρεσιών.

Εντούτοις, είναι σημαντικό να διευκρινιστεί το εξής: Ο χαρακτηρισμός της επίδικης εκπομπής ως οπτικοακουστικής υπηρεσίας διαφέρει ουσιωδώς από το ζήτημα της ελεγκτικής-κυρωτικής αρμοδιότητας του ΕΣΡ επί του περιεχομένου των ως άνω υπηρεσιών που ανταγωνίζονται λειτουργικά την τηλεόραση¹⁶. Ακόμα και εάν το διαδικτυακώς μεταδοθέν υλικό συνιστά οπτικοακουστική υπηρεσία, τούτο δεν σημαίνει, αδιακρίτως, ότι επεκτείνεται το εύρος της αρμοδιότητας της ανεξάρτητης αρχής ή ότι προστίθενται σε αυτή νέα ελεγκτικά πεδία. Περαιτέρω, δεν θα πρέπει να αγνοούμε ότι το ενωσιακό πλαίσιο φιλοδοξεί να θέσει μια δέσμη ενός *minimum* ελέγχου του περιεχομένου των οπτικοακουστικών υπηρεσιών, το οποίο θα ισχύει σε όλα τα κράτη μέλη και το οποίο προοδευτικά θα διευρύνεται¹⁷. Τούτο, σε καμία περίπτωση, δεν σημαίνει ότι σήμερα, υπό την ισχύουσα ευρωπαϊκή νομοθεσία, το σύνολο του διαδικτυακού οπτικοακουστικού υλικού ρυθμίζεται ενιαία σε ευρωπαϊκό επίπεδο και υπάγεται σε ταυτόσημα πεδία ελέγχου με την παραδοσιακή τηλεόραση¹⁸.

Τέλος, το ζήτημα συνδέεται αναπόσπαστα και με την ερμηνεία του άρθρου 15 παρ. 2 Σ. που θεμελιώνει την αρμοδιότητα του ΕΣΡ για την άσκηση του άμεσου ελέγχου επί της ραδιοτηλεόρασης. Και αυτό γιατί η συνεχής ενωσιακή διεύρυνση του ορισμού των οπτικοακουστικών υπηρεσιών γεννά αυτομάτως το ερώτημα εάν συνεπάγεται και αντίστοιχη διασταλτική ερμηνεία της

¹⁶ Βλ. Π. Λαζαράτο, *Αρμοδιότητα ΕΣΡ στο διαδίκτυο*, ό.π., σελ. 397-400.

¹⁷ Βλ. S. Broughton Micova, *The Audiovisual Media Services Directive, Research handbook on EU media law and policy*, P. L. Parcu/E. Brogi (Eds), 2021, σελ. 264.

¹⁸ Βλ. αιτιολογική έκθεση του ν. 4779/2021 (σελ. 53), όπου εκφράζεται η πρόθεση για προοδευτική καθιέρωση ίσων όρων μεταχείρισης των διαφόρων κατηγοριών οπτικοακουστικών μέσων: «(...) η σημαντικότερη τροποποίηση του νομοθετικού πλαισίου που εισάγεται με το προτεινόμενο σχέδιο νόμου είναι ότι ρυθμίζεται το οπτικοακουστικό περιεχόμενο σε όλες τις μορφές προβολής και αναπαραγωγής του, δηλαδή την παραδοσιακή γραμμική τηλεόραση, τις κατά παραγγελία οπτικοακουστικές υπηρεσίες, αλλά, για πρώτη φορά, και τις πλατφόρμες διαμοιρασμού βίντεο και τις υπηρεσίες μέσων κοινωνικής δικτύωσης αποκλειστικά ως προς το οπτικοακουστικό τους περιεχόμενο. Διαμορφώνεται έτσι το πλαίσιο για ένα δικαιότερο κανονιστικό περιβάλλον για το σύνολο του οπτικοακουστικού τομέα, συμπεριλαμβανομένων των κατά παραγγελία υπηρεσιών και των πλατφορμών ανταλλαγής βίντεο, καθώς δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην καθιέρωση ίσων όρων, μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών οπτικοακουστικών μέσων, ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους».

συνταγματικής έννοιας της τηλεόρασης, εννοώντας ότι πλέον εμπεριέχεται σε αυτήν ο ορισμός της οπτικοακουστικής υπηρεσίας, κατά τον ν. 4779/2021.

IV. ΤΑ ΠΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΤΙΘΕΝΤΑΙ ΣΤΟ ΔΕΕ

Επισκοπώντας τις διατάξεις του ν. 4779/2021, προκύπτει αναντίρρητα και με σαφήνεια ότι, σε σχέση με τον ποιοτικό έλεγχο του περιεχομένου των υπηρεσιών οπτικοακουστικών μέσων, στόχος της Οδηγίας είναι να προστατευθούν οι ανήλικοι από επιβλαβές περιεχόμενο και όλοι οι πολίτες από την υποκίνηση μίσους, βίας και τρομοκρατίας¹⁹, ανεξάρτητα από το μέσο μετάδοσης. Για την επίβλεψη της εφαρμογής των ως άνω κανόνων και την επιβολή κυρώσεων αρμόδιο όργανο ορίζεται το ΕΣΡ (άρθρο 33 του ν. 4779/2021), ενώ στο άρθρο 36 του ίδιου νόμου συγκεκριμενοποιούνται οι κυρώσεις που δύναται να επιβάλλει, κατά παραπομπή στα εθνικά νομοθετήματα τα οποία θεσπίζουν κυρώσεις για παραβάσεις της αμιγώς εθνικής ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας. Είναι αλήθεια ότι η υποχρέωση σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και παράλειψης προβολής ποιοτικά υποβαθμισμένου τηλεοπτικού περιεχομένου δεν περιέχεται ρητώς ούτε στις διατάξεις του ν. 4779/2021, ούτε στο κυρίως κείμενο της Οδηγίας, παρόλο που η τελευταία εξαγγέλλει ότι αποσκοπεί στην ενιαία ρύθμιση του περιεχομένου των οπτικοακουστικών υπηρεσιών.

Κατά τα παραπάνω, το δικαστήριο θέτει, κατ' αρχάς, τα εξής δύο ερωτήματα στο ΔΕΕ:

(α) Εντάσσονται στους σκοπούς της Οδηγίας και κατ' επέκταση στο ρυθμιστικό της πεδίο η διασφάλιση του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας και η αποτροπή προβολής ποιοτικά υποβαθμισμένου περιεχομένου, όπως το επίδικο;

(β) Ειδικότερα, αντίκειται στο άρθρο 4 παρ. 1 της Οδηγίας, σε συνδυασμό με την αρχή της ίσης μεταχείρισης που κατοχυρώνεται στα άρθρα 20 και 21 του ΧΘΔΕ εθνική ρύθμιση, σύμφωνα με την οποία οι ως άνω υποχρεώσεις προβλέπονται για όλους τους παρόχους τηλεοπτικών υπηρεσιών, πλην εκείνων που μεταδίδουν το τηλεοπτικό τους περιεχόμενο μόνο διαδικτυακά;

Και στα δύο αυτά ερωτήματα, ομόφωνα το Τμήμα απαντά καταφατικά. Αναλύοντας τη σκέψη του, το δικαστήριο αποφαίνεται ότι σκοπός της Οδηγίας είναι η εγκαθίδρυση μιας βασικής δέσμης κανόνων περιεχομένου των τηλεοπτικών εκπομπών, οι οποίοι θα εφαρμόζονται αδιακρίτως σε όλες τις τηλεοπτικές εκπομπές, ανεξάρτητα από το μέσο μετάδοσής τους, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η προστασία της τιμής και της υπόληψης των αναφερόμενων στις εκπομπές προσώπων²⁰. Ομοίως, ομόφωνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι διαδικτυακοί τηλεοπτικοί

¹⁹ Βλ. σκέψη 4 και άρθρα 6 και 6α της Οδηγίας (ΕΕ) 2018/1808, καθώς και άρθρα 8 και 9 του ν. 4779/2021.

²⁰ Σκέψη 10 της σχολιαζόμενης απόφασης.

πάροχοι, τουλάχιστον σε σχέση με το εξεταζόμενο ζήτημα της προστασίας της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας και της προβολής υποβαθμισμένου ποιοτικά περιεχομένου, βρίσκονται σε συγκρίσιμη κατάσταση με τους παραδοσιακούς τηλεοπτικούς σταθμούς, καθώς και με τους παρόχους συνδρομητικής και δορυφορικής τηλεόρασης, συνεκτιμώντας την παρόμοια επίδραση που έχει το τηλεοπτικό περιεχόμενο στο ευρύ κοινό αλλά και τις συνέπειες αυτού στην τιμή και την υπόληψη των θιγόμενων προσώπων. Συνεπώς, λαμβάνοντας υπόψη την αρχή της ίσης μεταχείρισης και ενόψει της τεχνολογικής ουδετερότητας της Οδηγίας, η διάκριση μεταξύ των παραπάνω τηλεοπτικών φορέων δεν είναι δικαιολογημένη και τα κράτη μέλη θα πρέπει να εφαρμόζουν ενιαίους κανόνες, χωρίς να προβαίνουν σε διακρίσεις επί τη βάση και μόνο του κριτηρίου του μέσου μετάδοσης περιεχομένου.

Έστω ότι το ΔΕΕ αποφαίνεται, ωσαύτως, καταφατικά στα παραπάνω ερωτήματα, το δικαστήριο προβληματίζεται περαιτέρω για το τι οφείλει να πράξει η εθνική ρυθμιστική αρχή. Βάσει της αρχής της πρακτικής αποτελεσματικότητας και προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός της Οδηγίας, η εθνική ρυθμιστική αρχή θα όφειλε, καταρχήν, να εφαρμόσει τους κανόνες του εθνικού δικαίου και να επιβάλλει τις προβλεπόμενες κυρώσεις, αδιακρίτως, σε όλους τους φορείς που μεταδίδουν τηλεοπτικό περιεχόμενο, ανεξαρτήτως του μέσου μετάδοσης. Εντούτοις, το δικαστήριο, δεδομένης της έλλειψης ρητής διάταξης νόμου στο εθνικό δίκαιο που να επιβάλλει κυρώσεις για παράβαση των υποχρεώσεων περιεχομένου από εκπομπή διαδικτυακής τηλεόρασης διερωτάται το εξής:

(γ) Η επιβολή διοικητικών κυρώσεων από το ΕΣΡ στη διαδικτυακή τηλεόραση, κατά διασταλτική ερμηνεία ή κατ' ανάλογη εφαρμογή των εθνικών κανόνων που αναφέρονται στις λοιπές τηλεοπτικές υπηρεσίες, είναι συμβατή με την αρχή *nullum crimen, nulla poena sine lege*, σε συνδυασμό με την αρχή της ασφάλειας δικαίου;

Το παραπάνω ερώτημα συμπυκνώνει τις αμφιβολίες της πλειοψηφίας, η οποία ναι μεν υιοθέτησε τη θέση επί του πρώτου ερωτήματος ότι η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η αποτροπή προβολής υποβαθμισμένων προγραμμάτων εντάσσονται στους σκοπούς της Οδηγίας, ωστόσο αδυνατεί να επιβάλλει κυρώσεις στα υποκείμενα, δίχως αυτές να προκύπτουν κατά τρόπο σαφή και προβλέψιμο από το γράμμα του νόμου. Επιστρέφοντας στον ίδιο προβληματισμό, αλλά εξεταζόμενος από άλλη νομική βάση, το δικαστήριο προχωρά και στη διατύπωση των δύο τελευταίων προδικαστικών ερωτημάτων κάνοντας την εξής υπόθεση:

(δ) Σε περίπτωση αρνητικής απάντησης στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα, υποχρεούται η αρμόδια εθνική αρχή να εξετάσει το ενδεχόμενο επιβολής διοικητικών κυρώσεων για παράβαση των αναφερόμενων στην παρούσα κανόνων περιεχομένου και κατά την μετάδοση εκπομπής

διαδικτυακής τηλεόρασης, βάσει της αρχής της ίσης μεταχείρισης, σύμφωνα με το άρθρο 2 παρ. 1 της Οδηγίας 2010/13, όπως ισχύει;

(ε) Εάν ισχύει η παραπάνω σκέψη, η επιβολή διοικητικών κυρώσεων από το ΕΣΡ, δίχως ρητό νομικό έρεισμα, εγείρει ζητήματα συμβατότητας με τις αρχές *nullum crimen, nulla poena sine lege* και της ασφάλειας δίκαιου;

Με λίγα λόγια, ανεξαρτήτως της προτεινόμενης ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου, είτε του άρθρου 4 είτε του άρθρου 2 της Οδηγίας, το δικαστήριο προβληματίζεται με ποιο τρόπο η εθνική ρυθμιστική αρχή δύναται να επιβάλλει κυρώσεις σε παρόχους τηλεοπτικού περιεχομένου μέσω διαδικτύου, παρόλο που το εθνικό δίκαιο δεν περιέχει σχετική πρόβλεψη.

V. Η ΓΝΩΜΗ ΤΗΣ ΜΕΙΟΨΗΦΙΑΣ

Τον παραπάνω προβληματισμό της πλειοψηφίας φαίνεται να υπερβαίνει η μειοψηφία της απόφασης με τη γνώμη που υιοθέτησε. Είναι γεγονός ότι με τα προδικαστικά ερωτήματα που τίθενται στο ΔΕΕ, η πλειοψηφία γνώμη στρέφει την προσοχή της στο ζήτημα της θεμελίωσης της αρμοδιότητας του ΕΣΡ επί του επίμαχου οπτικοακουστικού περιεχομένου, αναζητώντας απαντήσεις στο γράμμα των εθνικών διατάξεων και στο περιεχόμενο της αναθεωρημένης Οδηγίας. Υπό αυτή την εκδοχή, η διαδικτυακή τηλεόραση δεν συνιστά τηλεόραση κατά την παρ. 2 του άρθρου 15 Συντάγματος, αλλά υπάγεται στα «*άλλα παρεμφερή μέσα μετάδοσης, λόγου ή παράστασης*» της παρ. 1 του ίδιου άρθρου και συνεπώς εκφεύγει του συνταγματικώς κατοχυρωμένου ελέγχου της ανεξάρτητης αρχής²¹. Αναντίρρητα, ο νομοθέτης δεν εμποδίζεται να υπαγάγει και τη διαδικτυακή τηλεόραση στον έλεγχο και την εποπτεία του ΕΣΡ, πρέπει ωστόσο να το κάνει ρητώς διευρύνοντας τις συνταγματικώς χορηγηθείσες αρμοδιότητες του ΕΣΡ. Αντιθέτως, για την ανεξάρτητη αρχή αλλά και τη μειοψηφούσα γνώμη της σχολιαζόμενης απόφασης, εφελτήριο αποτελεί η ερμηνεία της συνταγματικής έννοιας της τηλεόρασης της παρ. 2 του άρθρου 15 Σ., υπό το φως των τεχνολογικών εξελίξεων και του πνεύματος της ενωσιακής νομοθεσίας.

Ειδικότερα, στη σκέψη 6 της ΣτΕ 1349/2023, η μειοψηφία αναγνωρίζει ότι η συνταγματική έννοια της «*τηλεόρασης*» έχει δυναμικό και όχι στατικό περιεχόμενο, το οποίο συναρτάται με την εκάστοτε εξέλιξη της τεχνολογίας στον τομέα των πληροφοριών και επικοινωνιών. Αυτό σημαίνει ότι στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 15 παρ. 2 του Συντάγματος δεν εντάσσεται μόνο η «*παραδοσιακή*» τηλεόραση, αλλά και άλλες οπτικοακουστικές υπηρεσίες που προσιδιάζουν σε αυτήν²², με οποιαδήποτε τεχνολογία και αν παρέχονται, συμπεριλαμβανομένων των διαδικτυακών

²¹ Π. Δημητρόπουλος, *Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 1350/2023*, ό.π., σελ. 462.

²² Σύμφωνα με την απόφαση, τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν ένα μέσο ως τηλεόραση συνίστανται, ιδίως, στη μετάδοση οπτικού ή οπτικοακουστικού περιεχομένου οργανωμένου υπό τη μορφή «*προγράμματος*», ενημερωτικού ή

οπτικοακουστικών υπηρεσιών, ανεξαρτήτως του παρέχοντος φορέα, εφόσον η συνταγματική διάταξη δεν διακρίνει σχετικώς. Ως εκ τούτου, οι ως άνω οπτικοακουστικές υπηρεσίες που συγκεντρώνουν τα χαρακτηριστικά της τηλεόρασης, υπάγονται υποχρεωτικώς, εκ του Συντάγματος, τόσο σε προληπτικό όσο και σε κατασταλακτικό έλεγχο. Ο κατασταλακτικός έλεγχος, ο οποίος έχει και τη μορφή της επιβολής κυρώσεων ασκείται, κατά το Σύνταγμα, αποκλειστικώς από ανεξάρτητη αρχή και πρέπει να διασφαλίζει ότι το οπτικοακουστικό περιεχόμενο πληροί τους συνταγματικούς σκοπούς που αναγράφονται στην παρ. 2 του άρθρου 15, συμπεριλαμβανομένης και της ποιότητας του προγράμματος και του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Υπό το φως της δυναμικής ερμηνείας του συνταγματικού κειμένου, η κανονιστική εμβέλεια των εθνικών διατάξεων που προσδιορίζουν τις αρμοδιότητες του ΕΣΡ εκτείνεται σε όλες τις εκπομπές οπτικοακουστικού περιεχομένου, ανεξαρτήτως τεχνολογίας και φορέα μετάδοσης, δεδομένου ότι αυτές έχουν τεθεί από τον νομοθέτη για την εκπλήρωση των συνταγματικών επιταγών του άρθρου 15 παρ. 2 για το περιεχόμενο των εκπομπών. Για τον λόγο αυτό, δεν απαιτείται διασταλτική ή/και αναλογική εφαρμογή τους αλλά, σε συνδυασμό με τους συνταγματικής τάξεως κανόνες για τον έλεγχο του τηλεοπτικού περιεχομένου, αποτελούν ευθέως το νόμιμο έρεισμα της αρμοδιότητας του ΕΣΡ για επιβολή κυρώσεων σε φορείς που παρέχουν τηλεοπτικές υπηρεσίες μέσω διαδικτύου και οι οποίοι δεν είναι παραδοσιακοί τηλεοπτικοί σταθμοί.

VI. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ανεξάρτητα με το εάν συμφωνεί κανείς με τη γνώμη της πλειοψηφίας, είναι βέβαιο ότι το κριτήριο του φορέα μετάδοσης δεν μπορεί να αποτελέσει έγκυρο και ασφαλές κριτήριο για να κρίνει κανείς σε τι είδους έλεγχο θα υπάγεται ένα οπτικοακουστικό περιεχόμενο. Παρόλο που η θεωρητική προσέγγιση της απόφασης παραπέμπει στην αντίστοιχη νομολογιακή μεταχείριση του διαδικτυακού τύπου σε σχέση με τον παραδοσιακό έντυπο –με την έννοια ότι το συνταγματικό καθεστώς του άρθρου 14 παρ. 2 Σ. εφαρμόζεται για τις ιστοσελίδες που συνιστούν την ηλεκτρονική εκδοχή της παραδοσιακής έντυπης έκδοσης²³–, η θέση αυτή δεν μπορεί να υιοθετηθεί και στο πεδίο της ραδιοτηλεόρασης. Κι αυτό για δύο λόγους:

Πρώτον, γιατί τόσο το ΔΕΕ όσο και ο ενωσιακός νομοθέτης έχουν διατυπώσει με σαφήνεια τα κριτήρια υπαγωγής στην Οδηγία 2010/13, τα οποία προσδιορίζονται κατά βάση λειτουργικά, δίχως να συνεκτιμάται η φύση ή το ιδιοκτησιακό καθεστώς του φορέα που εκπέμπει τηλεοπτικές

ψυχαγωγικού ή επιμορφωτικού, προς το ευρύ κοινό, το οποίο το λαμβάνει μέσω δέκτη, ανεξαρτήτως της τεχνολογίας με την οποία γίνεται η μετάδοση και η λήψη.

²³ Βλ. ενδεικτικά Ε. Αναστασιάδου, *Το νομικό καθεστώς των ιστολογίων (blogs)*, ΔιΜΕΕ 4/2018, σελ. 476-483.

υπηρεσίες. Δεύτερον, η διαφορετική μεταχείριση του ίδιου περιεχομένου με βάση την τεχνολογία μετάδοσης ουσιαστικά ανατρέπεται με την επικράτηση της ψηφιοποίησης του μεταδιδόμενου περιεχομένου και της αυξανόμενης τεχνολογικής σύγκλισης, ενώ και τα πολιτισμικά και ιστορικά επιχειρήματα για τη λειτουργία και τον ρόλο της παραδοσιακής τηλεόρασης που επιβάλλουν την διαφοροποίησή της τίθενται υπό αμφισβήτηση. Με βάση τις παραπάνω σκέψεις, η διαφοροποίηση ως προς τη χρησιμοποιούμενη τεχνολογία μετάδοσης δεν μπορεί να αποτελέσει βάσιμο κριτήριο για τον αποκλεισμό ενός οπτικοακουστικού περιεχομένου από τον έλεγχο του ΕΣΡ, ιδίως όταν το περιεχόμενο αυτό είναι συγκρίσιμο με την παραδοσιακή έννοια της τηλεόρασης. Συνεπώς, η δυναμική ερμηνεία του άρθρου 15 παρ. 2 Σ. που ακολουθεί η μειοψηφία, με βάση τις τεχνολογικές εξελίξεις και την ενσωμάτωση του ενωσιακού πλαισίου, είναι περισσότερο πειστική. Είναι γεγονός ότι ο εθνικός νομοθέτης δεν έχει προχωρήσει έως σήμερα στον εκσυγχρονισμό της ραδιοτηλεοπτικής νομοθεσίας εναρμονίζοντάς την πλήρως με το ενωσιακό δίκαιο που στηρίζεται στις τρέχουσες τεχνολογικές εξελίξεις, ενώ η ενσωμάτωση της Οδηγίας 2018/1808 στην ελληνική έννομη τάξη σε αρκετά σημεία ήταν κακότεχνη και αποσπασματική. Ωστόσο, οι αδυναμίες αυτές, εν προκειμένω, δεν θα πρέπει να επηρεάσουν την ερμηνεία του Συντάγματος και ειδικότερα την προσαρμογή του άρθρου 15 Σ. στα δεδομένα της προϊούσας τεχνολογικής εξέλιξης. Κι αυτό διότι μια αντίστροφη ερμηνεία του Συντάγματος που θα οδηγούσε στη συσταλτική προσέγγιση της νομοθεσίας θα έθιγε την κανονιστική του εμβέλεια. Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσε κανείς βάσιμα να υποθέσει ότι το ΔΕΕ θα λύσει το θεωρητικό δίλημμα υπέρ της διεύρυνσης των αρμοδιοτήτων της ανεξάρτητης αρχής και επί του διαδικτυακού τηλεοπτικού περιεχομένου. Σε αυτή την περίπτωση, τα πρακτικά ζητήματα που θα προκύψουν σε σχέση ιδίως με την υλικοτεχνική δυνατότητα του ΕΣΡ να ελέγχει επαρκώς το σύνολο του οπτικοακουστικού περιεχομένου της διαδικτυακής και μη τηλεόρασης και να επιβάλλει κυρώσεις θα είναι άμεσα και επείγοντα. □

ΓΚΠΔ - ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΟΘΕΤΗΣΗ ΕΠΙΣΗΜΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΜΕ ΑΡΙΘ. C-231/2022 ΑΠΟΦΑΣΗΣ
ΤΟΥ ΔΕΕ ΤΗΣ 11^{ης} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2024

Κυριακή Καρακάση

DEA Droit Public, Univ.

Montpellier I, MBA

Νομική Ελέγκτρια Αρχής

Προστασίας Δεδομένων¹

Στο πλαίσιο της με αριθ. C-231/2022 Απόφασης του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής ΔΕΕ) της 11^{ης} Ιανουαρίου 2024, το Δικαστήριο απάντησε σε προδικαστικά ερωτήματα που δέχτηκε από το Εφετείο Βρυξελλών (Cour d'appel de Bruxelles) αναφορικά με το αν αποτελεί υπεύθυνο επεξεργασίας, κατά την έννοια του άρθρου 4 σημείο 7 του ΓΚΠΔ, η επίσημη εφημερίδα κράτους μέλους στην οποία έχει ανατεθεί η δημόσια υπηρεσία της δημοσίευσης και αρχειοθέτησης επίσημων εγγράφων και η οποία είναι αρμόδια κατά το εθνικό δίκαιο να δημοσιεύει τις πράξεις και τα επίσημα έγγραφα, όπως διατάσσεται σχετικώς από τρίτες δημόσιες αρχές ακριβώς όπως της διαβιβάζονται από τις εν λόγω αρχές, αφού οι τελευταίες έχουν επεξεργαστεί τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που περιλαμβάνονται στις προαναφερόμενες πράξεις και έγγραφα, χωρίς σε αυτή να απονεμηθεί από τον εθνικό νομοθέτη εξουσία εκτιμήσεως του περιεχομένου των εγγράφων που καλείται να δημοσιεύσει ούτε και του σκοπού και του τρόπου της δημοσίευσης. Σε περίπτωση δε καταφατικής απάντησης επί του ανωτέρω ερωτήματος, το αιτούν εθνικό δικαστήριο θέτει τον προβληματισμό σχετικά με το εάν το άρθρο 5 παρ. 2 του ΓΚΠΔ έχει την έννοια ότι η επίσημη εφημερίδα είναι αποκλειστικά υπεύθυνη για την τήρηση των υποχρεώσεων που βαραίνουν τον υπεύθυνο επεξεργασίας δυνάμει της επίμαχης ως άνω διάταξης,

¹ Ο σχολιασμός απηχεί τις απόψεις της γράφουσας και ως εκ τούτου δεν δεσμεύει την Αρχή Προστασίας Δεδομένων.

αποκλειομένης της ευθύνης των τρίτων δημοσίων αρχών που είχαν επεξεργαστεί προηγουμένως τα δεδομένα που περιλαμβάνονται στις δημοσιευτές πράξεις ή εάν οι υποχρεώσεις αυτές επεκτείνονται σωρευτικά και στους προηγούμενους υπευθύνους επεξεργασίας.

Ειδικότερα, τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης που τέθηκε ενώπιον του βελγικού δικαστηρίου πυροδοτώντας τα ως άνω ερωτήματα έχουν ως εξής: Η ομοσπονδιακή δημόσια υπηρεσία δικαιοσύνης (SPF Justice) του Βελγίου, όπου υπάγεται η Διεύθυνση της Moniteur Belge, προσέβαλε ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου απόφαση της εθνικής Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων με την οποία η τελευταία της απύθυνη επίκληση υποχρεώνοντάς τη να συμμορφωθεί σε αίτημα διαγραφής που είχε δεχτεί από θιγόμενο υποκείμενο δεδομένων και δη το αργότερο εντός 30 ημερών από την κοινοποίηση της ανωτέρω απόφασης. Σημειώνεται δε ότι το επίμαχο δικαίωμα διαγραφής ασκήθηκε από φυσικό πρόσωπο-εταίρο σε εταιρία περιορισμένης ευθύνης, όταν διαπίστωσε ότι ο εντολοδόχος συμβολαιογράφος είχε συμπεριλάβει εκ παραδρομής στο απόσπασμα της εταιρικής συνέλευσης περί μείωσης του εταιρικού κεφαλαίου χωρίο με το όνομα του θιγόμενου υποκειμένου, το ποσό που του επεστράφη καθώς και τον αριθμό του τραπεζικού λογαριασμού του, ενώ τα εν λόγω στοιχεία δεν απαιτούνταν εκ του σχετικού εθνικού νόμου. Το εν λόγω δε έγγραφο προσκομίστηκε από τον συμβολαιογράφο για λογαριασμό του εντολέα του και θιγόμενου υποκειμένου των δεδομένων στη γραμματεία του δικαστηρίου επιχειρήσεων στην περιφέρεια του οποίου εδρεύει η εταιρεία, η οποία και απέστειλε το απόσπασμα της εταιρικής απόφασης στη Moniteur Belge προς δημοσίευση κατ' εφαρμογή της εθνικής νομοθεσίας. Ακολούθως το απόσπασμα της ανωτέρω απόφασης δημοσιεύτηκε, όπως ακριβώς είχε, ήτοι χωρίς να λάβει χώρα κάποιος έλεγχος του περιεχομένου του, κατ' εφαρμογή των διατάξεων της εθνικής νομοθεσίας και η SPF αρνήθηκε να ικανοποιήσει το αίτημα διαγραφής που άσκησε εκ των υστέρων το υποκείμενο των δεδομένων μη συμμορφούμενη και με τη μεταγενέστερη υποχρέωση διαγραφής, όπως αυτή προκύπτει από την απόφαση της αρμόδιας Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα.

Στο πλαίσιο απάντησης επί του πρώτου ως άνω ερωτήματος, ο ενωσιακός δικαστής, αναγνωρίζει τη Moniteur Belge ως υπεύθυνη επεξεργασίας, στο μέτρο που αποδεικνύεται ότι έλαβε χώρα εκ μέρους του ως άνω φορέα συλλογή, καταχώριση, αποθήκευση, κοινολόγηση με διαβίβαση και διάδοση των επίμαχων προσωπικών δεδομένων. Σημειώνεται δε ότι η ανωτέρω δικαστική κρίση θεμελιώθηκε στη διασταλτική ερμηνεία της έννοιας του «υπευθύνου επεξεργασίας», που αποτελεί πάγια νομολογιακή προσέγγιση² χάριν διασφάλισης μίας κατά το δυνατόν αποτε-

² Πρβλ. ενδεικτικά αποφάσεις ΔΕΕ της 29ης Ιουλίου 2019, *Fashion ID*, C-40/17, EU:C:2019:629, σκέψη 66· και της 28ης Απριλίου 2022, *Meta Platforms Ireland*, C-319/20, EU:C:2022:322, σκέψη 73 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία.

λεσματικής και πλήρους προστασίας των υποκειμένων των δεδομένων. Επομένως, στο πλαίσιο της εν λόγω ερμηνείας, το Δικαστήριο δέχτηκε ότι στις περιπτώσεις που ο καθορισμός των σκοπών και του τρόπου της επεξεργασίας –ως των θεμελιωδών κριτηρίων για την ανάδειξη του υπευθύνου επεξεργασίας– και ενδεχομένως και ο ορισμός αυτός καθ' αυτός του υπευθύνου επεξεργασίας γίνονται στο πλαίσιο διατάξεων του εθνικού δικαίου, οι τελευταίες δύνανται να καθορίζουν τα ως άνω στοιχεία όχι μόνον ρητώς αλλά και εμμέσως. Ειδικότερα, ο ενωσιακός Δικαστής στην υπό εξέταση υπόθεση δέχτηκε ότι αρκεί να συνάγεται με βεβαιότητα από τις εκάστοτε ισχύουσες εθνικές διατάξεις, και επομένως στο πλαίσιο μίας λογικο-συστηματικής ερμηνείας των εφαρμοστέων διατάξεων του εθνικού δικαίου, ο ρόλος, η αποστολή καθώς και οι εξουσίες που ανατίθενται στο συγκεκριμένο πρόσωπο ή φορέα προκειμένου να του προσνεμηθεί η ιδιότητα του υπευθύνου επεξεργασίας. Κατά το ΔΕΕ, εάν η ιδιότητα του υπευθύνου επεξεργασίας επιφυλασσόταν μόνο στα πρόσωπα ή στους φορείς για τα οποία ορίζονται ρητά από το εθνικό δίκαιο οι σκοποί και ο τρόπος της επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν ότι κατ' ουσίαν πάντως προκύπτουν ερμηνευτικά τα ανωτέρω κριτήρια από τις διατάξεις του νόμου που διέπουν τη δραστηριότητα της συγκεκριμένης κάθε φορά οντότητας, κάτι τέτοιο θα περιόριζε αδικαιολόγητα την προστασία των υποκειμένων των δεδομένων.

Στην υπό εξέταση δε περίπτωση το Δικαστήριο συνήγαγε από το σύνολο των στοιχείων του φακέλου της δικογραφίας ότι το βελγικό δίκαιο περιγράφοντας τις ενέργειες στις οποίες προβαίνει η *Moniteur Belge*, οι οποίες συνίστανται στη συλλογή, καταχώριση, αποθήκευση και δημοσίευση πράξεων και εγγράφων που της αποστέλλονται και δη ως έχουν και κατ' επέκταση με τα προσωπικά δεδομένα που περιλαμβάνονται σε αυτά με σκοπό την επίσημη ενημέρωση του κοινού, καθόρισε έστω έμμεσα τους σκοπούς και τον τρόπο επεξεργασίας. Κατόπιν τούτων, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα του ότι από τις ανωτέρω διατάξεις του βελγικού δικαίου προσνέμεται στη *Moniteur Belge* η ιδιότητα του υπευθύνου επεξεργασίας. Μάλιστα, για τον ενωσιακό δικαστή το εν λόγω συμπέρασμα δεν κλονίζεται από το γεγονός του ότι η εν λόγω οντότητα στερείται νομικής προσωπικότητας, καθ' όσον από το γράμμα της διάταξης του άρθρου 4 στοιχ. 7 του ΓΚΠΔ δεν προκύπτει κάποιο σχετικό κριτήριο. Περαιτέρω, για τον ενωσιακό δικαστή το γεγονός του ότι η *Moniteur Belge* περιορίζεται στην άνευ εκ μέρους της ελέγχου ή τροποποίησης δημοσίευση των εγγράφων που της διαβιβάζονται, δεν ασκεί επιρροή στο χαρακτηρισμό της ως υπεύθυνης επεξεργασίας. Τούτο δε, διότι το εθνικό δίκαιο καθορίζει τους σκοπούς και τον τρόπο επεξεργασίας, ώστε αυτοί να συνάδουν άρρηκτα με αυτή καθ' αυτή τη δημοσίευση εγγράφων χωρίς να προηγείται κανενός είδους έλεγχος με γνώμονα την επίτευξη του σκοπού σύστασης της *Moniteur Belge* που συνίσταται στην ενημέρωση του κοινού για το περιεχόμενο των εκάστοτε δημοσιευτέων πράξεων και εγγράφων εν γένει, ώστε αυτά να καθίστανται

αντιτάξιμα έναντι τρίτων. Καταλήγει δε ο σχετικός δικανικός συλλογισμός στο συμπέρασμα ότι η αποστέρηση από την επίμαχη οντότητα της ιδιότητας του υπευθύνου επεξεργασίας εκ μόνου του λόγου της μη διενέργειας ελέγχου επί των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που εμπριέχονται στα έγγραφα που καλείται να δημοσιεύσει, θα περιόριζε την ερμηνευτική εμβέλεια του άρθρου 4 στοιχ. 7 του ΓΚΠΔ σε επίπεδο τελολογικό.

Εν συνεχεία το Δικαστήριο απαντά στην αμφιβολία του αιτούντος βελγικού Δικαστηρίου σχετικά με το αν θα μπορούσε η *Moniteur Belge* να θεωρηθεί η μόνη υπεύθυνη επεξεργασίας παρά το ότι είναι ο τελευταίος κρίκος μίας αλυσίδας πράξεων επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων που προηγήθηκαν και περιελάμβαναν την επεξεργασία που έλαβε χώρα τόσο από τον συμβολαιογράφο, κατά τα ως άνω αναλυτικώς εκτεθέντα, όσο και από τη γραμματεία του αρμόδιου δικαστηρίου. Ο ενωσιακός δικαστής, ερμηνεύοντας το άρθρο 26 παρ. 1 σε συνδυασμό με το άρθρο 4 στοιχ. 7 του ΓΚΠΔ, σημείωσε ότι στις περιπτώσεις που τα αυτά προσωπικά δεδομένα υπόκεινται σε διαφορετικές πράξεις επεξεργασίας από διαφορετικά πρόσωπα ή οντότητες, δεν αποκλείεται να είναι το ίδιο το εθνικό δίκαιο³ εκείνο που θα καθορίσει έστω και έμμεσα⁴ τους σκοπούς και τον τρόπο όλων των διαδοχικών πράξεων επεξεργασίας και μάλιστα κατά τέτοιο τρόπο ώστε τα επί μέρους πρόσωπα ή οντότητες να θεωρούνται ως από κοινού υπεύθυνα επεξεργασίας, με συγκεκριμένες ευθύνες που θα προσνέμονται σε καθένα εξ αυτών. Επομένως ο χαρακτηρισμός περισσοτέρων συμμετεχόντων σε διαδοχικές πράξεις επεξεργασίας των αυτών προσωπικών δεδομένων ως από κοινού υπευθύνων επεξεργασίας μπορεί να ερείδεται και στο εθνικό δίκαιο υπό τη διττή προϋπόθεση όλες οι πράξεις επεξεργασίας να συνεχονται από *ex lege* προβλεπόμενους σκοπούς και τρόπους επεξεργασίας και οι ευθύνες καθενός από τους από κοινού υπευθύνους επεξεργασίας να καθορίζονται ωσαύτως νομοθετικά. Κατόπιν τούτων ο ενωσιακός δικαστής απεφάνθη ως προς το δεύτερο ερώτημα του βελγικού δικαστηρίου ότι η *Moniteur Belge* αποτελεί τη μόνη υπεύθυνη επεξεργασίας ως προς την τήρηση των αρχών του άρθρου 5 του ΓΚΠΔ αναφορικά με τις πράξεις επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων που υποχρεούται να εκτελέσει δυνάμει των σχετικών εθνικών διατάξεων, μόνο υπό την προϋπόθεση ότι

³ Βλ. σκ. 46 της σχολιαζόμενης απόφασης με αναφορά στο γράμμα της διάταξης 26 παρ. 1 του ΓΚΠΔ.

⁴ Βλ. σκ. 50 της σχολιαζόμενης απόφασης όπου αναφέρεται ότι: «Διευκρινίζεται ότι ο ως άνω καθορισμός των σκοπών και του τρόπου της επεξεργασίας οι οποίοι συνδέουν διάφορες πράξεις επεξεργασίας που πραγματοποιούν οι συμμετέχοντες στην εν λόγω αλυσίδα, καθώς και των αντίστοιχων ευθυνών τους, μπορεί να γίνει από το εθνικό δίκαιο όχι μόνο άμεσα, αλλά επίσης και εμμέσως, υπό τον όρο, στην τελευταία αυτή περίπτωση, να είναι δυνατόν να συναχθεί κατά τρόπο αρκούντως σαφή από τις διατάξεις του νόμου που διέπουν τα εμπλεκόμενα πρόσωπα και οντότητες, καθώς και την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που αυτά πραγματοποιούν στο πλαίσιο της επιβαλλόμενης από το εθνικό δίκαιο αλυσίδας πράξεων επεξεργασίας».

δεν προκύπτει επίσης από το εθνικό δίκαιο έστω και έμμεσα από κοινού ευθύνη της ως άνω οντότητας με έτερες τοιαύτες σε σχέση με τις εν λόγω πράξεις επεξεργασίας.

Ενόψει των ανωτέρω, φαίνεται καταρχήν να σχετικοποιείται η διακριτική ευχέρεια μίας οντότητας ως προς την άσκηση ελέγχου στα προσωπικά δεδομένα που καθίστανται αντικείμενο επεξεργασίας από την τελευταία ως κριτήριο που συχνά σταθμίζεται, μεταξύ άλλων, προκειμένου να αξιολογηθεί εάν η εν λόγω οντότητα καθορίζει τον σκοπό και τα μέσα της επεξεργασίας υπό την ιδιότητα του υπευθύνου επεξεργασίας. Η ανωτέρω δε διαπίστωση εντοπιζόταν και στη Γνώμη 1/2010 της Ο.Ε. του Άρθρου 29, όπου στο πλαίσιο καταγραφής της ιστορικής εξέλιξης του σημερινού στοιχείου του «καθορισμού» των σκοπών και των μέσων της επεξεργασίας στον ορισμό του υπευθύνου επεξεργασίας, αναφερόταν ότι είναι δυνατόν να είναι κανείς υπεύθυνος της επεξεργασίας ανεξάρτητα από συγκεκριμένη εξουσία ελέγχου επί των δεδομένων, η οποία απονέμεται από τον νόμο⁵.

Σχετικά με την παραδοχή του ενωσιακού δικαστή στο πλαίσιο της σχολιαζόμενης απόφασης, περί πρόσδοσης της ιδιότητας του υπευθύνου της επεξεργασίας σε οντότητα που στερείται νομικής προσωπικότητας⁶, σημειώνεται ότι εγείρονται εν τοις πράγμασι ορισμένα ζητήματα που άπτονται της αποτελεσματικής εφαρμογής του ΓΚΠΔ, τα οποία δεν θίγονται εν προκειμένω από το Δικαστήριο. Ειδικότερα, ναι μεν το γράμμα της διάταξης του άρθρου 4 στοιχ. 7 του ΓΚΠΔ αναφέρεται και σε «άλλο φορέα», πέρα από φυσικά ή νομικά πρόσωπα, ως δυνητική οντότητα στην οποία αποδίδεται η ιδιότητα του υπευθύνου επεξεργασίας, πλην όμως ακόμα και στις περιπτώσεις αυτές οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις πρέπει να έχουν ως γνώμονα την αποτελεσματική εφαρμογή του ΓΚΠΔ. Επομένως πρέπει να σταθμίζεται σε επίπεδο πραγματολογικό ποιες θα είναι οι συνέπειες, μεταξύ άλλων σε επίπεδο εκτέλεσης μίας απόφασης που θα επιβάλει κύρωση στο πλαίσιο διαπίστωσης παραβίασης διατάξεων του ΓΚΠΔ, όταν αυτή έχει ως αποδέκτη έναν στερούμενο νομικής προσωπικότητας υπεύθυνο επεξεργασίας⁷. Η επίμαχη απόφαση περιορίζεται

⁵ Βλ. Γνώμη 1/2010 της Ο.Ε. του Άρθρου 29, σχετικά με τις έννοιες του «υπευθύνου της επεξεργασίας» και του «εκτελούντος την επεξεργασία», η οποία εκδόθηκε την 16η Φεβρουαρίου 2010, 264/10/EL, WP 169 σελ. 10.

⁶ Πρβλ. ενδεικτικά EDPB, Κατευθυντήριες Γραμμές 07/2020 σχετικά με τις έννοιες του υπευθύνου επεξεργασίας και του εκτελούντος την επεξεργασία στον ΓΚΠΔ, Έκδοση 2.0, εγκεκριμένες στις 7 Ιουλίου 2021, παρ. 14: Δεδομένου ότι ο απώτερος στόχος της απόδοσης του ρόλου του υπευθύνου επεξεργασίας είναι η διασφάλιση της λογοδοσίας και της αποτελεσματικής και ολοκληρωμένης προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, η έννοια του «υπευθύνου επεξεργασίας» θα πρέπει να τυγχάνει επαρκώς διασταλτικής ερμηνείας, ευνοώντας, στο μέτρο του δυνατού, την αποτελεσματική και πλήρη προστασία των υποκειμένων των δεδομένων, ώστε να διασφαλίζεται η πλήρης αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης για την προστασία των δεδομένων, η αποφυγή κενών και η πρόληψη ενδεχόμενων προσπαθειών καταστράτηγησης των κανόνων, χωρίς ταυτόχρονα να μειώνεται ο ρόλος του υπευθύνου επεξεργασίας.

⁷ Βλ. σχετικά και Γνώμη 1/2010 της Ο.Ε. του Άρθρου 29, ό.π., σελ. 18.

σε μια διασταλτική ερμηνεία της έννοιας του υπευθύνου επεξεργασίας προσνέμοντας στη *Moniteur Belge* την ανωτέρω ιδιότητα, μολονότι πρόκειται για οντότητα χωρίς νομική προσωπικότητα. Ωστόσο, στο σημείο αυτό γεννάται και μια προβληματική ως προς τις τυχόν συνέπειες της εν λόγω ερμηνείας στο πεδίο της αποτελεσματικής εφαρμογής του ΓΚΠΔ στην επίμαχη υπόθεση.

Επιπλέον, από την ανωτέρω απόφαση του ΔΕΕ, η οποία δεν αποκλείει την περίπτωση ο νόμος να καθορίζει έστω έμμεσα –και πάντως όχι με τρόπο ρητό– όχι μόνο τους σκοπούς και τα μέσα της επεξεργασίας, ως κριτηρίων επί των οποίων ερείδεται ο χαρακτηρισμός κάποιου ως υπευθύνου επεξεργασίας, αλλά ενδεχομένως και τον ίδιο τον υπεύθυνο επεξεργασίας⁸, προκύπτει μία ερμηνευτική προσέγγιση που διευρύνει τη «συμμόρφωση με έννομη υποχρέωση» ως νομική βάση (άρθρο 6 παρ. 1 περ. γ' του ΓΚΠΔ)⁹. Ειδικότερα, το Δικαστήριο αναφέρει ότι, σε περίπτωση έμμεσου *ex lege* προσδιορισμού ιδίως του υπευθύνου επεξεργασίας, πρέπει να απορρέει η εν λόγω ιδιότητα με επαρκή βεβαιότητα από τον ρόλο, την αποστολή και τις εξουσίες που περιγράφονται στις σχετικές νομοθετικές διατάξεις σχετικά με την εν λόγω οντότητα. Κατάλλγηι δε ο ενωσιακός δικαστής στο συμπέρασμα ότι η *Moniteur Belge* αποτελεί υπεύθυνο επεξεργασίας δεδομένου ότι από τα στοιχεία του φακέλου της υπόθεσης προκύπτει ότι το βελγικό δίκαιο καθορίζει έστω έμμεσα τους σκοπούς και τον τρόπο επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων που διενεργούνται εκ μέρους της πρώτης¹⁰. Το ανωτέρω σκεπτικό μπορεί να αποτελέσει εφαλτήριο για την επίκληση της έννομης υποχρέωσης –γιγαντωμένης πια λόγω του επιτρεπόμενου της *ex lege* ερμηνευτικής συναγωγής της– ως νομικής βάσης επεξεργασιών. Και ναι μεν ορισμένες φορές το αποτέλεσμα μιας τέτοιας συναγωγής και κατ' επέκταση θεμελίωσης νομικής βάσης μίας επεξεργασίας εξυπηρετεί πρακτικούς σκοπούς, ιδίως για τους υπευθύνους επεξεργασίας, καθώς μπορεί ενδεχομένως να λειτουργεί ως μια ευκαιρία να απαλλάσσονται από τις «αιτιολογικές δυσχέρειες» που θέτει η νομική βάση του υπέρτερου εννόμου συμφέροντος, εντούτοις δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει το γράμμα της διάταξης του άρθρου 6 παρ. 3 του ΓΚΠΔ, που αναφέρει ότι η βάση για την επεξεργασία του άρθρου 6 παρ. 1 γ' ορίζεται σύμφωνα και με το δίκαιο του κράτους μέλους στο οποίο υπόκειται ο υπεύθυνος επεξεργασίας. Επομένως, εγείρεται το ζήτημα της δυνατότητας ερμηνευτικής διεύρυνσης του ανωτέρω «ορισμού» κατ' άρθρο 6 παρ. 3 του ΓΚΠΔ, κατά τρόπο που να περιλαμβάνεται σε αυτόν και η προαναφερόμενη έμμεση εκ του νόμου συναγωγή του σκοπού και του τρόπου της επεξεργασίας, πέραν της ρητής

⁸ Βλ. EDPB, Κατευθυντήριες Γραμμές 07/2020, ό.π., παρ. 24.

⁹ Για τον σχετικό προβληματισμό, βλ. και σχόλιο P. Craddock, διαθέσιμο στο [link](#).

¹⁰ Βλ. σκέψεις 34-35 της σχολιαζόμενης απόφασης.

ex lege υπόδειξης, η οποία προκύπτει καταρχήν στο πλαίσιο μιας γραμματικής ερμηνείας της ανωτέρω διάταξης του άρθρου 6 παρ. 3 του ΓΚΠΔ.

Τέλος, η σχολιαζόμενη απόφαση δεν διαλαμβάνει αναλυτικές σκέψεις επί της έννοιας των από κοινού υπευθύνων επεξεργασίας και κατευθύνει το αιτούν Δικαστήριο όπως διερευνήσει το ενδεχόμενο να προκύπτει έστω και έμμεσα από το βελγικό δίκαιο από κοινού ευθύνη του φορέα που έχει την ευθύνη της επίσημης εφημερίδας του εν λόγω κράτους με άλλες οντότητες αναφορικά με τις επίμαχες πράξεις επεξεργασίας. Μάλιστα, το ΔΕΕ επαναλαμβάνει και παγιωμένες πλέον θέσεις της νομολογίας του, ιδίως ως προς το ότι η από κοινού ευθύνη διαφόρων φορέων για την αυτή επεξεργασία προσωπικών δεδομένων δεν προϋποθέτει την πρόσβαση όλων τους στα σχετικά δεδομένα¹¹. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι το ΔΕΕ κάνοντας λόγο, όπως προαναφέρθηκε, και για έμμεσα συναγόμενη εκ του νόμου από κοινού ευθύνη περισσοτέρων φορέων για συγκεκριμένες πράξεις επεξεργασίας φαίνεται να δίδει έμφαση στην εν τοις πράγμασι διαπιστούμενη ουσία της διαμόρφωσης της ευθύνης μεταξύ περισσοτέρων. Η θέση δε αυτή φαίνεται καταρχήν συνάδουσα και με τις σχετικές για την έννοια των από κοινού υπευθύνων επεξεργασίας Κατευθυντήριες Γραμμές του EDPB, όπου αναφέρεται ότι είναι πιθανό να μην προσνέμει ρητά κάποια σύμβαση ή και ο ίδιος ο νόμος τον χαρακτηρισμό σε κάποιες οντότητες ως από κοινού υπευθύνων επεξεργασίας επομένως σε αυτές τις περιπτώσεις καθίσταται αναγκαία η υιοθέτηση μιας πραγματολογικής προσέγγισης στο ποιος έχει επιρροή στους σκοπούς και στα μέσα της εκάστοτε επίμαχης επεξεργασίας¹². □

¹¹ Βλ., πέραν της μνημονευόμενης απόφασης του ΔΕΕ στη σκ. 48 της σχολιαζόμενης, και C-210/16, ECLI:EU:C:2018:388, παρ. 38 καθώς επίσης και EDPB, Κατευθυντήριες Γραμμές 07/2020, ό.π., σελ. 18.

¹² Βλ. EDPB, Κατευθυντήριες Γραμμές 07/2020, ό.π., σελ. 17. Πρβλ. δε και Γνμδ της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα 1/2021, διαθέσιμη στον ιστότοπο αυτής www.dpa.gr.

ΑΝΤΙΡΡΗΣΙΕΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ: ΜΕΤΑΞΥ ΣΚΛΗΡΟΥ ΠΥΡΗΝΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΣΚΛΗΡΟΥ ΠΥΡΗΝΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ (ΣΤΕ 2262/2023 ΕΠΤ.)

Το ζήτημα των αντιρρησιών συνείδησης απασχολούσε ανέκαθεν τον νομοθέτη, κοινό¹ και συντακτικό². Τούτο μαρτυρεί την αμχανία, την αγωνιώδη προσπάθεια του νομοθέτη να βρει τη χρυσή τομή μεταξύ, αφενός, μίας εκ των βασικών συνταγματικών υποχρεώσεων των Ελλήνων, της συμβολής στην άμυνα της Πατρίδας, η οποία ανάγεται στον σκληρό πυρήνα του Κράτους, και, αφετέρου, ενός «δικαιώματος» (η απόφαση δεν μιλά πάντως για δικαίωμα) που ανάγεται στα βάρη, στα μύχια της ψυχής και της συνείδησης, στον σκληρό πυρήνα με άλλα λόγια, του ατόμου.

Με την απόφαση αυτή επιχειρείται για πρώτη φορά ο συνταγματικός ορισμός του αντιρρησία συνείδησης. Το Δικαστήριο ξεκινά τον συλλογισμό του από τη θέση ότι ο ελληνικός στρατός είναι ο στρατός ενός δημοκρατικού, ειρηνικού και ανθρωπιστικού κράτους δικαίου. Προς τούτο, αξιολογούνται τα άρθρα 2 παρ. 2 («*Η Ελλάδα, ακολουθώντας τους γενικά αναγνωρισμένους κανόνες του διεθνούς δικαίου, επιδιώκει την εμπέδωση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, καθώς και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών*») και 45

Διονύσιος Αντωνάτος

Εισηγητής του Συμβουλίου
της Επικρατείας

¹ Ανά δεκαετία σχεδόν θεσπιζόταν και μία ρύθμιση, βλ. ν. 731/1977 (Α' 314), ν. 1763/1988 (Α' 57), ν. 2510/1997 (Α' 136), ν. 2936/2001 (Α' 166), ν. 3421/2005 (Α' 302), ν. 3883/2010 (Α' 167), ν. 4609/2019 (Α' 67).

² Με την αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001 προστέθηκε η σχετική ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 4 Σ.

(«Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας είναι αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων της Χώρας [...]» του Συντάγματος. Η θέση αυτή διατυπώνεται για πρώτη φορά στη νομολογία.

Η κοινή, συνήθης ηθική δοκιμασία, στην οποία αναπόφευκτα υποβάλλονται οι υπηρετούντες στον στρατό ενός δημοκρατικού, ειρηνικού και ανθρωπιστικού κράτους δικαίου, δεν αποτελεί αντικείμενο συνταγματικής προστασίας. Ωστόσο, στις περιπτώσεις εκείνες που η συνείδηση ενός προσώπου, για λόγους θρησκευτικούς, ιδεολογικούς, ηθικούς και γενικά λόγω της εσωτερικής του πορείας, έχει διαμορφωθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι ηθικά αφόρητο ακόμα και το ενδεχόμενο αφαίρεσης ανθρώπινης ζωής και να αποστρέφεται την ηθική ένταση και σοβαρότητα κάθε ανεξαιρέτως μορφή βίας, τότε η Πολιτεία πρέπει να σεβαστεί τη συνείδησή του αυτή και μην το υποβάλει στην ακραία δοκιμασία της υποχρέωσης σε στρατιωτική θητεία ή σε οποιαδήποτε ευθεία ή συγκεκαλυμμένη τιμωρία. Και μάλιστα, ανεξάρτητα από τους λόγους που τη δημιούργησαν, καθώς και από το εάν έχει ή όχι υπαχθεί σε δεδομένο σχήμα ή εκδηλωθεί με συγκεκριμένες δράσεις.

Παρατηρείται μία αξιοσημείωτη αλλαγή στη διατύπωση της μείζονος προτάσεως σε σχέση με την προγενέστερη νομολογία³. Επιλέγονται λέξεις και φράσεις με ειδικό φορτίο («συνειδησιακό αντίκρισμα», «εσωτερική πορεία», «ηθικά αφόρητο», «ηθική ένταση και σοβαρότητα», «ακραία δοκιμασία»). Ηθικά χρωματισμένες διατυπώσεις δεν απαντούν σχεδόν ποτέ στη νομολογία. Τούτο, και μόνο, μας προκαλεί την εντύπωση ότι το Δικαστήριο πέτυχε να δει καθαρότερα το ζήτημα στην ουσία του, ότι αποκωδικοποίησε και κατανόησε βαθύτερα το συνειδησιακό πρόβλημα του αντιρρησία.

Αντικείμενο λοιπόν συνταγματικής προστασίας δεν είναι η συνήθης, η κοινή δυσφορία, αλλά η έντονη, η ακραία δυσφορία των υπηρετούντων στον στρατό. Και μάλιστα όχι η ψυχική, αλλά η ηθική δυσφορία. Δεν προστατεύεται δηλαδή ως αντιρρησίας συνείδησης όποιος αντιμετωπίζει μία ψυχική δυσφορία κατά την ένοπλη θητεία του, αλλά αυτός που ηθικά, συνειδησιακά δυσφορεί. Δεν είναι ο φόβος που δικαιολογεί την εναλλακτική θητεία.

Είναι, επίσης, η πρώτη φορά που επιχειρείται η ερμηνεία της ερμηνευτικής δήλωσης στο άρθρο 4 του Συντάγματος [*«Η διάταξη της παραγράφου 6 δεν αποκλείει να προβλέπεται με νόμο η υποχρεωτική προσφορά άλλων υπηρεσιών, εντός ή εκτός των ενόπλων δυνάμεων (εναλλακτική θητεία), από όσους έχουν τεκμηριωμένη αντίρρηση συνείδησης για την εκτέλεση ένοπλης ή γενικά στρατιωτικής υπηρεσίας»*]. Το Δικαστήριο κρίνει ότι η φράση «δεν αποκλείει» δεν νοείται ως

³ Σύμφωνα με εκείνη, ο αντιρρησίας έπρεπε είτε να ασπάζεται τεκμηριωμένα γνωστό ιδεολογικό ή θρησκευτικό σχήμα, που είναι αντίθετο στην ένοπλη εκπλήρωση της θητείας, είτε να αποδείξει την ειλικρίνεια και τη σοβαρότητα των λόγων συνείδησης (βλ. ΣτΕ 1210/2018, 1045/2018, 4130/2015, 934/2013, 1569/2012 κ.ά.).

ευχέρεια, αλλά ως υποχρέωση του Κράτους να προβλέψει σχετική διαδικασία για τους αντιρρησίες συνείδησης.

Το Δικαστήριο σπεύδει μάλιστα να υπογραμμίσει ότι η *in concreto* διάγνωση του ενδιάθετου φρονήματος πρέπει να οργανώνεται από το Κράτος κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προστατεύονται τα προσωπικά δεδομένα και η αξιοπρέπεια του ενδιαφερομένου αλλά και να διαπιστώνεται η ειλικρίνεια και η σοβαρότητα της δήλωσής του προκειμένου να αποφεύγονται καταχρηστικές ή αβάσιμες επικλήσεις εννοιών και καταστάσεων, από τη φύση τους, λεπτών και δυσδιάγνωστων⁴.

Ένα ακόμη σημείο που αξίζει να σταθούμε είναι ο τρόπος που προσεγγίζει η μειοψηφούσα γνώμη το ζήτημα του ελέγχου της «αιτιολογίας» μιας κανονιστικής απόφασης. Ζήτημα που αναδεικνύει την ανάγκη αιτιολόγησης κάθε κανόνα δικαίου. Όπως γνωρίζουμε, η νομολογία στέκεται διστακτική ως προς τον έλεγχο αυτόν. Η μειοψηφία διευκρινίζει ότι, ναι μεν πρόκειται για την ανέλεγκτη κανονιστική ευχέρεια του Υπουργού, όμως, ο τρόπος με τον οποίο ασκεί την ευχέρειά του αυτή πρέπει να είναι γνωστός και η προκρινόμενη λύση να τεκμηριώνεται ώστε να γίνεται φανερό αν έλαβε υπόψη του τα νόμιμα κριτήρια που προδιαγράφει η εξουσιοδοτική διάταξη⁵. Για να μας αποκαλύψει, αμέσως μετά, ότι, έστω και αν η νομολογία δεν χρησιμοποιεί τον όρο «αιτιολογία», πρόκειται, πάντως, για είδος αιτιολογίας. Έλεγχος, που επιβάλλεται από το δικαίωμα σε αποτελεσματική δικαστική προστασία καθώς και τις αρχές του κράτους δικαίου, της διαφάνειας και εν τέλει της δημοκρατικής αρχής. □

⁴ Η πρόβλεψη μεγαλύτερου χρόνου για την εναλλακτική σε σχέση με την ένοπλη θητεία υπαγορεύεται ακριβώς από την ανάγκη διάγνωσης της ειλικρίνειας και σοβαρότητας της δήλωσης του φερόμενου αντιρρησία συνείδησης, με το σκεπτικό ότι η επιθυμία του να υπηρετήσει μεγαλύτερη θητεία μαρτυρεί, μεταξύ άλλων, την ειλικρίνειά του.

⁵ Εν προκειμένω, σύμφωνα με την εξουσιοδοτική διάταξη, ο Υπουργός μπορούσε να ορίσει ως ελάχιστο χρόνο εναλλακτικής θητείας για τους αντιρρησίες συνείδησης από ισόποσο έως διπλάσιο με τον χρόνο της ένοπλης θητείας. Και ενώ αρχικώς ορίστηκε με ΥΑ ισόποσος χρόνος, τρεις μήνες μετά εκδόθηκε νέα ΥΑ που όριζε διπλάσιο χρόνο, χωρίς να διαλαμβάνεται καμία εξήγηση («αιτιολογία») περί τούτου.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟ ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟ: ΕΝΑΣ ΔΥΣΚΟΛΟΣ, ΠΛΗΗ ΟΜΩΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΣ ΑΝΑΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Βιβλιοπαρουσίαση: Σπύρου Βλαχόπουλου, Το «εγωιστικό γονίδιο» του δικαίου και το δίκαιο της τεχνητής νοημοσύνης – Από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό και στους έξυπνους αλγόριθμους (πρόλογος Τασούλας Επτακοίλη – εκδ. Ευρασία, 2023)

Αντώνης Γ. Καραματζός

Καθηγητής στη Νομική Σχολή ΕΚΠΑ*

I. Το «εγωιστικό γονίδιο» του δικαίου και η υπέρβασή του αντιμετωπίζεται ορθώς ως ένα πολυεπίπεδο ζήτημα στο βιβλίο του εκλεκτού συναδέλφου Σπύρου Βλαχόπουλου (ΣΠ), Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ. Περιβάλλον, ζώα και τεχνητή νοημοσύνη αποτελούν, εν προκειμένω, τα τρία κύρια επίπεδα έρευνας και προβληματισμού, τα οποία επιβάλλουν μία αναθεώρηση του ανθρωποκεντρικού προσανατολισμού του δικαίου. Ο ΣΠ αποδύεται σε μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα όσο και ελκυστική προσπάθεια σκιαγράφησης των συντελούμενων τα τελευταία έτη δομικών αλλαγών, αλλά και ανάδειξης των πιθανών απαντήσεων στις νεοεμφανιζόμενες προκλήσεις.

Οι ρίζες του ανθρωποκεντρικού μοντέλου είναι προφανώς βαθιές. Όπως, άλλωστε, έχει επισημάνει και ο μεγάλος ηθικός φιλόσοφος *Peter Singer*, η κεντρική

* Γραπτή απόδοση της ομιλίας μου στη βιβλιοπαρουσίαση που έλαβε χώρα στη Βιβλιοθήκη της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ στις 11.01.2024.

ιδέα της περιόδου της Αναγέννησης συμπυκνώνεται στο ρητό «ο άνθρωπος είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων»¹. Η πολιτισμική αυτή παράδοση, που βαίνει ασφαλώς πέραν του αναγεννησιακού πνεύματος, ασκεί ακόμη μεγάλη επίδραση στις σύγχρονες έννομες τάξεις². Τις τελευταίες δεκαετίες, ωστόσο, η ανθρωποκεντρική θέαση του δικαίου υφίσταται σοβαρές ρηγματώσεις. Καθίσταται ολοένα και περισσότερο αντιληπτό ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί σήμερα, ούτε στο δικαϊκό επίπεδο, να είναι το μέτρο όλων των πραγμάτων και θα πρέπει, γενικότερα, να αποδεχθεί πλέον μία συνθήκη αλληλοπερικώρησης με το περιβάλλον του, με τη χλωρίδα και την πανίδα που τον περιβάλλει. Στο πλαίσιο αυτό, προστασία του περιβάλλοντος και των ζώων έρχονται δυναμικά στο προσκήνιο. Όπως επισημαίνει προσφυώς και ο ίδιος ο ΣΠ, η σημερινή δικαϊκή τάξη και οι αποφάσεις που λαμβάνονται με τη χρήση του ισχύοντος δικαίου δεν επηρεάζουν μόνον τις μελλοντικές γενιές, αλλά και τη μελλοντική κατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος, της χλωρίδας και της πανίδας που μας περιβάλλει ή μας εμπεριέχει (σελ. 47 επ.). Και εδώ αναδεικνύεται πρωτίστως η ιδιαίτερη βαρύτητα που έχει το αίτημα για διαγενεακή δικαιοσύνη/αλληλεγγύη (*intergenerational justice*) –στη σύγχρονη εποχή αναγόμενο προεχόντως στον μεγάλο φιλόσοφο του δικαίου *John Rawls*–, για μέριμνα, δηλαδή, για τα δικαιώματα που έχουν «μελλοντικά πρόσωπα» έναντι των σημερινών προσώπων³.

Στην προσπάθεια αυτή για αναθεώρηση της θέασης υπάρχουν κάποια πολύτιμα εργαλεία που μπορούν να μας συνδράμουν, όπως κυρίως οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις –των οποίων την ιδιαίτερη αξία δεν παραλείπει να υπογραμμίσει ούτε ο ΣΒ (σελ. 57 επ.). Οι τελευταίες επηρεάζουν πλέον το δίκαιο σε μεγάλο βαθμό και δη σε διάφορους κλάδους. Και καλώς συμβαίνει αυτό, καθώς το δίκαιο, στο σύνολό του, έχει μόνον να κερδίσει μέσα από την ώσμωσή του με την οικονομική επιστήμη, την ψυχολογία, ακόμη δε και την πληροφορική –προκειμένου ιδίως να κατανοήσει τις προκλήσεις που θέτουν οι εξελίξεις στο πεδίο της τεχνητής νοημοσύνης. Εξάλλου, η εξέλιξη της τεχνολογίας αλλάζει ήδη δραματικά το κοινωνικό, πολιτικό και επιστημονικό γίγνεσθαι. Και είναι αναμφίβολα πολλαπλά τα οφέλη από τη χρήση συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης, για την υγεία, την οικονομία, τη διοίκηση, την εκπαίδευση, κοκ. Και γιατί όχι ακόμη και για τον χώρο της απονομής της δικαιοσύνης, σε κάποιο μελλοντικό στάδιο.

¹ P. Singer, *Η απελευθέρωση των ζώων* (μτφ. Στ. Καραγεωργάκης), 2010, σελ. 316· βλ. και ΣΠ, σελ. 28 υποσημ. 19.

² Βλ. λ.χ. σε εμάς άρθ. 2 παρ. 1 Σ. (όπου «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου» αναγορεύονται σε «πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας»)· άρθ. 25 παρ. 1 Σ. (όπου και αναφορά στα «δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου»)· καθώς και την –αναφερόμενη και από τον ΣΒ– Ολομστε 100/2017, όπου διαγιγνώσκεται, μεταξύ άλλων, ότι «...το Σύνταγμα αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως υπέρτατη αξία, χάριν της οποίας υφίσταται και οργανώνεται η έννομη τάξη».

³ Βλ. J. Rawls, *A Theory of Justice*, 1971, παρ. 44.

II. Τι είναι, όμως, το εγωιστικό αυτό γονίδιο που πρωταγωνιστεί στον τίτλο του δοκιμίου του ΣΒ; Με βάση το ομώνυμο βιβλίο του *Steven Dawkins*⁴ –το οποίο και έχει ως σημείο αναφοράς εδώ ο ΣΒ–, τα ανθρώπινα γονίδια είναι εγωιστικά διότι αποβλέπουν στο συμφέρον της αναπαραγωγής και της επιβιώσής τους. Έτσι και στο δίκαιο φαίνεται να κυριάρχησε επί αιώνες ένα αντίστοιχο «εγωιστικό γονίδιο», θέτοντας τον άνθρωπο στο επίκεντρο κάθε σχεδόν νομικής ρύθμισης.

Κατά τον *Dawkins*, ειδικότερα, «κάθε γονίδιο που συμπεριφέρεται με τρόπο ώστε να αυξάνει την πιθανότητα επιβιώσής του στη γονιδιακή δεξαμενή εις βάρος των αλληλόμορφων θα τείνει εξ ορισμού, ταυτολογικά, να επιβιώνει. Το γονίδιο είναι η βασική μονάδα εγωισμού». Θα σημειώσει δε, εν συνεχεία, ο ίδιος σε σχέση με την ανθρώπινη έννομη τάξη και το ηθικό υπόβαθρο του σύγχρονου πολιτισμού μας τα ακόλουθα: «...η αντίληψη ότι τα μέλη του είδους μας αξίζουν ιδιαίτερο σεβασμό από ηθική άποψη, συγκριτικά με μέλη άλλων ειδών, είναι παλαιά και βαθιά. Ο φόνος ανθρώπων εν καιρώ ειρήνης θεωρείται το σοβαρότερο από τα κοινά εγκλήματα. Η μόνη πράξη που απαγορεύεται περισσότερο από τον πολιτισμό μας είναι η ανθρωποφαγία (ακόμα και νεκρών). Με απόλαυση, όμως, τρώμε μέλη άλλων ειδών. Πολλοί από εμάς αποστρεφόμεστε την καταδίκη σε θάνατο ακόμα και των χειρότερων εγκληματιών, ενώ επιδοκιμάζουμε ευχαρίστως τη χωρίς δίκη εκτέλεση σχετικά ήπιων ζωικών παρασίτων. Σκοτώνουμε μέλη άλλων ακίνδυνων ειδών για τη διασκέδαση και την ψυχαγωγία μας»⁵.

Μπορούμε, όμως, αντέξουμε, πολλών δε μάλλον να αποδεχθούμε, τόσο σκληρές αλήθειες, και μάλιστα χωρίς την κατάλληλη ηθική και γνωσιακή προπαρασκευή; Η απάντηση είναι προφανώς όχι. Η συνειδητοποίηση και αποδοχή τέτοιων δυσάρεστων αληθειών δεν είναι διόλου εύκολη υπόθεση για τους περισσότερους εξ ημών. Συχνά δε, μας προκαλεί μία έντονη γνωστική ασυμφωνία (*cognitive dissonance*), καθώς μας καλεί σε μία θεμελιακή αλλαγή παραδείγματος (ζωής), για την οποία, όπως είναι απολύτως φυσιολογικό, πολλοί εξ ημών δεν είμαστε έτοιμοι. Γενικότερα, καλό είναι να έχουμε υπ' όψιν μας ότι συχνά ως άτομα, αλλά ενίοτε και συλλογικά ως κοινωνίες, υποφέρουμε από το φαινόμενο της γνωστικής ασυμφωνίας, το οποίο και εκδηλώνεται όταν νεοπροσλαμβανόμενες πληροφορίες θέτουν σε αμφισβήτηση τις μέχρι πρότινος απόψεις, ιδέες, πεποιθήσεις, αξίες ή τα συναισθήματά μας, το οικοδόμημα που στηρίζει τη στάση μας απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο και τα πράγματα, ή περαιτέρω μας εξέλκουν βυθού τινός αγνοίας⁶. Η δημιουργούμενη αυτή ασυμφωνία μεταξύ των μέχρι πρότινος εσωτερικών μας πεποιθήσεων

⁴ R. Dawkins, *Το εγωιστικό γονίδιο* (μτφ. Π. Δεληβοριάς), 2017.

⁵ *Ibidem*, σελ. 50· βλ. και ΣΠ, σελ. 18.

⁶ Βλ. σχετ. διεξοδικά Α. Καραμπατζό, *Ιδιωτική αυτονομία και προστασία του καταναλωτή – Μια συμβολή στην συμπεριφορική οικονομική ανάλυση του δικαίου*, 2016, παρ. 44 επ., όπου και περαιτέρω εκτενείς παραπομπές σε αλλοδαπή και ελληνική βιβλιογραφία.

και των αποκλινόντων πλέον εξωτερικών ερεθισμάτων μάς προκαλεί ένα αίσθημα έντονης δυσσέκειας, με αποτέλεσμα να αναπτύσσουμε την τάση να προσλαμβάνουμε νέες πληροφορίες μόνον επιλεκτικά, ήτοι να αποδίδουμε σημασία μόνον σ' εκείνες τις πληροφορίες που μας είναι αρεστές και συνειδητά να παραβλέπουμε ή να υποβαθμίζουμε τη σημασία άλλων που διαφεύδουν ή έρχονται σε αντίθεση με τις μέχρι πρότινος πεποιθήσεις ή εκτιμήσεις μας· και όλα αυτά, τη στιγμή που αντιθέτως το ορθολογικό θα ήταν, ενόψει των νέων ευρημάτων μας, να αναθεωρήσουμε ή να αναπροσαρμόσουμε τις αρχικές μας πεποιθήσεις ή εκτιμήσεις. Με άλλες λέξεις, αντί να προσπαθήσουμε να προσαρμοσθούμε στη νέα πληροφοριακή πραγματικότητα και, ενδεχομένως, να διορθώσουμε προηγούμενες εσφαλμένες κρίσεις ή επιλογές μας, προτιμούμε συχνά, για λόγους –πρόσκαιρης– ψυχικής ικανοποίησης, να προσαρμόσουμε την πραγματικότητα στα μέτρα μας, με επιζήμιες ωστόσο μεσομακροπρόθεσμα συνέπειες για την ευτυχία και την ευημερία μας, αφού η πραγματικότητα κάποια στιγμή «θα εκδικηθεί», θα καταδείξει δηλαδή το σφάλμα μας.

Η ισχυρή επίδραση που ασκεί στους ανθρώπους η γνωστική ασυμφωνία προσοικονομείται ίσως ήδη στην Πλάτωνος Πολιτεία, και ειδικότερα στην Αλληγορία του Σπηλαίου («ιδὲ γὰρ ἀνθρώπους οἷον ἐν καταγείῳ οἰκῆσει σπηλαιώδει...») ⁷, όπου, ως γνωστόν, η ανάβαση του απελευθερωθέντος δεσμώτη στον επίγειο κόσμο δίνει σ' εκείνον πλέον τη δυνατότητα να βλέπει τα πάντα στις πραγματικές τους διαστάσεις, να έχει δηλαδή μία ακριβή αντίληψη της πραγματικότητας· το κρίσιμο όμως εδώ σημείο έγκειται στην καταληκτική διαπίστωση του Πλάτωνα ότι, εάν ο απελευθερωθείς δεσμώτης επέστρεφε στο σπήλαιο και προσπαθούσε να εξηγήσει στους παλαιούς συνδεσμώτες του την εμπειρία από την επαφή του με τον επίγειο κόσμο, θα δυσκολευόταν πολύ να τους πείσει ότι η πραγματικότητα που αντίκρισε ήταν τελείως διαφορετική απ' ό,τι εκείνοι νόμιζαν: διότι εκείνοι, υποφέροντας από μία έντονη μορφή γνωστικής ασυμφωνίας, θα ήταν τόσο βαθιά πεπεισμένοι για την ακρίβεια της δικής τους αντίληψης –εκλαμβάνοντας τις σκιές ως τη μοναδική υπάρχουσα πραγματικότητα, αισθητή τε και νοητή εν ταυτώ–, ώστε θα μπορούσαν ακόμη και να σκοτώσουν εκείνον που θα προσπαθούσε να τους απελευθερώσει από τα δεσμά της άγνοιάς τους: «καὶ τὸν ἐπιχειροῦντα λύειν τε καὶ ἀνάγειν, εἴ πως ἐν ταῖς χερσὶ δύναιτο λαβεῖν καὶ ἀποκτείνειν, ἀποκτείνουαι ἄν» ⁸.

Και τα πολύ δύσκολα, σε επίπεδο γνωστικής ασυμφωνίας και ανάγκης –εκ βάθρων ίσως– αναθεώρησης της κοσμοθέας μας, μάς τα θέτει ακριβώς η σχέση μας με τα ζώα, στα οποία και θα επικεντρώσω την προσοχή μου στη συνέχεια, διαλεγόμενος με τον στοχασμό του ΣΠ.

⁷ Βιβλίο VII, 514a επ.

⁸ Σχετ. Ν. Κουτρούμπας, Δοκίμιο: Η αλληγορία του σπηλαίου – ερμηνευτική προσέγγιση, διαθέσιμο στο [link](#), ιδίως σελ. 23-24· και G. Vlastos, Πλατωνικές Μελέτες, 2^η έκδ., 2000, σελ. 89, 101, 103 επ.

III. Στην εποχή μας, η σχέση μεταξύ ανθρώπων και ζώων έχει πλέον αμφίδρομο χαρακτήρα, με τον άνθρωπο, μάλιστα, να φέρει αυξημένα καθήκοντα και ευθύνες απέναντι στα ζώα. Η αμφίδρομη αυτή συντροφική σχέση μετατρέπει τον άνθρωπο από κύριο και δεσπόζοντα ενός «κινήτου πράγματος» –κατά την παραδοσιακή αντίληψη του Αστικού Κώδικα (βλ. πρωτίστως άρθρο 947)– σε υπεύθυνο και στοργικό σύντροφο. Αυτή η πρόσληψη δεν έχει μόνον θεωρητική αξία, αλλά και πολλαπλές πρακτικές επιπτώσεις. Συνιστά, όπως ήδη σημειώθηκε παραπάνω, μία θεμελιώδη αλλαγή παραδείγματος. Σε δικαϊκό δε επίπεδο, η αλλαγή αυτή μετουσιώνεται στην πρόσδοση στα ζώα συγκεκριμένων νομικών ιδιοτήτων και την ενίσχυση της έννομης προστασίας τους, περαιτέρω δε στην αναγνώριση θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, που θα σταθμίζονται κατ' αρχήν ως ισότιμα με εκείνα των ανθρώπων. Η τελευταία μετάβαση θα αποτελέσει μία πραγματική πολιτισμική και κοινωνική επανάσταση, όπως τούτο αναδείχθηκε πρόσφατα εναργώς από τον τέως Πρόεδρο του ΕλΣυν και πρώην υπηρεσιακό Πρωθυπουργό Ιωάννη Σαρμά στο 1^ο Νομικό Συνέδριο «Δίκαιο & Ζώα» (που διοργανώθηκε στην Αθήνα στις 16.12.2023 υπό την αιγίδα του μη κερδοσκοπικού οργανισμού Dogs' Voice)⁹.

Στη βάση της νέας πρόσληψης βρίσκεται, βεβαίως, η γνωστή παλαιόθεν παραδοχή ότι τα ζώα είναι συναισθανόμενα όντα (*sentient beings* – βλ. ενδεικτ. τις προσεγγίσεις των *Jeremy Bentham*, *Peter Singer* και *Martha Nussbaum*)¹⁰. Είναι κοινός τόπος πλέον ότι τα ζώα διαθέτουν συναισθηματικό κόσμο, είναι ικανά να αισθάνονται χαρά, πόνο ή λύπη, καθώς και ότι έχουν ανάγκες και επιθυμίες που βρίσκονται πολύ κοντά σε εκείνες των ανθρώπων. Και η «σωστή» ηθική επιλογή της ανθρωπότητας είναι αυτή που μεγιστοποιεί την ευημερία για όλα τα συναισθανόμενα όντα, συμπεριλαμβανομένων και των ζώων (βλ. *M. Nussbaum*). Έτσι, τα τελευταία δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται πλέον ως απλά «πράγματα», κατά τη λογική του Αστικού Κώδικα. Χρειάζεται μία μετάβαση από την ανθρωποκεντρική στην οικοκεντρική αντίληψη –που αποτελεί, εξάλλου, κεντρικό άξονα του δοκιμίου του ΣΒ– και η εισαγωγή ενός άλλου νομικού γένους για τα ζώα. Έλληνες νομικοί που έχουν ασχοληθεί με τα δικαιώματα των ζώων κάνουν χαρακτηριστικά λόγο για «οιονεί υποκείμενα του δικαίου» (*Κ. Πιτσάκης*), «πλασματικά υποκείμενα του δικαίου» (*Αχ. Κου-*

⁹ Βλ. σχετ. Α. Καραμπατζό, *Προστασία των ζώων συντροφιάς και σύγχρονες δικαϊκές προκλήσεις – Κάποιες σκέψεις με αφορμή το 1^ο Νομικό Συνέδριο «Δίκαιο & Ζώα», 2023*, διαθέσιμο στο [link](#).

¹⁰ Βλ. σχετ. Αθ. Αναγνωστόπουλο, «Το ζώο ως ατελές υποκείμενο του Ποινικού Δικαίου», σε: *Liber Discipulorum* για τα 70^α γενέθλια του Ι. Γιαννίδη – «Το Ποινικό Δίκαιο σε κρίση και υπό κρίση», 2020, σελ. 123 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές στη διεθνή βιβλιογραφία. Από την τελευταία βλ. κυρίως –ενδεικτ. εδώ– Ρ. Singer, *Η απελευθέρωση των ζώων*, ό.π.· Μ. Nussbaum, *Δικαιοσύνη για τα ζώα – Η συλλογική μας ευθύνη* (μτφ. Αθ. Αναγνωστόπουλος/Ν. Κατσαφούρου/Α. Καραμανλίδης/Α. Μάμαλης), 2023· και S. Donaldson/W. Kymlicka, *Ζωόπολις – Μία πολιτική θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων* (μτφ. Γρ. Μολυβάς), 2021.

τσουράδης) ή «ατελή υποκείμενα του δικαίου» (Αθ. Αναγνωστόπουλος)¹¹. Συνελόντι ειπείν, κινούμαστε πλέον τουλάχιστον προς μία μεσομορφική θέαση των ζώων, ως ιστάμενων νομικά μεταξύ ανθρώπων και αντικειμένων¹².

Η συγκεκριμένη νομική μετατύπωση των ανωτέρω γενικών παραδοχών θέτει δύσκολα ζητήματα και διλήμματα. Μεταξύ άλλων, μπορεί να σημαίνει ακόμη και την υπέρ των ιδίων των ζώων παροχή αγώγιμων δικαιωμάτων, δηλαδή δικαιωμάτων που μπορούν να επιδιωχθούν δικαστικά. Το θέμα είναι αρκετά σοβαρό και χρήζει προσεκτικής εξέτασης. Έχει θιγεί στις ΗΠΑ εν εκτάσει ιδίως από τη *M. Nussbaum*. Θα μπορούσαν ίσως εδώ να μεταφερθούν, κατ' αναλογία, οι ρυθμίσεις που ισχύουν για άτομα με περιορισμένες ικανότητες, όπως τα βρέφη ή οι ασθενείς με άνοια, ή περαιτέρω όσα ισχύουν για τα νομικά πρόσωπα –σε σχέση προεχόντως με την ικανότητα δικαίου και την ικανότητα δικαστικής εκπροσώπησης των ζώων. Σημειωτέον, πάντως, ότι παρόμοια ζητήματα αντιμετωπίζουμε και στον χώρο της τεχνητής νοημοσύνης.

Ο ΣΒ, από την πλευρά του, εντάσσει την προστασία των ζώων στην προστασία του περιβάλλοντος. Δεν κρύβει, όμως, την επιφυλακτική του στάση (βλ. ιδίως σελ. 71 επ.) έναντι της πρότασης να αναγνωρισθούν τα ζώα ως υποκείμενα δικαίου και φορείς θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στη ζωή και την καλή διαβίωση. Υπογραμμίζει εδώ, ειδικότερα, ότι «άλλο είναι το να αναγνωρίζεται ευρύτατο έννομο συμφέρον για τη διεξαγωγή δικών εκ μέρους φιλοζωικών οργανώσεων και φυσικών προσώπων και άλλο να παρουσιάζονται τα ζώα ως διάδικοι που επιθυμούν με τη θέλησή τους να παρουσιαστούν στο δικαστήριο» (σελ. 72) –δηλαδή με ικανότητα προς το δικολογείν. Έτσι, θα απορρίψει και τον παραλληλισμό με την ικανότητα δικαίου και την προσπάθεια των δικαιωμάτων και συμφερόντων των ανηλίκων ή των τεθέντων σε δικαστική συμπαράσταση¹³. Και θα καταλήξει στη διαπίστωση ότι «[η] δογματική των δικαιωμάτων δεν ταιριάζει στην προστασία των ζώων, αποπροσανατολίζοντας περισσότερο παρά συμβάλλοντας, παρά τις

¹¹ Βλ. σχετ. τις εναργείς αναπτύξεις του Αθ. Αναγνωστόπουλου, «Το ζώο ως ατελές υποκείμενο του Ποινικού Δικαίου», ό.π., ιδίως σελ. 144 επ.

¹² Βλ. Α. Καραμπατζό, *Προστασία των ζώων συντροφιάς και σύγχρονες δικαϊκές προκλήσεις*, ό.π. και ΕΛΛΔνη 2019, 989. Τη θέαση αυτή έχει, εξάλλου, προκρίνει ήδη από το 1990 ο γερμΑΚ, ο οποίος στην παρ. 90α προβλέπει ότι «[τ]α ζώα δεν είναι πράγματα», υπ' αυτό δε το πρίσμα οι διατάξεις του εμπραγμάτου δικαίου του γερμΑΚ εφαρμόζονται στα ζώα μόνον αναλόγως και όχι ευθέως και πάντοτε υπό την επιφύλαξη τυχόν ειδικότερων, αποκλινουσών ρυθμίσεων· σχετ. Αθ. Αναγνωστόπουλος, «Το ζώο ως ατελές υποκείμενο του Ποινικού Δικαίου», ό.π., σελ. 140, όπου και παραπομπές στη γερμανική θεωρία.

¹³ Βλ. ιδίως σελ. 72 υποσημ. 113: «...δεν μπορεί να αντιταχθεί πειστικά το αντεπιχείρημα ότι και οι ανήλικοι ή οι τεθέντες σε δικαστική συμπαράσταση δεν αντιλαμβάνονται την έννοια των δικαιωμάτων τους και των δικών που γίνονται για την υπεράσπισή τους. Άλλο είναι οι άνθρωποι που έχουν καταρχήν αντίληψη των δικαιωμάτων με εξαίρεση κάποιες παροδικές (ανήλικοι) ή εξαιρετικές (τεθέντες σε δικαστική συμπαράσταση) καταστάσεις και άλλο τα στοιχεία της φύσης, τα οποία δεν έχουν ποτέ αντίληψη των δικαιωμάτων τους και αυτά θα ασκούνται πάντοτε από τρίτους».

όποιες αγαθές προθέσεις, στην ουσιαστική επίλυση των πραγματικών προβλημάτων» (σελ. 75). Προσωπικά, η θέση αυτή μάλλον δεν με βρίσκει σύμφωνο. Πέραν της ανάγκης για σαφείς και λειτουργικές νομικές λύσεις –τόσο σε επίπεδο ουσίας όσο και σε δικονομικό επίπεδο–, μία κατά τα ανωτέρω αναβίβαση της νομικής μεταχείρισης των ζώων θα ανέπτυξε και μία έντονη συμβολική λειτουργία και θα αύξανε τον βαθμό κοινωνικής συνειδητότητας του όλου ζητήματος περί την προστασία των συναισθανόμενων αυτών όντων –πτυχή διόλου αμελητέα. Στην ίδια κατεύθυνση θα συνέβαλλε αποφασιστικά και η μελλοντική θέσπιση μιας ειδικής και σαφούς συνταγματικής διάταξης περί προστασίας των ζώων (αντίστοιχης, λ.χ., με εκείνην που έχει εισαχθεί από το 2002 στον Γερμανικό Θεμελιώδη Νόμο¹⁴), μολονότι τα ζώα απολαμβάνουν ήδη συνταγματική προστασία μέσω της γενικότερης διάταξης του άρθ. 24 Σ. για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος.

IV. Στη χώρα μας, πλέον, το βασικό νομικό πλαίσιο προστασίας των ζώων *συντροφιάς* είναι ο ν. 4830/2021, ο οποίος περιέχει ένα συνεκτικό πλέγμα διατάξεων για την εξασφάλιση της ευζωίας τους. Ποια είναι όμως, ειδικότερα, η κατάσταση ευζωίας ενός τέτοιου *συναισθανόμενου πλάσματος* σύμφωνα με το θετό μας, δεσμευτικό δίκαιο;

Ο ν. 4830/2021 (στο άρθ. 2 παρ. 2) ορίζει την ευζωία ως την καλή φυσική και ψυχική κατάσταση του ζώου σε σχέση με τις συνθήκες στις οποίες διαβιού και πεθαίνει. Σε αυτές τις συνθήκες συγκαταλέγονται η ύπαρξη καταλύματος που πληροί ορισμένες προδιαγραφές, η απουσία αρνητικών καταστάσεων, όπως πόνος ή φόβος, και η δυνατότητα έκφρασης των συμπεριφορών που συμβάλλουν στην καλή φυσική και ψυχική κατάσταση του ζώου. Στη συνέχεια (στο ίδιο ως άνω άρθ. 2 παρ. 2) εξειδικεύεται περαιτέρω το περιεχόμενο της κομβικής έννοιας της ευζωίας διά της ρητής κατοχύρωσης των *πέντε βασικών ελευθεριών των ζώων*: συγκεκριμένα, οι βιολογικές ελευθερίες περιλαμβάνουν την απουσία πείνας, δίψας, άσκοπης ταλαιπωρίας και καταπόνησης· οι συναισθηματικές την απουσία πόνου, τραυματισμού και ασθένειας· και οι κοινωνικές την ελευθερία έκφρασης φυσιολογικής συμπεριφοράς του ζώου (με την παροχή, κυρίως, κατάλληλων συνθηκών διαβίωσης)¹⁵.

¹⁴ Άρθ. 20a: “Der Staat schützt auch in Verantwortung für die künftigen Generationen die natürlichen Lebensgrundlagen *und die Tiere* im Rahmen der verfassungsmäßigen Ordnung durch die Gesetzgebung und nach Maßgabe von Gesetz und Recht durch die vollziehende Gewalt und die Rechtsprechung” (η πλαγιογραφία δική μου). Βλ. σχετ. Αθ. Αναγνωστόπουλο, «Το ζώο ως ατελές υποκείμενο του Ποινικού Δικαίου», ό.π., σελ. 139-140, όπου και περαιτέρω πλούσιες παραπομπές στη γερμανική θεωρία.

¹⁵ Βλ. Α. Καραμπατζό, *Προστασία των ζώων συντροφιάς και σύγχρονες δικαϊκές προκλήσεις*, ό.π.

Το υφιστάμενο νομοθετικό πλαίσιο κινείται, εν γένει, προς τη σωστή κατεύθυνση, είναι δε σε αρκετά σημεία καινοτόμο στη σύλληψή του. Συγχρόνως, ωστόσο, κωλαίνει σοβαρά σε κάποια άλλα σημεία, υπάρχουν δε κάποιες εμφανείς υπερβολές που υπερτείνουν το πνεύμα της όλης νομοθετικής παρέμβασης. Πρόκειται κυρίως για ορισμένες έκδηλες αξιολογικές αντινομίες και δυσανάλογες κυρώσεις, οι οποίες μάλιστα μπορεί να είναι και πρακτικά αλυσιτελείς. Επί παραδείγματι, η επαπειλούμενη ποινή για την κακοποίηση ζώου είναι βαρύτερη από εκείνη που προβλέπεται στον Ποινικό Κώδικα για τη σωματική βλάβη ανθρώπου. Συναφώς, σε σχέση με τις διοικητικές κυρώσεις παρατηρείται ότι η υπερβολική νομοθετική αυστηρότητα (λόγω της δυνατότητας επιβολής υψηλότερων διοικητικών προστίμων για κακοποίηση ή θανάτωση ζώου) μπορεί να υποκρύπτει κεκαλυμμένη ποινική κύρωση και να οδηγεί, μεταξύ άλλων, σε παραβίαση της αρχής *ne bis in idem*. Η αυστηρότητα δε ορισμένων κυρώσεων του νόμου, αν δεν συνοδεύεται από την εν τοις πράγμασι επιβολή τους, μπορεί εν τέλει να προσδίδει σ' αυτές, τρόπον τινά, μόνον συμβολικό χαρακτήρα και, έτσι, να καλλιεργεί μία γενική αίσθηση ατιμωρησίας. Κατά συνέπεια, ένας εξορθολογισμός των επαπειλούμενων ποινικών και διοικητικών κυρώσεων κρίνεται, εν προκειμένω, απολύτως αναγκαίος.

Βεβαίως, οι ακόμη δυσκολότερες προκλήσεις τίθενται σε σχέση με τα ζώα εκτροφής και το προστατευτικό πλέγμα που πρέπει να τα περιβάλλει. Το πλέγμα αυτό, πέρα από τις συνθήκες εκτροφής, θανάτωσής τους κ.λπ., θα επηρεάσει στο μέλλον σοβαρά και τις διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων, αλλά και το περιβαλλοντικό μας αποτύπωμα στον πλανήτη εξαιτίας της ανάγκης περιορισμού των εκτρεφόμενων ζώων¹⁶. Στο κρίσιμο αυτό σταυροδρόμι, είναι βαρύνοντα τα επιχειρήματα ηθικής τάξεως, υγιεινής διατροφής και οικολογικού αποτυπώματος που συνηγορούν υπέρ της δραστικής μείωσης της κρεοφαγίας. Η προσαρμογή σε ένα νέο διατροφικό και κτηνοτροφικό μοντέλο είναι πλέον επιτακτική. Δεν μπορεί, όμως, παρά είναι σταδιακή· θα χρειαστεί δε πειθώ, δημόσια ενημέρωση και συνεχής διαβούλευση με τους διάφορους εμπλεκόμενους κοινωνικούς και επαγγελματικούς φορείς.

V. Εν κατακλείδι, οι απαραίτητες περαιτέρω μεταβολές στο ισχύον δίκαιο αποτελούν μία πρόκληση μεγάλων διαστάσεων για το νομικό μας σύστημα, τον νομικό μας πολιτισμό, αλλά και για τις ανθρώπινες κοινωνίες ευρύτερα. Τίποτε όμως δεν επιβάλλεται άνωθεν, με μόνη την αυθεντία του νομοθέτη, ιδίως όταν μιλάμε για τέτοιες βαθιές αλλαγές αντιλήψεων, συμπεριφορών ή

¹⁶ Βλ. εντελώς ενδεικτ. πρόσφατα Λ. Ψυχογιό, *Λιγότερες ασθένειες κατά 80% με υγιεινή διατροφή*, Το Βήμα 28.01.2024, Β2 σελ. 22/38, ο οποίος, μεταξύ άλλων, επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι «[η] εκτροφή ζώων για ανθρώπινη κατανάλωση δημιουργεί [...] περισσότερα αέρια θερμοκηπίου από ολόκληρο τον τομέα των μεταφορών».

συνηθειών· απαιτείται, εν προκειμένω, και μία εις βάθος κοινωνική συνειδητοποίηση και ευαισθητοποίηση σε σχέση κυρίως με την ηθική στάση μας απέναντι στο περιβάλλον και τους υπόλοιπους έμβιους οργανισμούς. Ο δρόμος, πάντως, της αυξημένης νομικής προστασίας για τα ζώα έχει ήδη ανοίξει· έχουν γίνει σημαντικά βήματα προόδου, ενώ κοινωνία και πολίτες εμφανίζονται πιο ευαισθητοποιημένοι απ' ό,τι στο παρελθόν.

Όπως φανερώνει χαρακτηριστικά το παράδειγμα της προστασίας των ζώων, η εν γένει μετάβαση από το ανθρωποκεντρικό στο οικοκεντρικό μοντέλο πράγματι είναι εξαιρετικά απαιτητική υπόθεση, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε νομικό επίπεδο. Ο ΣΒ είναι πάντως αισιόδοξος: κατά τη γνώμη του, όλες οι εξελίξεις συντείνουν σε μία θεμελιώδη και ιστορική για την ανθρωπότητα μεταβολή, ήτοι τη –σταδιακή– μετάβαση από τον ανθρωποκεντρισμό στον οικοκεντρισμό, σε ένα συμβιωτικό μοντέλο που βλέπει και αντιμετωπίζει τον άνθρωπο και το περιβάλλον του ολιστικά (φύση, ζώα, οικοσυστήματα) και όχι αποσπασματικά.

VI. Εν τέλει, η εξεταζόμενη εδώ κρίσιμη μετάβαση προϋποθέτει μία ταπεινή στάση από μέρους μας, την κατανόηση ότι δεν είμαστε το όλον, αλλά ένα μικρό, ασήμαντο μέρος του όλου. Προϋποθέτει μία απο-εστίαση, ένα «zoom-out», προκειμένου να αντιληφθούμε ότι είμαστε μία κουκίδα, ένας κόκκος άμμου, που φέρει ωστόσο το δικό του μερίδιο συλλογικής ευθύνης. Όπως λέγει, άλλωστε, η ευαγγελική ρήση, *ακόμη και ένας κόκκος σινάπης, ο σπόρος του σιναπιού μπορεί να μετακινήσει βουνά*. Και ναι φέρουμε ευθύνη. Οριζοντίως και στο σήμερα απέναντι στον συνάνθρωπο, το περιβάλλον και τα υπόλοιπα έμβια όντα. Αλλά και καθέτως, απέναντι στο αύριο και τις μελλοντικές γενιές. Είναι μία βαθιά ηθική υποχρέωση. Δεν είναι όμως βάρος στους ώμους μας, αλλά απελευθέρωση από ένα στενό εγώ, από μία στενή εγωκεντρική αντίληψη.

Το δοκίμιο του ΣΒ μάς καλεί σε μία τέτοια νέα αυτοσυνειδησία, σε έναν γενικότερο προβληματισμό και αναστοχασμό. Φανερώνει πνευματική εγρήγορση, οξυδέρκεια, καθώς και πλούτο γνώσεων, που εκφεύγουν τα στενά όρια του νομικού επιστητού. Το δοκίμιο μαρτυρεί ιδίως την κλασική και ανθρωπιστική παιδεία του συγγραφέα, που αποτελεί πολύτιμο εφόδιό του για την εις βάθος κατανόηση και σκιαγράφηση της νέας εποχής που έρχεται και των προκλήσεων που θέτει, μεταξύ άλλων, και για τη νομική επιστήμη. □

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ, ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ. ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟ ΒΙΟ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ, 2024

«Μετά μία μακρά περίοδο ενός λελογισμένου φιλελευθερισμού με την πρόταξη του ατόμου και των δικών του αναγκών, πρωτοβουλιών και ελευθεριών με μικρότερο ή μεγαλύτερο έλεγχο του κράτους, έχουμε εισέλθει σε μία εποχή αναγνώρισης νέων και υπέρτερων αξιών. Για μεγάλο διάστημα γνωρίζαμε και δεχόμασταν με μία ίσως απλουστευτική, αλλά χαρακτηριστική λογική ότι –πρώτον– στο επίκεντρο (και) του (συνταγματικού) ενδιαφέροντος βρίσκεται ο άνθρωπος με την προσωπικότητά του και ότι –δεύτερον– η ελευθερία του ενός έχει ως απώτατο όριο την ελευθερία του άλλου, όπου μάλιστα προσπαθούσαμε να χαράξουμε την αποδεκτή από όλους οριογραμμή. Επιπλέον είχαμε συνηθίσει και προσχωρήσει στην ιδέα ότι το κράτος αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, διατηρώντας τον έλεγχο και την ευχέρεια των βασικών επιλογών. Και στα δύο αυτά σημεία γινόμαστε μάρτυρες εντυπωσιακών αλλαγών»¹.

Το νέο βιβλίο του Βασιλείου Σκουρή σίγουρα προκάλεσε εντύπωση στη νομική κοινότητα, ιδίως δε στους μαθητές και στους συνεργάτες του. Γνωρίζουμε τον Β. Σκουρή ως κορυφαίο νομικό και δικαστή στο πεδίο τόσο του δημοσίου όσο και του ευρωπαϊκού δικαίου. Τα κείμενά του ξεχωρίζουν για τον εντοπισμό

¹ Β. Σκουρή, *Σύνταγμα και Ηθική*, 2024, σελ. 7.

Ευγενία Πρεβεδούρου
Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ
Γιώργος Καραβοκύρης
Επίκουρος Καθηγητής Νομικής
Σχολής ΑΠΘ

του πυρήνα του ζητήματος, τη στιβαρή δογματική ανάλυση και το αυστηρό και λιτό ύφος, χωρίς περιττές σκέψεις που απομακρύνουν από την ουσία του συλλογισμού. Με άλλα λόγια, κυριαρχεί στο πλούσιο και πολυσχιδές έργο του ο ευθύβολος, συγκεκριμένος και πρακτικός νομικός λόγος, αυτός που συνδυάζει το βάθος της ακαδημαϊκής προσέγγισης με την ακρίβεια και την εγκυρότητα της δικαστικής εμπειρίας. Ο Β. Σκουρής ανήκει στους πρώτους Έλληνες νομικούς που εντόπισαν και φώτισαν την επιρροή του τότε κοινοτικού δικαίου στο εθνικό δημόσιο δίκαιο και την ανάγκη προσαρμογής του τελευταίου. Επιπλέον, επανεξέτασε το περιεχόμενο και τον ρόλο κλασικών εννοιών και θεσμών του διοικητικού δικαίου, όπως τη λειτουργία του οργανικού κριτηρίου για την έννοια της διοικητικής πράξης, τη σημασία των διαδικαστικών εγγυήσεων, την έκταση και το περιεχόμενο του δικαιώματος της πρόσβασης στα έγγραφα, την ανάγκη ενοποίησης της δικονομικής μεταχείρισης των δημόσιων συμβάσεων. Περαιτέρω, ανέδειξε τη σημασία των ειδικών κλάδων του διοικητικού δικαίου, ιδίως του χωροταξικού και του πολεοδομικού, του διοικητικού οικονομικού δικαίου και του δικαίου των δημόσιων συμβάσεων, ως πεδίων αναφοράς των κανόνων και αρχών του γενικού διοικητικού δικαίου. Τέλος, η δικονομική σκέψη του έχει επηρεάσει τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας στον θεμελιώδη θεσμό της προσωρινής δικαστικής προστασίας, όπως και στην ανάδειξη του υποκειμενικού χαρακτήρα της έννομης προστασίας. Όσον αφορά το ευρωπαϊκό δίκαιο, η εμπειρία από την άσκηση του δικαστικού λειτουργήματος, σε συνδυασμό με την ακαδημαϊκή του διαδρομή², μεταφράστηκε σε σημαντικές συμβολές για την προαγωγή του οικείου κλάδου. Τα κείμενα του καθηγητή Σκουρή συνδυάζουν την εννοιολογική ακρίβεια της *doctrine universitaire* με τη ρεαλιστική και δωρική προσέγγιση της *doctrine organique*. Διαπνέονται, επίσης, από μια κοσμοπολίτικη αύρα, αφού αξιοποιούν δεδομένα και προσεγγίσεις πολλών νομικών συστημάτων, αλλά δεν αποκτούν ποτέ ούτε μονοδιάστατο περιγραφικό ύφος ούτε λογοτεχνίζον στυλ. Αναδεικνύουν αντικειμενικά και ολιστικά την ουσία του εκάστοτε ζητήματος, όπως επισημαίνει ο καθηγητής Schmidt-Assmann στη συμβολή του στον τελευταίο τιμητικό τόμο για τον Β. Σκουρή³.

Στο ίδιο μεθοδολογικό πλαίσιο εγγράφεται και το νέο του πόνημα με τίτλο «Σύνταγμα και Η-

² Στον πρόλογο του τιμητικού τόμου που αφιέρωσαν στον Β. Σκουρή μέλη του ΔΕΕ (*La Cour de justice de l'Union européenne sous la présidence de Vassilios Skouris [2003-2015]. Liber amicorum Vassilios Skouris*, 2015), ο J.-M. Sauvé, αναλύοντας τη συμβολή του τόσο στη διοίκηση του ΔΕΕ, σε μια εποχή σημαντικής διεύρυνσης της Ένωσης, όσο και στην ανάπτυξη της νομολογίας, εξηγεί γιατί ο Βασίλειος Σκουρής υπήρξε « *un grand président* ».

³ E. Schmidt-Assmann, « Actions fondées sur l'atteinte à un droit ("Verletztentklagen") et actions conditionnées uniquement par un intérêt à agir ("Interessentenklagen"), en contentieux administrative. Entre tradition et innovation », σε: *Le droit européen, source de droits, source du droit : mélanges en l'honneur de Vassilios Skouris*, 2022, σελ. 615.

θική. Οι κανόνες της ηθικής στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο» (Σάκκουλας, 2024). Ο συγγραφέας οριοθετεί ένα μάλλον αχανές πεδίο, υπογραμμίζοντας ότι δεν τον απασχολεί αφηρημένα το κλασικό ζήτημα της σχέσης δικαίου και ηθικής ή φυσικού και θετικού δικαίου, αλλά το συγκεκριμένο αποτύπωμά τους στο κείμενο του Συντάγματος του 1975. Συνεπώς, ο Β. Σκουρής δεν τοποθετείται αφηρημένα στο πεδίο των ιδεών, ούτε της ηθικής ή πρακτικής φιλοσοφίας ή της θεωρίας του δικαίου. Επιλέγει να αναμετρηθεί με την προβληματική της «εφαρμοσμένης» ηθικής, όπως η τελευταία προκύπτει από το θετικό δίκαιο, τους συνταγματικούς κανόνες και τη νομολογία. Έτσι, ήδη στη μεθοδολογία του βιβλίου, μοιάζει να υπονοείται ανοικτά μια νεωτερική θέση: ότι το δίκαιο αποτελεί καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης της «ηθικότητας» (*moralité*) και ότι ο νόμος, *hic et nunc*, προηγείται λογικά των αφηρημένων αξιών και τους προσδίδει το νόημά τους.

Η κομβική έννοια που δοκιμάζει τα όρια της σχέσης ηθικής και δικαίου είναι αυτή της προσωπικής αυτονομίας. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός από τη μία προϋποθέτει την κρατική διαμεσολάβηση, με βάση το διδακτικό επιστημολογικό παράδειγμα της διάκρισης φυσικού και κοινωνικού πλαισίου, δηλαδή την ανάγκη ο νόμος να εγγυηθεί την ελευθερία μας, και από την άλλη την αποχή του κράτους από την επιβολή ηθικών προτύπων και συμπεριφορών και την παρέμβαση στους λόγους και τις πράξεις μας, εφόσον προφανώς δεν παραβιάζεται η ελευθερία των τρίτων ή δεν απειλείται η «τάξη», σύμφωνα με τη φιλελεύθερη αρχή της μη βλάβης του τρίτου (*harm principle*).

Πάνω σε αυτό τον νεωτερικό και φιλελεύθερο καμβά της (αρνητικής) ελευθερίας αναπτύσσει ο Β. Σκουρής τις σκέψεις του για τη θέση της ηθικής στο Σύνταγμα, εκκινώντας από την ηθική ουδετερότητα του τελευταίου απέναντι στην προσωπική μας αυτονομία. Η διαφύλαξη της αυτονομίας δεν συμβαδίζει με την ηθική αστυνόμευση και προϋποθέτει την αυτοσυγκράτηση των κανόνων και των εφαρμοστών του δικαίου. Το έλλογο νεωτερικό υποκείμενο δεν μπορεί να εκπίπτει σε αντικείμενο ενός κρατικού πατερναλισμού, που υποτιμά την ίδια την αξία που φέρει η ανθρώπινη ιδιότητα. Για αυτό και ο Β. Σκουρής αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό ρυθμίσεις που εμφορούνται από συγκεκριμένες ηθικές αξίες, όπως είναι η λήψη περιοριστικών μέτρων για την προστασία του ατόμου από τις δικές του κακές συνήθειες (π.χ. το κάπνισμα) ή η απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, που συνεπάγονται την υποχώρηση τόσο της ελευθερίας του ατόμου όσο και της ευχέρειας λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει στη μελέτη η συγκριτική προσέγγιση, με προεξάρχουσα τη συζήτηση στο πλαίσιο του αμερικανικού Συντάγματος. Ο Β. Σκουρής αντιπαραθέτει τον *Dworkin* στον *Rosner*. Αναγνωρίζει, όπως ο *Dworkin*, την ηθική αυτονομία του ανθρώπου ως βάθρο της σύγ-

χρονης δημοκρατίας. Σε αντιδιαστολή, όμως, προς την πρόταση του *Dworkin*, δηλαδή την ηθική ανάγνωση του Συντάγματος, ο *B. Σκουρής* υποστηρίζει ότι η ηθική αυτονομία ευδοκιμεί όπου επικρατεί η αυτοσυγκράτηση στην επίσημη αναγνώριση ηθικών αξιών, ιδίως δε όπου αποφεύγεται η καθιέρωσή τους στο επίπεδο του Συντάγματος. Συμφωνεί με τον *Posner*, ο οποίος τάσσεται υπέρ του περιορισμού των ηθικών σταθμίσεων κατά την ερμηνεία του νόμου, και επισημαίνει τους κινδύνους που εγκυμονεί για τη δικαστική ανεξαρτησία και ουδετερότητα και για την τήρηση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών η ηθική θεμελίωση των δικαστικών κρίσεων. Η αντιδιαστολή των παραπάνω θεωριών υποκρύπτει και μια σημαντική επιστημολογική σύγκρουση στο πεδίο των δικαιωμάτων ανάμεσα στη δεοντοκρατία, έστω στην επικαιροποιημένη ντουορκινική παράδοση, όπου τα δικαιώματα ως *trumps* περικλείουν τους πιο ισχυρούς λόγους –και ηθικής τάξεως– που μπορούμε να αντιτάξουμε στο κράτος, και τη συνεπικρατία, τον ωφελισμό και τον πραγματισμό που στο έργο του *Posner*, ιδίως στην οικονομική ανάλυση του δικαίου, μεταφράζονται σε αρχές αποτελεσματικότητας και πρακτικής ορθολογικότητας, με βασικό παράδειγμα τη δικαστική απόφαση. Ο *B. Σκουρής* αντιμετωπίζει με συγκατάβαση Συντάγματα με έντονες ηθικές διακηρύξεις, τις οποίες αποδίδει στην ανάγκη αυτοκάθαρσης των συγκεκριμένων κρατών (Πορτογαλία, Πολωνία) από προηγούμενα αυταρχικά καθεστώτα. Στο ίδιο πνεύμα, υπογραμμίζει και την πρακτική αναποτελεσματικότητα των φιλόδοξων ηθικών διακηρύξεων που περιέχονται σε διεθνείς συνθήκες.

Το τρίτο μέρος του εκτενούς εισαγωγικού κεφαλαίου οριοθετεί το αντικείμενο της μελέτης και ταυτόχρονα προβάλλει τη βασική θέση του συγγραφέα. Η θεμελιώδης ηθική αξία, δηλαδή η προστασία της αξίας και της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, επιτάσσει την ηθική ουδετερότητα του Συντάγματος και την αποχή από ηθικά πρότυπα. Προσφυγώς ο *B. Σκουρής* εντοπίζει την αναγνώριση πάγιων γενικών αρχών ηθικού χαρακτήρα και την ανύψωσή τους σε υπέρτατες συνταγματικές αξίες (ανθρώπινη αξιοπρέπεια, απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας), που θεωρούνται πλέον δεδομένες, έχουν αποκτήσει αυτόνομο κανονιστικό περιεχόμενο και δεν εξαρτώνται από τις τρέχουσες ηθικές αντιλήψεις. Υπάρχει συνεπώς ένας καθολικός ηθικός κοινός παρονομαστής στις συνταγματικές διατάξεις που συγκροτεί και το ηθικό υπόβαθρο του Συντάγματος. Από την άλλη πλευρά, αυτό που εξετάζει είναι αν διαμορφώνεται μια καθολική ηθική του Συντάγματος ικανή να επηρεάσει την ερμηνεία και την εφαρμογή του συνόλου των διατάξεών του, ακόμη και αυτών που δεν έχουν ηθική προέλευση. Είναι ενδιαφέρον ότι εντοπίζει σε δύο φαινομενικά αντίθετες προς τη δική του προσεγγίσεις, δηλαδή στο ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος του *Γ. Τασόπουλου* και στην ηθικοπολιτική ερμηνεία του Συντάγματος του *Π. Σούρλα*, τη δική του βασική θέση για τον αυτοκαθορισμό και την ηθική αυτονομία του ανθρώ-

που. Η προσέγγιση, ωστόσο, του Β. Σκουρή παρότι μοιράζεται την ύπαρξη ενός κοινού καθολικού, ηθικού θεμελίου του δικαίου, με την έννοια της αναγωγής της έννομης τάξης σε θεμελιώδεις αξίες (ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη), διακρίνεται ως προς το εύρος της αυτονομίας του νομικού κανόνα και του δικαστικού συλλογισμού απέναντι στην ηθική δικαιολόγηση. Κι αυτό γιατί η θέση του δεν κινείται μεθοδολογικά στο πεδίο της ηθικοπολιτικής θεώρησης του δικαίου, αλλά στο ευρύτερο πεδίο του νομικού θετικισμού, υπό το πρίσμα, βέβαια, της πιο ανοικτής και inclusive θεώρησης (όπως π.χ. του Hart), που αναγνωρίζει τον ρόλο της ηθικής σε παράγοντα προσδιορισμού του δικαίου, και όχι ενός λογικού εμπειρισμού ή ορθόδοξου θετικισμού τύπου Kelsen. Αυτό καθίσταται σαφές και στα δύο επόμενα κεφάλαια, που εξετάζουν, αντίστοιχα, το αποτύπωμα της ηθικής πρώτα στον ιδιωτικό και, στη συνέχεια, στον δημόσιο βίο, και συνίστανται στην «περιεκτική χαρτογράφηση ενός αχανούς και δυναμικού πεδίου κανονιστικών σχέσεων με πολλές βαθμίδες, αποχρώσεις και διαφορετικές πτυχές»⁴.

Στο (εφαρμοσμένο) πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων, ο κλασικός φιλελευθερισμός του Β. Σκουρή αναδεικνύεται με απόλυτη καθαρότητα. Υιοθετεί και υποστηρίζει με συνέπεια την άποψη ότι η ηθική ουδετερότητα του Συντάγματος διασφαλίζει την ηθική αυτονομία του ατόμου. Αναλύει τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 2 του Συντάγματος και τις αντίστοιχες της ΕΣΔΑ και του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Την ίδια αναγνώριση της ηθικής αυτονομίας του ατόμου εντοπίζει στις διατάξεις για την απαγόρευση των διακρίσεων και την προστασία των μειονοτήτων και ειδικών ομάδων, στις βασικές εκδηλώσεις της ελευθερίας της γνώμης και στο υψηλό συνταγματικό επίπεδο προστασίας του ιδιωτικού βίου. Αντίθετα, επιχειρεί να αποδομήσει/αποδυναμώσει τις «πατερναλιστικές» ρυθμίσεις του Συντάγματος, που ενέχουν ηθικό χρωματισμό, όπως οι σχετικές με την παιδεία, στο άρθρο 16 του Συντάγματος, την εργασία, στο άρθρο 22 του Συντάγματος, την καθιέρωση επίσημης θρησκείας και την προστασία της οικογένειας και του γάμου (άρθρο 21). Έτσι, βλέπει την παιδεία και την εργασία ως βασικούς παράγοντες για τον αυτοπροσδιορισμό και την ελευθερία του ανθρώπου. Επίσης, εκτιμά ότι η ηθική ουδετερότητα διαφυλάσσεται με την μεταχείριση της οικογένειας ως απλής κοινωνικής ομάδας και με την ανοχή εναλλακτικών, σε σχέση με τον γάμο, μορφών συμβίωσης. Ωστόσο, αναγνωρίζει, αναγκαστικά, μια υποχώρηση της ηθικής ουδετερότητας στην καθιέρωση της επικρατούσας θρησκείας, η οποία έχει κανονιστική δεσμευτικότητα και όχι διακηρυκτικό χαρακτήρα και στηρίζει τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, μεταξύ άλλων, για τον υπολογισμό των ωρών διδασκαλίας των θρησκευτικών. Όσον αφορά τις αόριστες έννοιες των χρηστών

⁴ Κατά την εύστοχη διατύπωση του καθηγητή της φιλοσοφίας του δικαίου Φ. Βασιλόγιαννη, σε σκέψεις που διατύπωσε για το βιβλίο σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης.

νήτων και της δημόσιας αιδούς, επισημαίνει ότι έχουν μάλλον συμβολικό χαρακτήρα και μικρή πρακτική αξία κατά την ερμηνεία του Συντάγματος, οπότε δεν μπορούν να ανατρέψουν τη γενική αντίληψη περί ουδετερότητας.

Πυρήνα της τελευταίας αποτελεί η ελευθερία του ανθρώπου να αποφασίζει για τον εαυτό του, ακόμη και αν αυτή εμπεριέχει την αυτο-καταστροφή του. Σε αυτό το σημείο ο Β. Σκουρής διατυπώνει μια θεμελιώδη νεωτερική θέση που έγκειται στο ότι η καταξίωση της αυτονομίας και της συμμετοχής στο κοινωνικό συμβόλαιο προκύπτει από τη δυνατότητα της άρνησής του. Για αυτό και δεν ποινικοποιείται η απόπειρα αυτοκτονίας, ούτε παρεμβαίνει ή σε κάθε περίπτωση δεν θα έπρεπε να παρεμβαίνει το δίκαιο σε πράξεις που αφορούν προσωπικά το υποκείμενο και δεν βλάπτουν τους τρίτους. Η σχέση, ωστόσο, που διατηρεί το υποκείμενο με τον εαυτό του και αναλύεται σε μια σειρά από συχνά αμφιλεγόμενες πράξεις σωματικής αυτοδιάθεσης (π.χ. πορνεία, καταχρήσεις, πράξεις που υπονοούν την «πραγματοποίηση» του σώματος) δεν είναι αυτονόητη, υπό το βάρος μάλιστα των καθηκόντων και των υποχρεώσεων που επιβάλλει η έννομη τάξη στα άτομα ως μέλη του κοινωνικού συνόλου (άρθρο 25 Σ). Σε αυτές εντοπίζει ο Β. Σκουρής τον κίνδυνο αποδυνάμωσης της ελευθερίας του ατόμου και ετεροπροσδιορισμού του από την πολιτεία και την κοινωνία. Έχοντας, μάλιστα, πλήρη γνώση του γερμανικού νομικού συστήματος, διατυπώνει οξύτατες και οξυδερκείς παρατηρήσεις για τη σχέση εθνικοσοσιαλισμού και σύγχρονης επιστήμης του δικαίου. Διακρίνει μεταξύ υποχρεώσεων επιτακτικού χαρακτήρα και απλών καθηκόντων, επισημαίνοντας, πάντως, ότι η προτεραιότητα ανήκει αδιαμφισβήτητα στα δικαιώματα και στην ελεύθερη και ανέλεγκτη δράση του ατόμου.

Παρατηρεί και αναλύει, συνεπώς, ο συγγραφέας μέσα από το θετικό δίκαιο την ένταση ανάμεσα σε μια νεωτερική και βουλευσιαρχική πρόσληψη της αυτονομίας, όπου καταξιώνεται η βούληση του υποκειμένου και, ιδίως, η αυστηρά προσωπική σχέση που το τελευταίο διατηρεί με τον ίδιο του τον εαυτό, με τη σύγχρονη και πιο ορθολογική θεωρία της. Η τελευταία διασπά την ατομικότητα για να «διορθώσει» τις «στρεβλώσεις» της, ακόμα και όταν αυτές δεν αφορούν – τουλάχιστον άμεσα – τους τρίτους. Αυτό τον κίνδυνο μιας «λογιστικής» αντιμετώπισης της ελευθερίας και της αυτονομίας επισημαίνει ο Β. Σκουρής, η οποία τελικά υποκρύπτει μια ευρύτερη διαμάχη μεταξύ βούλησης και λόγου ως προς το θεμέλιο της αυτονομίας. Παράλληλα, δικαιώνει εδώ η προσέγγισή του την προγραμματική του θέση στην αρχή του βιβλίου, δηλαδή τη διάγνωση μιας διαφαινόμενης αλλαγής παραδείγματος στο πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων: αυτή αφορά τη δοκιμασία, ιδίως μέσα από τις κρίσεις του καιρού μας, της φιλελεύθερης αντίληψής τους και την ανάδειξη υπέρτερων συνταγματικών αγαθών (π.χ. της προστασίας της δημόσιας υγείας) που θεμελιώνουν υποχρεώσεις και καθήκοντα στους κοινωνούς. Αυτά προφανώς

είναι εύλογα και αναγκαία και ενισχύουν, ιδίως π.χ. μέσα από υποχρεώσεις όπως η φοροδοτική ή η στρατιωτική, την κοινωνική συνοχή και την αξία της αλληλεγγύης, όμως θα πρέπει εν τέλει η ερμηνεία και η εφαρμογή του Συντάγματος να μην αποκλίνει από τις βασικές φιλελεύθερες αρχές. Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του συγγραφέα, «στο τρίπτυχο αυτό της αποδοχής της ατομικής ηθικής, της αποχής του κράτους από την ηθική αξιολόγηση, επιβράβευση ή αποδοκιμασία συγκεκριμένων στάσεων και συμπεριφορών του ατόμου και εντέλει της ανοχής διάφορων και διαφορετικών ηθικών αντιλήψεων από τη δημόσια εξουσία, αλλά και από την κοινωνία, συμπυκνώνεται η κεντρική ιδέα του Συντάγματος στο κεφάλαιο περί συνταγματικών δικαιωμάτων. Ο βαθμός ανοχής της διαφορετικότητας είναι ευθέως ανάλογος με τον βαθμό εκπολιτισμού της κοινωνίας και δικαιοκρατικού προσανατολισμού της (δημόσιας) εξουσίας» (σελ. 177).

Το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου, αφιερωμένο στην ηθική στον δημόσιο και πολιτικό βίο, όπου η ηθική ουδετερότητα του Συντάγματος δοκιμάζεται ενόψει της εγγύησης της λογοδοσίας και της ακεραιότητας των κυβερνώντων, όπως και των δημόσιων λειτουργών, στην άσκηση των αρμοδιοτήτων τους. Με δυο λόγια, στο κεφάλαιο αυτό ο Β. Σκουρής περνά από το άτομο στο κράτος και από την ιδιωτική κοινωνία στη δημόσια και πολιτική σφαίρα, παραμένοντας, όμως, προσηλωμένος στις βασικές μεθοδολογικές του αρχές. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζει οργανωτικές διατάξεις του Συντάγματος που αποσκοπούν στην καταπολέμηση της αδιαφάνειας και της διαφθοράς. Η επιλογή των πεδίων είναι πολύ στοχευμένη. Επιβάλλεται η επισήμανση ότι, στον τομέα αυτόν, η προσέγγιση του συγγραφέα είναι διαφοροποιημένη, αφού, σε κάποιες περιπτώσεις, αναγνωρίζει την ανάγκη κατοχύρωσης ηθικών επιταγών, όπως η υποχρέωση πολιτικής ουδετερότητας των δημοσίων υπαλλήλων ή η δημοσιότητα των εκλογικών δαπανών για την εξυγίανση της πολιτικής ζωής. Εν προκειμένω, μάλιστα, ο ίδιος παραδέχεται ότι η γενική αντίληψη για ηθική ουδετερότητα του Συντάγματος φαίνεται να υποβαθμίζει την ανησυχία του κοινωνικού σώματος και τη δυσπιστία του απέναντι στην πολιτική και τους εκφραστές της. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ο Β. Σκουρής αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την κανονιστική υπερφόρτωση, όπως, για παράδειγμα, τη συνεχή αύξηση των υποχρέων υποβολής δηλώσεων πόθεν έσχες. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση και η αποτίμηση του άναρχου και απρογραμματίστου πολλαπλασιασμού των ανεξάρτητων αρχών. Αναδεικνύει δογματικές και λογικές αντιφάσεις των σχετικών ρυθμίσεων, όπως είναι η σύγκυση αρμοδιοτήτων λόγω της παράλληλης λειτουργίας τους, η περιορισμένη ένταση του δικαστικού ελέγχου που θα αναμενόταν λογικά λόγω των εγγυήσεων που τις περιβάλλουν, το παράδοξο της ανάθεσης σημαντικού και καίριου μεριδίου της κεντρικής κρατικής εξουσίας (ΑΑΔΕ) καθώς και της αδιαφοροποίητης ένταξής τους στην Κεντρική Δημόσια Διοίκηση βάσει του νόμου για το επιτελικό κράτος. Εντοπίζει, εν προκειμένω, την προσπάθεια εισαγωγής στοιχείων ηθικής στην άσκηση της δημόσιας εξουσίας, κατά παρέκκλιση από την παραδοσι-

ακή αυτοσυγκράτηση του Συντάγματος, ταυτόχρονα δε τον κίνδυνο αλλοίωσης του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

Στο πεδίο του οργανωτικού συνταγματικού δικαίου, ο Β. Σκουρής αναγνωρίζει ότι οι ηθικές αρχές που θεμελιώνουν τόσο τη νομιμότητα, όσο και την πολιτική ευθύνη, είναι απαραίτητες για τη νομιμοποίηση της εξουσίας ενώπιον των πολιτών και εν τέλει τη διαφύλαξη της δημοκρατικής τους πίστης και της εμπιστοσύνης τους σε αυτήν. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο πολιτικός και δημόσιος βίος πρέπει να ενδώσει σε ένα διάχυτο μοραλισμό ή, κανονιστικά, στην πλήρη εκνομίκευση ή τη δικαστικοποίηση της πολιτικής ζωής. Η άμβλυνση της ηθικής ουδετερότητας του Συντάγματος είναι εύλογη και αναγκαία, καθώς αναφέρεται σε πράξεις των αρχών που έχουν μείζονες κοινωνικές επιπτώσεις και φιλοτεχνούν μια κυρίαρχη αναπαράσταση της εξουσίας.

Η μελέτη του Β. Σκουρή υπηρετεί με συνέπεια μια μοντέρνα και φιλελεύθερη θεώρηση του δικαίου και της πολιτικής, απαλλαγμένη από ηθικισμό και διδακτισμό και προσανατολισμένη στην εγκυρότητα και την ορθότητα των νομικών λύσεων, σε μια εποχή πολλαπλών διακινδυνεύσεων. Η αξία της συμβολής του είναι, κατ' αρχάς, μεθοδολογική, καθώς εκπαιδεύει τον αναγνώστη στη νομική προσέγγιση, όχι όμως σε μια αυτοαναφορική και κλειστή θετικιστική λογική, αλλά στην κριτική υποδοχή και τον αναστοχασμό πάνω στις εξωνομικές, όπως π.χ. οι ηθικές, παραμέτρους ερμηνείας. Κι αυτό δίχως να συγχέεται το νομικό με το ηθικό ή το πολιτικό επιχείρημα ή βέβαια το επιχείρημα της σκοπιμότητας και της συγκυρίας. Ο Β. Σκουρής εκκινεί από την ακρίβεια στην περιγραφή και την παράθεση των νομικών δεδομένων, πριν τη –συγκρατημένη ηθικοπολιτικά– αξιολόγησή τους. Δεν προβαίνει σε καμία λήψη του ζητούμενου, ούτε βλέπει παραμορφωτικά το θετικό δίκαιο για να το προσαρμόσει στη θεωρία του. Αντιθέτως, από τη διεσδυτική ματιά στο συγκεκριμένο προκύπτει και η αναγωγή στο αφηρημένο, στη μεγάλη εικόνα. Περαιτέρω, η καθαρότητα του βιβλίου στην ανάλυση σύνθετων νομικών ζητημάτων που προκαλούν τις ηθικές και τις πολιτικές μας διαισθήσεις, όπως και η ιδιαίτερα προσεκτική τεκμηρίωση και επιλογή των πηγών του, λειτουργούν ως υπόδειγμα για την έρευνα και τη συγγραφή.

Επί της αρχής, η φιλελεύθερη γραφή του συγγραφέα, που μας υπενθυμίζει τις νεωτερικές θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου, εγγράφεται σε μια ανοικτή και πλουραλιστική αντίληψη του δημοσίου δικαίου, τόσο στο πεδίο των δικαιωμάτων, όσο και του οργανωτικού συνταγματικού δικαίου. Διατυπώνει και προσφέρει στην κοινότητα των νομικών μια συνεκτική, περιεκτική και ολιστική θέση που εμπλουτίζεται με ουσιαστικές και λεπτές αποχρώσεις, έχοντας ως υπόβαθρο την εύλογη ισορροπία ανάμεσα στο γενικό καλό που οφείλει να υπηρετεί η άσκηση της εξουσίας και τη διαφύλαξη της προσωπικής μας αυτονομίας. Αυτό είναι και το μείζον στοίχημα που ανακύπτει στη σχέση της δημόσιας και της προσωπικής ηθικής και το οποίο αφορά τον

πυρήνα του κράτους δικαίου και την ποιότητα της δημοκρατίας. Στα ηθικά και πολιτικά όρια της δράσης, αφενός, των υποκειμένων, αφετέρου, των κρατικών οργάνων, κρίνεται, διαρκώς και αδιαλείπτως, ο πιο ζωτικός χώρος της ελευθερίας και της αξίας του ανθρώπου. Σε αυτά τα ερωτήματα, τα θεμελιώδη και συνάμα καθημερινά, απαντά με τη σαφήνεια και τη διεισδυτικότητα που τον διακρίνει, ως κορυφαίο ακαδημαϊκό και δικαστή, ο Β. Σκουρής, συλλαμβάνοντας και αποτυπώνοντας το πνεύμα της εποχής μας. □